

T.C.

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**HÂRİZMŞAHLARIN MOĞOLLARLA SİYASİ İLİŞKİLERİ
(ALÂEDDİN MUHAMMED VE CELÂLEDDİN MENGÜBERTÎ
DÖNEMİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FAHRİYE ARI

İZMİR/2018

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

HÂRİZMŞAHLARIN MOĞOLLARLA SİYASİ
İLİŞKİLERİ
(ALÂEDDİN MUHAMMED VE CELÂLEDDİN
MENGÜBERTÎ DÖNEMİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fahriye ARI

DANIŞMANI

PROF. DR. YUSUF AYÖNÜ

İZMİR/2018

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi Projesi olarak sunduğum “Hârizmşahların Moğollarla Siyasi İlişkileri (Alâeddin Muhammed ve Celâleddin Mengübertî Dönemi)” isimli çalışmamın, tarafımdan, etik değerlere uygun, akademik kurallar çerçevesinde yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden ibaret olduğunu, atıf usulü ile adı geçen eserlerden yararlandığımı belirtir, bunu onurumla doğrularım.

05.06.2018

Fahriye ARI

TS EN ISO
9001:2015

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ/PROJE SINAVI TUTANAK FORMU

Dok. No: FR/604/21

İlk Yayın Tar.: 03.10.2017

Rev. No/Tar.: 00/..

Sayfa 1 / 1

GÖNDEREN : TARİH Anabilim Dalı Başkanlığı
GÖNDERİLEN : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalımız Yüksek Lisans / Doktora Programı öğrencisi FAHRİYE ARI ile ilgili Tez/Proje Sınav Tutanağı aşağıdadır.

Tarih:
Sayı :

Tarih..... Anabilim Dalı Başkanı

İmza

Prof. Dr. Celal Çelebi

SINAV TUTANAĞI

Tez/Proje Sınav Jürimiz tarafından incelenen “Harizmşahlrın Moğollarla Siyasi İlişkileri (Alâeddin Muhammed ve Celâleddin Mengüberti Dönemi)” başlıklı yüksek lisans / doktora tezi ile ilgili olarak jürimiz 03.07.2018 tarihinde toplanmış ve adı geçen öğrenciyi Tez/Proje Sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonucunda adayın tezi hakkında ~~OYÇOKLUĞU~~/OYBİRLİĞİ ile aşağıdaki karar verilmiştir.

KABUL

Kabul Edilen Yüksek Lisans / Doktora tezi:

- i) Bilime yenilik getirmiştir
ii)Yeni bir bilimsel yöntem geliştirmiştir
iii)Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulamıştır
iv) Uygulama yapmıştır (sadece Yüksek Lisansta geçerlidir)

RED

DÜZELTME *

Tez Sınav Jürisi	Unvanı ve Adı Soyadı
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Yusuf Ayönü <i>y. ayönü</i>
Üye	Prof. Dr. Cüneyt Kanat <i>[Signature]</i>
Üye	Doç. Dr. Fatma Akkuş Yiğit <i>[Signature]</i>
Üye	
Üye	

Eki : Tez Değerlendirme Formu (Her bir jüri için).

* Tez sınavında düzeltme kararı verilmesi halinde jüri tarafından öngörülen düzeltmelere ilişkin bir jüri raporu eklenmelidir. Düzeltmeler için Ek süre her defasında en fazla yüksek lisans öğrencileri için 3 ay, doktora öğrencileri için 6 aydır.

ÖZET

Büyük Selçuklu hükümdarlarından Melikşah'ın taştarı olan Anuş Tegin, Hârizm Bölgesi'ne vali olarak atanmıştır (1072 – 1092). Ancak bölgede 1092 yılında Melikşah'ın ölümünün ardından çıkan otorite boşluğunu fırsata çevirmek isteyen mahalli hanedanlıklar arasında çatışmalar başlamıştır. Kısa sürede taht kavgalarını bertaraf eden Büyük Selçuklu Devleti, Hârizm'de çıkan isyanı başarı ile bastırıştır. 1097 yılında Hârizm Bölgesi'ne bu defa Anuş Tegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed vali olarak atanmıştır. Anuşteginogulları 35 yıla yakın bir süre Büyük Selçuklu Devleti'ne sadık kalmıştır. Kudbiddin Muhammed'in oğlu Atsız'ın isyan etmesiyle başlayan bağımsız bir devlet kurma hayali, Hârizmşah hükümdarı Sultan Alâeddin Muhammed döneminde hayallerin ötesine geçerek büyük bir devlet olarak temayüz etmiştir.

Kısa sürede imparatorluk haline gelen bu devlet, dış görünüşünün aksine içinde büyük zafiyetler barındırmaktaydı. Bu duruma bir de Hârizmşah Muhammed'in devlet adamlığından yoksun tavırları eklenince Hârizmşah Devleti yanı başında büyüyen Moğol tehdidini kendi üzerine çekmiştir. Sultan Muhammed'in hataları devletin yıkılmasına sebep olmakla kalmamış, birçok Müslümanın zulüm ve ölümüne de sebebiyet vermiştir. Oğlu Celâleddin Hârizmşah ise babasının bıraktığı viran haldeki ülkesini yeniden canlandırmak istediye de hem imkânlarının yetersizliği hem de kendisinin yaptığı birkaç stratejik hatadan dolayı Moğol belasının üstesinden gelememiştir.

Çalışmamızda Moğollarla Hârizmşahlar arasındaki siyasi ve ticari münasebetler, iki taraf arasında yaşanan savaşlar ve Moğolların Hârizmşah topraklarında bıraktığı derin izler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hârizmşah, Moğol, Cengiz Han, Celâleddin, Alâeddin Muhammed, Selçuklu, Mâverâünnehîr, Horasan, Hârizm, İstila, Batı Türkistan

ABSTRACT

Anushtegin Gharchai, the slave commander of Malikshah, a great Seljukian ruler, was assigned to Kwarezihm as governor (1072 – 1092). However, there was conflicts emerging between local dynasties following the death of MalikShah to fill the lack of authority within the region. The Seljukian Empire repelled the attempts on throne in short time and quashed the riots. Later, Qutb ad-Din Muhammad the son of Anushtegin Gharchai, was assigned as the governor to the region. The dynasty of Anushtegin stayed loyal to Seljuk Empire for 35 years. The goal of founding an independent Kwarezihm state starting with rebellion of Atsiz, gained traction during the era of Ala ad-Din Muhammad II of Khwarezm.

This state, that became an empire in short time, had major weaknesses despite its strong presence. Adding Ala ad-Din Muhammad's lack of governing skills to that, the empire withdrew the growing Mongolian thread. His mistakes not only caused the empire to fall, but also led many Muslim to suffer and die. His son Jalal ad-Din tried to revitalize his father legacy but, due to lack of means and some strategical mistakes he couldn't repel the Mongolian trouble.

In this study, we try to examine the commercial and political relations between Mongols and Kwarezihms, the battles between them and the lasting scars Mongols left on Kwarezihms.

Keywords: Kwarezihms, Mongols, Genghis Khan, Jalal ad-Din, Ala ad-Din Muhammad, Seljukian Empire, Mā warā' an-Nahr, Khorasan, Kwarezihm, Invasion, West Turkesta

İÇİNDEKİLER

KISALTMA LİSTESİ.....	VII
ÖNSÖZ	IX
Kaynaklara Dair	XI
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

TÜRKİSTAN SEFERİ ÖNCESİ MOĞOL-HÂRİZMŞAH MÜNASEBETLERİ

A.MOĞOL İSTİLÂSINA KADAR MUHAMMED HÂRİZMŞAH'IN SİYASİ FAALİYETLERİ	23
1. Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Tahta Çıkışı ve Horasan'daki Siyasi Faaliyetleri.....	23
2. Muhammed Hârizmşah'ın Mâverâünnehir Bölgesi'ndeki Siyasi Faaliyetleri ...	26
3. Muhammed Hârizmşah'ın Diğer Faaliyetleri.....	29
B. MOĞOL İSTİLÂSI ARİFESİNDE HÂRİZMŞAHLAR	30
1. Hârizmşahlarda Terken Hatun ve Kıpçak Meselesi	30
2. Hârizmşahlar ile Abbasi Halifeliği Arasındaki Münasebetler.....	32
C. HÂRİZMŞAHLAR VE MOĞOLLAR ARASINDAKİ İLK SİYASİ VE TİCARİ MÜNASEBETLER.....	34
1. Moğollar ile İlk Sıcak Temas	34
2. Moğollar ile İlk Ticari Münasebetler	36
3. Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Çin'e Elçilik Heyeti Göndermesi	38
4. Moğol Elçilik Heyetinin Hârizmşah'a İade-i Ziyareti	41
D) MOĞOLLARIN HÂRİZMŞAH DEVLETİ'Nİ İSTİLA SEBEPLERİ.....	43
1. İslam Dünyasının İçerisinde Bulunduğu Siyasi Durum	43
2. Hârizmşahlar İçin Sonun Başlangıcı: Otrar Faciası	44

II. BÖLÜM
MOĞOLLARIN HÂRİZMŞAH TOPRAKLARINI İŞGALİ VE İSLAM
DÜNYASI'NIN MARUZ KALDIĞI YIKIM

A. MOĞOLLARIN TÜRKİSTAN SEFERİ ÖNCESİ FAALİYETLERİ.....	49
1. Küşlüg'ün Ortadan Kaldırılması	49
2. Moğolların İstila Öncesi Hazırlıkları	50
B. HÂRİZMŞAHLARIN SAVUNMA TEDBİRLERİ	53
1. Hârizmşahlar Ordusunun Zayıf Yönleri.....	54
2. Hârizmşah Muhammed'in Şehir Savunmasına Dair Aldığı Önlemler.....	56
C. HÂRİZMŞAH TOPRAKLARININ MOĞOLLAR TARAFINDAN ZAPT EDİLMESİ.....	57
1. Otrar'ın Düşüşü	57
2. Buhara ve Civarının Moğollar Tarafından Ele Geçirilmesi	60
a. Zarnuk Şehrinin Moğollar Tarafından İşgal Edilmesi	60
b. Nur Kasabası'nın Moğollarca Zaptı	60
c. Buhara'nın Sükûtu ve Moğollar Tarafından Yağma Edilmesi	62
3. Semerkant'ın İşgal Edilmesi	66
4. Cuci ve Ulus-İdi'nin Aşağı Seyhun Bölgesini Ele Geçirmesi	71
a. Suğnak'ın Zaptı.....	71
b. Cend'in Moğollar Tarafından İşgali	72
5. Süketü Cerbi ve Ulak Noyan'ın Yukarı Seyhun'u İşgali	73
6. Terken Hatun'un Akıbeti ve Gürgenç'in İstila Edilmesi	74
a. Moğol İşgali Sırasında Terken Hatun'un Faaliyetleri.....	75
b. Başkent Gürgenç'in Düşmesi	78
D. SULTAN MUHAMMED HÂRİZMŞAH'IN MOĞOLLARDAN KAÇIŞI VE EL- MUĞARRİBE.....	82
1. Cebe ve Subutay'ın Horasan ve Irak-ı Acem'deki Faaliyetleri.....	82
2. Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Moğollardan Kaçışı ve Ölümü	86

III. BÖLÜM

KÜLLERİNDEN DOĞAN BİR İMPARATORLUĞUN MİMARİ: CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH VE MOĞOLLARLA MÜCADELESİ

A. MUHAMMED HÂRİZMŞAH'IN ÖLÜMÜNÜN ARDINDAN MOĞOL İSTİLALARI.....	92
1. Tirmiz ve Belh'in İşgali	92
2. Talekan ve Bamiyan'ın Moğollarca Zaptı.....	92
3. Toluy'un Horasan'ı İşgali	93
a. Merv'in Ele Geçirilişi	94
b.. Nişabur'un İstila Edilmesi	95
c. Herat'ın Düşüşü	96
B. SULTAN CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN İLK SALTANAT YILLARI.....	97
1. Sultan Celâleddin Hârizmşah'ın Tahta Çıkışı ve Moğollarla İlk Savaşı.....	97
2. Sultan Celâleddin'in Moğollara Galebe Çalması.....	100
3. Celâleddin Hârizmşah'ın Cengiz Han'a Yenilmesi ve Hindistan'a Kaçışı.....	103
C. CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN YENİDEN GÜÇLENMESİ VE MOĞOLLAR İLE MÜCADELEYE DEVAM ETMESİ.....	105
1. Sultan Celâleddin'in Hindistan'daki Faaliyetleri	105
2. Cengiz Han'ın Moğolistan'a Dönüşü.....	108
3. Sultan Celâleddin'in İran ve Azerbaycan'da Temayüz Etmesi.....	108
4. Celâleddin Hârizmşah'ın Gürcüler Üzerine Yürümesi	109
5. Sultan Celâleddin'in Rey ve İsfahan'da Moğollar ile Mücadelesi.....	111
D. CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN ANADOLU POLİTİKASI VE MOĞOL MÜNASEBETLERİNE ETKİSİ	114
1. Hârizmşah-Türkiye Selçuklu Münasebetleri.....	114
2. Sultan Celâleddin'in Ahlat Kuşatmaları ve İslam Dünyası'ndaki İtibarını Yitirmesi	117
3. Yassı Çimen Savaşı ve Celâleddin Hârizmşah'ın Bozguna Uğraması	120
4. Celâleddin Hârizmşah'ın Moğol Takibine Uğraması ve Ölümü.....	122
Sonuç.....	127
Bibliyografya.....	131

EKLER.....	141
1. Haritalar.....	141
ÖZGEÇMİŞ	144

KISATLMA LİSTESİ

a.e. : Aynı eser

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

a.y. : Aynı yer

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Eİ : The Encyclopaedia of İslam

DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

İ.A. : Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

M.Ü. : Marmara Üniversitesi

M.Ü.T.A.E. : Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

İFAV : İlahiyat Fakültesi Vakfı

nşr. : Neşreden

S. : Sayı

s. : Sayfa

TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

TKAE : Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü

TDK : Türk Dil Kurumu

Terc : Tercüme

TTK : Türk Tarih Kurumu

TVYY : Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Yay. : Yayınları

YKY : Yapı Kredi Yayınları

Vol : Volume

ÖNSÖZ

Stratejik açıdan oldukça önemli bir konuma sahip olan Hârizm Bölgesi, tarih boyunca mühim medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle pek çok yönden zenginliğe sahip olan bölge, tüm güçlü devletlerin dikkatini üzerine çekmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'ne kadar gelinen tarihsel süreçte bölge daimi olarak merkezden yönetilen hanedanlıklar tarafından idare edilmiştir. Ancak, Büyük Selçuklular devrinde Anuşteginogulları sülalesi bir isyan süreci başlatmış, Büyük Selçukluların zayıflamasıyla bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Hatta bununla da yetinmeyerek Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışının ardından kendilerini bu devletin varisi ve devamı olarak görmüşlerdir. Benimsedikleri bu politika sebebiyle kendilerini Büyük Selçuklu Devleti'nin varisi olarak gören Hârizmşahlar Devleti hakkında pek çok kaynak bulunmasına rağmen ülkemizde bu konu hakkında çok fazla çalışma yapılmamıştır. Türklerin tarih boyunca kurduğu 16 büyük devletten biri olarak kabul edilmesine rağmen Hârizmşahlar Devleti Türk tarihçiliği açısından hak ettiği değere sahip olamamıştır. Kaynaklar arasında pek çok çelişkinin bulunması o döneme ait olayların kesinliğe kavuşamamasına neden olmuştur. Ülkemizde son yıllarda Hârizmşahlar Devleti üzerine çalışmaların arttığı gözlemlense de hala yeterli değildir.

Hârizmşah – Moğol Münasebetlerini ele aldığımız bu çalışmada devrin kaynaklarındaki farklı bilgileri tasnif edip değerlendirmeye çalıştık. Bu amaç doğrultusunda Moğolların Batı Türkistan, Horasan ve Irak'taki işgalleri sırasında meydana gelen olayları anlaşılabilir bir şekilde değerlendirip dönemin belirsizliklerine ışık tutmaya özen gösterdik. Bu hususta tezimiz giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Harizm coğrafyasından ve tarihsel süreç içerisinde bölgede oluşan siyasi yapılanmalardan bahsedilmiştir. Sonrasında Hârizmşahlar Devleti'nin bağımsızlığa ve kuruluşuna giden süreç anlatılmıştır. Ardından Cengiz Han İmparatorluğu'nun kuruluşundan ve Moğolların Çin Seferi'nden bahsederek giriş bölümüne son verilmiştir.

Birinci bölümde Muhammed Hârizmşah'ın Moğol istilasından önceki siyasi faaliyetlerine değinilmiştir. Sonrasında Moğol istilasından evvel Hârizmşahlar Devleti'ndeki iç ve dış sorunlardan bahsedilerek Abbasi Halifeliği ile olan siyasi

münasebetlerine yer verilmiştir. Ardından Moğolların Batı Türkistan seferinden önce Hârizmşahlar ile giriştikleri siyasi ve ticari münasebetler konu edinilmiştir. Daha sonra iki devletin arasının bozulmasına sebep olan olaylar sıralanarak bu bölüm sona erdirilmiştir.

İkinci bölümde, temel olarak Moğolların Batı Türkistan Seferi konu edinilmiştir. Bu çerçevede Moğolların sefer öncesi yaptıkları hazırlıklardan ve siyasi zemini oluşturmak adına giriştikleri faaliyetlerden bahsedilmiştir. Sonrasında Hârizmşahlar Devleti'nin Moğol işgali öncesi aldıkları önlemlere değinilmiştir. Ardından Moğolların Hârizmşahlara karşı giriştiği askeri harekâtlarından bahsedip, başlıklar halinde Hârizm, Mâverâünnehîr, Horasan ve Irak'ta ele geçirilen şehirlerde gerçekleşen yağma ve tahrip konu edinilmiştir. Sonrasında Moğollardan kaçan Sultan Muhammed Hârizmşah'ın kaçıışı ve onun akıbeti değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde Celâleddin Hârizmşah konu edinilmiştir. Onun Moğol işgali sırasında yapmış olduğu mücadelelere değinilmiş, sonrasında Hindistan'a kaçması, ardından İran'a geri gelerek Hârizmşahlar Devleti'ni yeniden kurması ve Moğollar ile mücadeleye devam etmesinden bahsedilmiştir. Sonrasında Celâleddin Hârizmşah'ın Gürcüler ile olan münasebetleri, Anadolu politikası, Türkiye Selçuklu Devleti ile giriştiği siyasi mücadelelerden bahsedilerek benimsediği politika hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Son olarak Yassı Çimen savaşından ve sonrasında yaşanan gelişmelerden bahsedilerek Celâleddin Hârizmşah'ın ölümü ile bu bölüm bitirilmiştir.

Tezimizin yazım aşamasında her daim yardım ve destekleri ile yanımda olan çok değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ başta olmak üzere, kaynak temini hususunda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet ERSAN'a ve tezimi okuyup değerlendirmelerde bulunan kâdim dostum Hüseyin TOPAL'a teşekkürü borç bilirim.

Fahriye ARI

İZMİR/2018

Kaynaklara Dair

Ahmed bin Mahmud – Selçukname

Doğum yılı bilinmeyen Ahmed bin Mahmud'un ölüm yılının 1569 – 1570 yılları olduğu tahmin edilmektedir. Bursa Yeşil Camii imamının oğlu olan Ahmed bin Mahmud babasının mesleğinden dolayı “İmamzade” lakabı ile de tanınmaktadır. Yazar, Selçukname adlı eserini Osmanlı Padişahı II. Selim (D. 1524 – Ö. 1574) zamanında yazmıştır. Dili Türkçe olan bu eser, ağırlıklı olarak Büyük Selçukluları anlatmakla beraber, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Türkiye Selçukluları hakkında da bilgilere yer vermektedir. Müellif eserin içeriğinde de bahsettiği gibi El-Hüseynî'nin yazdığı *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* adlı eseri temel kaynak olarak kullanmıştır. Biz tezimizde Erdoğan Merçil tarafından yayıma hazırlanan kitabı kullandık¹.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî – Tarih-i Cihan Güşa

Horasan'ın Azadvar kasabasında 1226 yılında doğan Cüveynî, kendi soyunu Abbasi vezirliği yapmış olan Fazl b. Rebi'ye dayandırmaktadır. Ancak bu beyanın gerçekliği tartışılmaktadır. Yazdığı eseri, tezimiz için ana kaynakların başında gelmektedir. Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ile başlayan Cihan Güşa adlı eser Hülâgû'nün Alamut Kalesini ele geçirmesi ile son bulmaktadır (1257 - 1258).

Çocukluk yıllarında çok iyi bir eğitim alan Cüveynî, Moğolların Azerbaycan, Irak, İran gibi önemli bölgelerinde Genel Valilik yapmış olan Argun'un özel kâtibiydi. Henüz 18 yaşındayken böyle bir görevi ifa eden Cüveynî'nin, 1256 yılında İran'a gelen Hülâgû'nün itibarını kazanması çok zaman almadı. İsmâîlilere karşı Hülâgû'nün giriştiği bütün seferlerde bizzat yanında bulunan Cüveynî, 1259 yılında Irak-ı Arap ve Huzistan bölgelerinin idaresine getirildi. 1252 – 1253 yıllarında eserini yazmaya başlayan müellif, 1260 yılında yazımına son vermiştir. Hârizmşah – Moğol

---

¹ Ahmed bin Mahmud, *Selçukname*, (Çev. Erdoğan Merçil), İstanbul 2011.

münasebetleri ile alakalı oldukça detaylı bilgi veren müellif, eserini Farsça kaleme almış, bu eser İranlı ilim adamı, Mirza Muhammed Kazvî'nin 1912 – 1937 yıllarında içindekiler kısmını da ilave etmesiyle üç cilt olarak Leiden'de neşredilmiştir. 1259 yılında getirildiği Irak-ı Arap ve Huzistan idareciliği görevini 1283 yılında gerçekleştiren ölümüne kadar tam 24 yıl ifa etmiştir. Bugün naaşının Tebriz Çerendab mezarlığında olduğu bilinmektedir.

Biz tezimizde Mürsel Öztürk tarafından çevrilen ve 2013 yılında TTK tarafında tek cilt halinde çıkarılan nüshasını kullandık².

İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir - El-Kâmil fi't -Tarih

1160 yılında Cizre'de doğan müellif 1233 yılında ölmüştür. Arapça olarak kaleme aldığı eserini Arap Tarih yazım geleneğine uyarak Hz. Adem'den başlatmış ve 1231 yılına kadar olan olayları yıl yıl ele almıştır. Toplamda 12 ciltten meydana gelen El-Kamil fi't-Tarihi'nin içeriği, umumi İslam tarihi hakkında bilgiler vermektedir. İyi bir eğitim aldığı bilinen yazar eserini akıcı bir üslup ile yazmıştır. Eserin 9. Cildinden itibaren Büyük Selçuklular başta olmak üzere Türk tarihi açısından önemli bilgiler yer almaktadır.

Biz tezimizde eserin Abdülkerim Özaydın ve Ahmet Ağırakça tarafından çevrilen 12. cildini kullandık³.

Gregory Abu'l Farac (İbnü'l İbrî) – Abu'l Farac Tarihi, Târîhu Muhtasari'd-Düvel

1225 yılında Malatya'da doğan Abu'l Farac, başarılı bir hekim olarak tanınan bir babanın oğludur. Yahudi olmasından dolayı İbnü'l İbrî yani İbralı'nın oğlu anılmaya gelen lakabıyla bilinmektedir. Batılılar ise Barhebraeuse olarak tanımaktadırlar. Babası eğitimi ile çok yakından ilgilenmiş ve İbranice, Grekçe,

² Alaaddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2013.

³ İbnü'l- Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarihi Tercümesi, İslam Tarihi*, (Çev. Ahmet Ağırakça – Abdülkerim Özaydın), C. 12, İstanbul 1985.

Arapça ve Süryanice öğrenmesine imkan sağlamıştır. Felsefe ve ilahiyat okuyan yazar, Gabos Ya'kûbî piskoposluğuna atanmıştır. İlhanlı Hükümdarı Teküder Ahmed'in cülûsu esnasında yanında bulunan İbnü'l İbri 30 Temmuz 1286'da ölümü beklerken İslamiyet'i kabul ettiği rivayetiyle Meraga'da vefat etmiştir.

Abu'l Farac Tarihi adlı eser Süryani dilinde yazılmış olup hilkatın başlangıcında 1286 yılına kadar ki olayları konu edinmektedir. Biz tezimizde İngilizceden Ömer Rıza Doğrul'un iki cilt halinde çevirdiği eserin 2. cildini kullandık⁴.

Yazarın, Târîhu Muhtasari'd-Düvel adlı bir diğer eseri ise adından da anlaşılacağı üzere genel dünya tarihinin Arapça kaleme alınan bir özetidir. Hayatının son yıllarında kaleme aldığı bu eserin içeriğinde Hz. Adem'den başlayarak Hz. Musa'ya kadar Atalar Devleti, Hristiyan Yunanlılar Devleti, Müslüman Arap Padişahları Devleti, Moğol Padişahları Devleti gibi on devletin tarihine değinilmektedir. Eser çeşitli alim ve hekimlerin biyografisinden de bahsetmektedir. İbnü'l-Kıftî'den naklettiği İskenderiye Kütüphanesinin Hz. Ömer döneminde yakıldığına dair bilgi vermesi yönüyle büyük yankı uyandırmıştır. Biz eserimizde Şerafettin Yaltkaya tarafından tercüme edilen kitabı kullandık⁵.

Ebü'l-Fidâ – Ebü'l Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l Büldan)

Tam adı el- Melikü'l Müeyyed İmadeddin Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ali el-Eyyûbî olan yazar 1273 yılında Dımaşk'ta doğmuş, 1331 yılında ölmüştür. Müellifin Takvimü'l Büldan adlı eseri İslam Coğrafyasının en mühim kaynaklarından. 1281 yılında babası Ali'nin yanına Hama'ya döndü ve 1284 yılında II. el-Melikü'l Muzaffer Mahmud'un yardımcılığını yaptı. Ebü'l Fidâ, eserini Arapça kaleme almıştır. Selahaddin Eyyubi'nin en büyük kardeşi Şahin Şah'ın oğlunun soyundan geldiği bilinmektedir. Sultan el-Melikü'l-Nâsır zamanında el-Melikü'l Müeyyed unvanıyla Hama Beyliğine idareci olarak atandı. İyi bir eğitime sahip olan Ebü'l-Fidâ, tarih, astronomi, felsefe ve tıp gibi alanlarda teferruatlı bilgiye sahipti. Coğrafi yerlerin

---

⁴ Gregory Abû'l – Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C.2, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1950.

⁵ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Târîhu Muhtasari'd Düvel*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011.

isimlerinin okunuş biçimlerini eserinde detaylıca anlatmaktadır. Biz eserimizde Ramazan Şeşen tarafından Arapçadan tercüme edilen kitabı kullandık⁶.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî – İbn Battûta Seyahatnâmesi

24 Şubat 1304'te Fas'a bağlı Tanca şehrinde dünyaya gelen İbn Battûta Ortaçağ tarihinin en önemli Müslüman seyyahıdır. Çeşitli yerlerde kadılık yapmış olan müellif Tâmesnâ kadılığı yaparken ölmüştür (1368 – 1369). Eserini Arapça yazan müellif, Türk – Moğol hükümdarlarıyla bizzat görüşme fırsatı bulmuştur. Hem Arapça, hem de Türkçe biliyor olması ve aynı zamanda siyasi tecrübelerinin bulunması onu diplomatik görevleri üstlenmeye sevk etmiştir. Tanca'dan hac için yola çıkan İbn Battûta, Mısır üzerinden Mekke ve Medine'ye gitmiş, daha sonra Suriye ve Irak'a ilerleyerek oradan İran'a geçmiş ardından Anadolu'ya girmiştir. Sonrasında Deşt-i Kıpçak ve Mâverâünnehir bölgesine de gittiğini gördüğümüz bu seyyah yolculuk güzergahı üzerinde bulunan bazı hükümdarlar ile de görüşmek imkanı bulmuştur. Gezdiği coğrafyaların çoğunun Türkler ve Moğollara ait olması sebebiyle bu milletlerin devletlerine ait önemli izlenimleri nakletmiştir. Eserinde gezdiği yerlerin coğrafi içeriğinin yanı sıra ekonomik ve sosyal hayata dair önemli bilgilere de yer vermiştir. Biz tezimizde A. Seyit Aykut'un tercüme ettiği YKY tarafından 2013 yılında tek cilt halinde basılan kitabı kullandık⁷.

Nasireddin Hüseyin b. Muhammed İbn Bîbî - El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye Selçukname II

Annesi ve babası ile 1231 yılında Konya'ya gelen yazar, 1282 yılındaki vefatına kadar Türkiye Selçuklu Devletine görev yapmıştır. Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin isteği ile kaleme aldığı eserini Farsça yazmış ve 1281 yılında tamamlamıştır. Türkiye Selçuklu Devleti hakkında bilgi veren en mühim kaynaklardan olan bu eser II. Kılıç Arslan'ın vefat ettiği 1192 yılından 1282 yılına kadarki olayları

---

⁶ Ebû'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 2017.

⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2013.

konu edinir. Eserin isminde geçen iki Alâyye'nin birisi Cüveynî, diğeri ise Sultan I. Alâeddin Keykubad'a binaen yazılmıştır.

Eser ilk olarak Adnan Sadık Erzi tarafından tıpkıbasım şeklinde neşredilmiş, sonrasında Mürsel Öztürk tarafından tercümesi yapılmıştır. Biz tezimizde Mürsel Öztürk'ün çevirisini yaptığı TTK tarafından 2014 yılında tek cilt olarak basılan kitabı kullandık⁸.

İbn Fadlan – İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri

10. yüzyılda yaşayan İbn Fadlan'ın doğum tarihi bilinmemekle birlikte ölüm tarihi 932 yılına dayandırılmıştır. Abbasi halifesi olan Muktedir'in divanında katip olarak görev almıştır. Halife Muktedir'in İtil Bulgarlarına elçi olarak gönderilen İbn Fadlan, bu görevi sırasında geçtiği bölgelerde edindiği izlenimlerle eserini Arapça olarak kaleme almıştır. Yol güzergahındaki ülkeleri hakimiyeti altına almış olan Türk kabilelerini iyi gözlemlemiş ve onların sosyal, dini ve ekonomik hayatlarını detaylı bir şekilde eserine yansıtmıştır. Özellikle kendi devrindeki Ruslar, Oğuzlar, Bulgarlar hususunda çok önemli malumatlar vermiştir. Biz tezimizde Ramazan Şeşen tarafından çevrilen kitabı kullandık⁹.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah el- Hemedanî – Cami'ü't Tevârih

1240 yılında doğan Reşîdü'd-dîn, İlhanlı Devleti'nde vezirlik yapmış ve 1318 yılında Olcaytu Hanı zehirlediği iddiasıyla idam edilmiştir. Cami'ü't Tevârih adlı eseri Moğol – Türk tarihi ile alakalı en önemli eserlerin başında gelmektedir. İki kısım halinde Farsça yazılan bu eserin ilk bölümü Gazan Han'ın emri ile *Tarih-i Mübarek-i Gazan* şeklinde yazılmış, ikinci kısmı ise Olcaytu'nun isteği ile Hz. Adem'den başlayarak 1303 yılına kadarki olayları konu edinmiştir. İki eserin birleşimi ile de Cami'ü't Tevârih adını almıştır.

---

⁸ İbn Bibi, *El- Evâmirü'l – Alâ'iyye fi'l – Umûri'l – Alâ'iyye (Selçukname II)* (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.

⁹ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 2015.

Eserin ülkemizde Erkan Göksu ve H. Hüseyin Ateş tarafından Selçukluları konu alan kısmı, İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani tarafından ise İlhanlılar kısmı çevrilmiştir. Biz tezimizde Erkan Göksu ve H. Hüseyin Ateş'in Türkçe çevirisi ile Behmen Kerîmî'nin Farsça olarak neşrettiği nüshaları kullandık¹⁰.

Ebu'l Kasım İbn Havkal – Sûrat el-Arz

İbn Havkal'ın doğum ve ölüm tarihleri hakkında bir malumata sahip değiliz. Memleketi Nusaybin olan yazar, çocukluk ve gençlik yıllarını da Nusaybin, Musul ve Bağdat şehirlerinde geçirmiştir. Gençliğinde ticaretle uğraşan müellif, 15 Mayıs 943 tarihinde İslam Dünyasını merak edip Bağdat'tan yola çıkmıştır. Arap yarımadasında hareketle Kuzey Afrika, İspanya, Mısır, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı da içine alarak İran, Batı Türkistan, Sicilya bölgelerine seyahat etmiştir. Gezdiği her bölgenin haritasıyla birlikte açıklamasını da yapmıştır. İki bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Dünya haritası, Arap yarımadası, Basra Körfezi, Kuzey Afrika, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz ve Irak anlatılır. İkinci bölümünde ise İran, Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicistan ve Batı Türkistan ele alınarak bu coğrafyadaki gayri Müslim komşu ülkeler hakkında mühim malumatlara yer verilmektedir. Biz eserimizde Ramazan Şeşen'in Mâverâünnehir ve Türkler ile ilgili bölümlerini Arapçadan tercüme ettiği kitabı kullandık¹¹.

Al-Bondârî – Zubdad Al-Nuşra va Nuhbat Al Usra

Eserin yazarı Bondârî, İmâdeddin İsfahanî tarafından çok ağır bir üslup ile Arapça kaleme alınan Selçuklu tarihi ile ilgili kitabını iyi bir şekilde sadeleştirmiş ve kendi eserini oluşturmuştur. Al-Bondârî'nin 1245 yılında öldüğü bilinmektedir. Biz tezimizde M. Th. Houtma tarafından 1889'da Leiden'de neşredilen nüshayı Türkçeye

¹⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't Tevarih*, (Nşr. Behmen Kerîmî), Tahran h.1262; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't Tevarih Selçuklu Devleti*, (Çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2010.

¹¹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 2014.

Irak ve Horasan Selçuklu Tarihi adı altına çeviren Kıvameddin Burslan'ın kitabını kullandık¹².

İbn Kesir Ebü'l Fidâ – El Bidâye ve'N-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)

1300 – 1301 yılında Busra'nın Müceydilülkarye köyünde doğduğu söylenmektedir. İyi bir eğitim alan İbn Kesir, hatip, müderris, kıraat âlimi, müftü ve mahkeme heyeti üyesi olarak birçok görevde yer almıştır. Dımaşk'ta Şâfîilere ait olan Necibîyye Medresesi'nde ders vermiş ve bu görevini ölünceye dek sürdürmüştür (1373). Eser; Hz. Âdem'den 1365 - 1366 yılına kadar olan hadiseleri kronolojik bir sırayla ele almıştır. 14 ciltten meydana gelen Genel İslam Tarihi Mehmet Keskin tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Biz tezimizde bu çeviriden yararlanarak Moğolların zulmünden bahseden 13. cildi kullandık¹³.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah - Câmiu'd-Düvel

Müneccimbaşı 17. yüzyılın önemli Osmanlı aydınlarından. Başta tarih olmak üzere, tefsir, tıp, geometri, matematik ve müzik alanlarında yazmış olduğu eserleri vardır. Arapça olarak kaleme aldığı eseri Hz. Adem'den başlayarak 1673 yılına kadar olan olayları konu edinmiş, geç dönem kaynağı olmasına rağmen eserini oluştururken yararlandığı kaynaklardan ötürü önemli bir çalışmadır. Biz tezimizde Ali Öngül tarafından iki cilt halinde çevrilen kitapları kullandık¹⁴.

¹² Al-Bondârî, *Zubdat al- Nuşra va Nuhbat al'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Çev. Kıvameddin Burslan), Ankara 2016.

¹³ İbn Kesîr, *El Bidâye ve'N-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, (Çev. Mehmet Keskin), C. 13, İstanbul 2000.

¹⁴ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I, Horasan - Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Çev. Ali Öngül), İzmir 2000; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd – Düvel Selçuklular Tarihi II (Anadolu Selçukluları ve Beylikleri)*, (Çev. Ali Öngül), İstanbul 2017.

Muhammed b. Ali Râvendî - Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr

Kaşan'a bağlı Ravend kasabasında dünyaya gelen Ravendî'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Ölümünün ise 1207 yılından sonra olduğu düşünülmektedir. 1202 – 1203 yılında eserini Farsça olarak yazıp başladığı tarihten bir iki yılsonunda tamamlamıştır. Eserini Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Gıyaseddin Keyhusrev'e ithaf etmiştir. Eser peygamberden, ashabından ve ona biat edenleri överek başlar. Gıyaseddin Keyhusrev'in soyunu ve kullandığı unvanları da ele aldıktan sonra Selçukluların tarih sahnesinde yer almalarından başlayarak 1194 yılında Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul'un öldüğü tarihe kadarki olayları anlatmaktadır. Daha sonradan eklediği bir başka bölümde ise 1194 yılından 1199 yılına kadar gerçekleşen hadiseler hakkında malumat sunmaktadır. Biz tezimizde Ahmet Ateş tarafından iki cilt halinde yapılan tercümeleri kullandık¹⁵.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî – Mesâliku'l Ebsar

1300 yılında Dımaşk'ta doğan El-Ömerî, Mısır ve Suriye'de bir asırdır kadılık yapan bir ailenin çocuğudur. Babası ile birlikte Mısır'a gelen El-Ömerî'nin buradaki görevi Sultana gelmiş olan mektupları okumaktır. Yazar aynı zamanda kadı, fakih, edebiyatçı ve sır kâtibidir. 1349 yılında ölen El-Ömerî'nin Arapça yazmış olduğu eser toplamda 27 ciltten oluşmaktadır. Eserinin üçüncü cildinde ağırlıklı olarak Türklerden bahsetmiş, içeriğinde ise tarih, coğrafya, astronomi, edebiyat, tıp, sosyoloji gibi konuları barındıran çok mühim bir ansiklopedi yazmıştır. 8. yüzyılda yazılan bu eser Memluklu Sultanları zamanında yazılan en önemli eserlerin başında gelmektedir.

Biz tezimizde üçüncü cildi Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım ismi ile çeviren Ahsen Batur'un kitabını kullandık¹⁶.

---

¹⁵ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, (Çev. Ahmet Ateş), Ankara 1999.

¹⁶ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, (Mesâliku'l Ebsâr)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2014.

Şadruddîn Ebu'l - Hasan'Ali İbn N'aşır İbn'Ali El- Hüseyinî - Ahbârü'd - Devleti's -Selçukiyye

Yazar, Abbasi Halifes En-Nâsır'ın kâtibidir. Kendisi 1194 yılında ölmüştür. Arapça olarak kaleme aldığı eseri Büyük Selçuklu Devleti tarihinden bahseder. Biz tezimizde Muhammed İkbâl'in 1993'de neşrettiği eseri Türkçeye çeviren Necati Lügal'ın çevirisini kullandık¹⁷.

Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând - Ravzatu's-Safâ

1433 – 1434 yılında Belh'te dünyaya geldiği tahmin edilen Mîrhând, seyyid bir aileye mensuptu. Ali Şir Nevaî tarafından bilgisi ve yeteneği gözlemlenen Mîrhând'ın ilk altı cildini yazdığı eserin yedinci cildini torunu Handmir tamamlamıştır. Eser Farsça olarak yazılmış, yaratılıştan 1523 yılına kadar meydana gelen olaylar konu edinmiştir. Eserin beşinci cildi Cengiz Han ve sülalesinden bahseder. Eserin Selçuklulardan bahseden kısmı Erkan Göksu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Biz tezimizde Erkan Göksu'nun çevirisini ve Cemşid Kıyanfer'in Farsça olarak neşrettiği 5. cildi kullandık¹⁸.

Şihâbu'd-din 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî Vassâf - Tahrîr-i Târîh-i Vassâf

1257 yılında Şiraz'da dünyaya gelen Vassâf'ın babası İlhanlı Devleti'ne bağlı Fars ülkesinin emirlerindedir. İyi bir eğitime tâbi tutulan Vassâf, İlhan Devleti'nin divanında görev almıştır. 1297 – 1298 yılında kaleme almaya başladığı eserinin ilk üç cildini Gazan Han'a ithaf etmiştir. Gazan Han'ın isteği üzerine eserinin devamını kaleme alan müellif, dördüncü cildini 1312 tarihinde tamamlamıştır. Târîh-i Cihân Güşâ'ya zeyl olarak yazılan Tarih-i Vassâf adlı eserin ilk cildinde Mengü Kağan,

¹⁷ Şadruddîn Ebu'l - Hasan'Ali İbn N'aşır İbn'Ali El- Hüseyinî, *Ahbârü'd - Devleti's -Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal), Ankara 1999.

¹⁸ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Çev. Erkan Göksu), Ankara 2015; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, (Nşr. Cemşid Kıyanfer) c.5, Tahran h.1385.

Kubilay, Timur Kağan, Hûlagû, Abaka ve Teküder Ahmed dönemlerindeki hadiseleri konu alır. İkinci cildinde; Salgur Atabekleri ve Argun Han dönemi işlenmiştir. Üçüncü cildinde Geyhatu ve Baydu'nun hükümdarlıkları, Kirman ve Delhi sultanları ve Gazan Han'ın son yıllarına kadar gerçekleşen olaylardan bahsedilmektedir. Dördüncü cildinde ise Timur Kağan'ın halefleri, Hârizmşahlar ve İsmâîliler, beşinci ciltte Sultan Olcaytu döneminin olayları ve Ebu Said Bahadır Han ile Alâeddin Halici dönemlerini anlatmaktadır. Biz tezimizde Abdu'l-Muhammed Âyetî'nin Farsça olarak neşrettiği eseri kullandık¹⁹.

Moğolların Gizli Tarihi

1240 yılında yazıldığı düşünülen bu eserin yazarı belli değildir. Orijinalinin Uygur harfleri ile yazdığı tahmin edilen eserin günümüze ulaşan nüshaları Çin işaretleri ile yazılmıştır. 12 bölümden oluşan eser, Moğolların erken dönem tarihi ve Cengiz Han hakkında bilgiler içermektedir. Biz tezimizde Ahmet Temir tarafından Rusça tercümesinin Moğolca karşılaştırması ile yapılan çevirisini kullandık²⁰.

Minhâc-i Sîrac el-Cûzcânî - Tabakat-ı Nasiri

1193 yılında Fîrûzkûh'da dünyaya gelen Cûzcânî'nin babası Sirâceddin devrin önemli âlimlerindedir. Aynı zamanda Gurlu hükümdarları, Muizzüddin Muhammed ve Bahâeddin Sam'ın önemli devlet adamlarındandı. Cûzcânî, diplomat, müderrislik gibi çeşitli görevleri ifa etmiştir. Delhi Memlûk Sultanlığında Kadîlkudâd mevkiine atanan Cûzcânî'nin, Sultan Gıyaseddin Balaban'ın hükümdarlığı zamanında (1266 – 1287) Delhi'de vefat ettiği düşünülmektedir.

Yazar 1260 yılında tamamladığı eserini Sultan Nâsirüddin Mahmud'a ithaf etmiştir. Fars dilinde yazılan bu eser, Hz. Adem'den başlamış ve yazarın yaşadığı döneme kadar gerçekleşen hadiseleri konu edinmiştir. Genel İslam Tarihi alanında ün

¹⁹ Şihâbu'd-din ' Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Nşr. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî), Tahran h.1364.

²⁰ Moğolların Gizli Tarihi, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 1986.

yapmış olan bu eser Hindistan ve Afganistan'da gerçekleşen olaylar bakımından birinci el kaynaktır. 23 bölümden oluşmuş ve Emevi, Abbasi, İran'daki hanedanlar, Sâmâniler, Gazneliler, Selçuklular, Salgurlular ve Hârizmşahlar gibi önemli pek çok devleti kaleme almakla birlikte Moğol istilasına da değinerek önemli bilgiler vermektedir.

Ülkemizde Tabakat-ı Nasiri'nin Erkan Göksu tarafından ve Mustafa Uyar tarafından yapılan çevirileri mevcuttur. Biz tezimizde bu iki kitabı kullandık²¹.

Hamdullah Müstevfi Kazvîni – Tarih-i Güzide

Yazar, Kazvin'in ünlü Müstevfiyan ailesinden gelmektedir. 1281 yılında dünyaya gelen Kazvîni'nin Farsça kaleme aldığı Tarih-i Güzide adlı eser Reşidüddin'in eserinin bir özeti niteliğinde olmakla birlikte Cami'ü't Tevârih'ten sonraki olayları anlatması bakımından önemlidir. Eser İran Tarihi, İslamiyet zamanında İran, Turan hanedanları, Moğol Tarihi, şair ve âlimlerin hayatları, Kazvin şehrinin tarihi ve coğrafyası olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Biz tezimizde Hüseyin Nevâî'nin neşrettiği nüshayı kullandık²².

Şihâbeddin Ahmed Nesevî – Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî

Nesa'nın Zeyder kabasında doğan Nesevî, Nesa hakimi İhtiyareddin Zengi'nin devlet adamlığı görevini üstlenmiştir. Daha sonra Hârizmşah Muhammed'in ölmesi üzerine oğulları arasında çıkan taht kavgalarında Celâleddin Hârizmşah'ın tarafını tutmuş ve onun münşisi tayin edilmiştir. Celâleddin Hârizmşah'ın 1225 senesinden başlayarak tüm savaşlarına iştirak etmiştir. Ardından Nesa'ya vali olarak atanmıştır. Celâleddin'in Moğollar tarafından takip edildiği süreçte onun yanında yer almış, Celâleddin Hârizmşah'ın son yıllarına bizzat kendisi şahitlik etmiştir. Celâleddin'in

²¹ Minhâc-i Sîrac el -Cûzcânî, *Tabakat-ı Nasiri*, (Çev. Erkan Göksu), Ankara 2015; Minhâc-ı Sîrac El-Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (Çev. Mustafa Uyar), İstanbul 2016.

²² Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan)*, (Ed. Erkan Göksu), İstanbul 2015; Hamdullâh Müstevfi-i Kâzvîni, *Târîh-i Güzide*, (Nşr: Abdul Hüseyin Nevaî), Tahran h.1364.

ölümünden 10 yıl sonra tamamladığı *Sîretü's-Sultân Celâlidîn* adlı eseri Hârizmşah Muhammed'in son dönemlerini, Sultan Celâleddin'in faaliyetlerini, Moğol yağma ve zulmünün boyutlarını ele almıştır. Tezimiz için birinci el Farsça kaynak olan Nesevî'nin bu eseri, çok değerlidir. Biz tezimizde Necip Asım'ın 1934 baskılı çevirisini kullandık²³.

Ermeni Müellif Kiragos

Genceli olan yazar 1241 yılında yazmaya başladığı eserini 1265 yılında tamlamıştır. Eserin Moğol istilası ve Moğolların günlük yaşamı hakkında anlattığı kısmın en önemli bölümü oluşturmaktadır. Biz tezimizde Hasan Oktay'ın çevirisini yaptığı kitabı kullandık²⁴.

---

²³ Şihâbeddin Ahmed Nesevî, *Celâlüttin Harezemşah*, (Çev. Necip Asım Bey), İstanbul 1934.

²⁴ Hasan Oktay, "Ermeni Müellifi Kiragos", *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007.

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti 1040 yılında vuku bulan Dandanakan Savaşı'nın ardından kuruluş sürecini tamamlamıştır²⁵. Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan'ın Mangışlak Hârekatı (1065) neticesinde Hârizm Bölgesi'nin yönetim ve idaresi kesin bir şekilde Büyük Selçuklu Devleti'nin mesuliyetine girmiştir²⁶. Hârizmşahlar Devleti'nin kuruluşuna kadar bölge mahalli valiler tarafından yönetilmiştir. Bu bakımdan Hârizmşahlar Devleti bölgedeki bağımsızlık mücadelesini kazanıp hâkimiyet alanını genişletmesi bakımından bir ilk teşkil etmektedir. 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümüne müteakip Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir²⁷. Büyük Selçuklu Devleti yıkılırken geride bıraktığı bakiyeleri, öncesinde tâbi buldukları coğrafyada hâkimiyet mücadelelerine girişmişlerdir. Bu mücadelelerden hiç şüphesiz en başarılı olarak çıkan Hârizmşahlar Devleti olmuştur.

Anuş Tegin oğulları da denen Hârizmşahlar Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar her safhasını ve sınırlarındaki devletler ile olan siyasi münasebetlerini en iyi şekilde kavrayabilmek için öncelikle Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı Sultan Sencer devrini iyi bir şekilde tetkik etmek gerekmektedir²⁸.

Herhangi bir devletin kuruluşu, yükselişi ve nihayete eriş sebeplerini en ince ayrıntısına kadar ve kısa bir sürede ortaya koyan Hârizmşahlar Devleti tarihi, Ortaçağ Türk - İslam devletleri için bir ibret öyküsü içermesi bakımından büyük öneme sahiptir²⁹.

İleride daha detaylı bahsedeceğimiz üzere Hârizm coğrafyası gibi avantaj ve dezavantajlara sahip olan bir bölgede valilikten imparatorluğa yükselmiş olan Hârizmşahlar Devleti, dünya tarihi açısından da yıkılışının getirdiği sonuçlar dikkate şayandır. Biz bu sonuçların nasıl meydana geldiğini, oluşan sonuçların Türk - İslam devletlerinde ne gibi felaketlere yol açacağını anlatacağız.

²⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, İstanbul 2012, s.106.

²⁶ Abdülkerim Özaydın "Harezmsahlar Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, C.4, Ankara 2002, s.883.

²⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.2, Ankara 2011, s.465.

²⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s.23.

²⁹ Nadir Devlet, "Harezmsahlar Devleti", *DGBİT*, C.9, İstanbul 1992, s.19.

Hârizm Balhan Dağlarında yaşayan aynı isimli kavmin bölgeye gelmesiyle bu adı almıştır³⁰. Hârizm'in coğrafi sınırlarını bir çerçeveye alacak olursak, Aral Gölü'nün güneyinde ve bu göle dökülen Ceyhun Nehri'nin her iki yanında uzanan oldukça verimli bir bölge olarak tanımlayabiliriz³¹. Hârizm Bölgesi güneyinde Buttem Dağları ve Sind Nehri, doğu kesiminde Hitay İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde olan Hoten, Kaşgar ve çevresine kadar uzanmaktadır. Kuzeyinde Baran Hocend meraları, Hârizm Gölü'ne kadar Horasan'ın bir kısmı yer almaktadır. Batısında ise Horasan'dan Hârizm'e doğru Huttel yönünde akan nehir mecrası bulunmaktadır³².

Mâverâünnehir içerisinde yer alan Semerkant ve Buhara hariç büyük bozkır ve çöllere ev sahipliği yapan Batı Türkistan'ın ortasındaki Hârizm Bölgesi'nin önemini idrak etmek için haritaya bakmak yeterlidir. Tabiatın yeryüzünde sınırsız cömertliklerinden faydalanan ender yerlerden biridir³³.

Hârizm Bölgesi'nin ticarete elverişli olması birçok devletin dikkatini üzerine çekmesine sebep olmuştur. Bölgenin Sibiryâ düzlükleri ve İran, Çin, Hindistan'ın da içinde bulunduğu Asya ülkeleriyle, Avrupa'da bulunan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında bulunması, uzağında ve yakınında bulunan diğer devletlerle ilişkilerinin sürdürülmesini ve geliştirilmesini sağlamıştır. Bu nedenle bölge halkının X. yüzyıldan itibaren hem Moğollarla hem de Türklerle ticari ilişkiler çerçevesindeki temasları Hârizmşahlar Devleti tarihinde mühim bir yer tutmaktadır³⁴.

Cengiz Han'ın Çin'i fethetmesinden sonra özellikle Çin ve İç Asya arasındaki ticarete önemli bir noktada bulunan Hârizm Bölgesi, Moğollar için daha cazip bir hale gelmiştir. Bu isteğin bedellerini Doğu İslam dünyası çok ağır ödemiştir. Moğol-Hârizmşah münasebetlerine baktığımızda, ticaretin bir devlete faydalarının yanı sıra ne gibi zararlarının olabileceğini anlamak mümkündür. Çünkü ticari faaliyetler Hârizm'in hem tekâmülüne hem de inhitatına sebebiyet vermiştir³⁵.

---

³⁰ Zeki Velidî Togan, "Hârizm", *İA*, C. 5/1, İstanbul 1950, s.240; Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", *DİA*, C.16, İstanbul 1997, s.217.

³¹ Devlet, "Harizmşahlar Devleti", s.21.

³² El-Ömerî, s.86-87.

³³ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.30.

³⁴ Devlet, "Harezşahlar Devleti", s. 21.

³⁵ Özaydın, "Hârizm", s.217.

Hârizm Bölgesi'nin iklim şartlarını ele aldığımızda X. yüzyılda bölgeyi gezen İbn Fadlan, Ceyhun Nehri'nin tamamının donduğunu, buzun kalınlığının 17 karış olduğunu, hatta öyle ki elbiseler ve kürklere sarınmış olduğu halde çok defa yanağının buz tutup yastığa yapıştığından bahsetmektedir³⁶. İbn Fadlan'ın burada abartılı bir anlatım sunduğu gerçek ise de bölgenin ne kadar soğuk olduğu hakkında izlenim sağladığımız kesindir. Hârizm Bölgesi soğuk olmasına karşın verimli bir iklime sahiptir. Hârizmlilerin ihraç ürünleri içerisinde, pamuk yağı, yorgan, halı, Hârizm peyniri ve balığı önemli yer tutmaktadır³⁷. Aynı zamanda pamuklu ve yünlü elbiselerin ihracatı da bu bölgeden gerçekleştirilmekteydi³⁸.

Hârizm Bölgesi coğrafi konumu nedeniyle de kendine has bazı özelliklere sahiptir. Hârizm'in içinde yer alan pek çok şehri çevreleyen Ceyhun Nehri, adeta olası bir düşman işgali sırasında doğal bir sur görevi görmektedir. Tehlike barındıran durumlar söz konusu olduğu zaman Ceyhun Nehri'ni besleyen kanalların bentleri açılarak şehirlerin etrafının sular altında kalması sağlanmaktaydı ve bu sayede şehirler tâbi koruma altına alınmış olurdu³⁹. Hârizm Bölgesi'nin, konumunun olumlu yönlerinin yanında olumsuz yönleri de mevcuttur. Bu bölgede bulunan mahalli yönetimler zaman zaman bağımsızlıklarını ilan etseler de etrafının çöllerle kaplı olmasından dolayı buldukları bölgenin dışına çıkamamışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bunu başarabilen tek devlet Anuş Tegin oğullarıdır⁴⁰.

1040 yılında vuku bulan Dandanakan Savaşı'nın ardından teşekkül sürecini tamamlayan Selçuklular, Gaznelilerin bölgedeki hâkimiyetinin de zayıflamasına neden olmuştur. Bu olay neticesinde Şah Melik ile ittifak kuran Gazne Devleti, Hârizm'deki Altuntaşoğullarını bölgeden sürmesi için Şah Melik'e menşur vermiştir⁴¹. Şah Melik, Hârizm'den Altuntaşoğullarını sürmüştür. Böylelikle Hârizm Bölgesi'nin idaresini elinde tutma yetkisine kavuşmuştur. Bölgeye bir süre hâkim olan Şah Melik,

---

³⁶ İbn Fadlan, s.7.

³⁷ Togan, *a.g.m.*, s. 250.

³⁸ İbn Havkal, s.363.

³⁹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.32.

⁴⁰ Özyadın, "Hârizm", s.217.

⁴¹ Şah Melik: Oğuzların Baranlı (Koyunlu) boyundan ve kaynaklarda "çok eski Selçuklu düşmanı" olarak belirtilen son Oğuz Yabgusu'nun (Belki Ali Han) oğlu olması muhtemel olan Cend emiridir. (Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995, s. 22).

Selçuklular tarafından 1043 yılında Hârizm bölgesi'nden sürülmüştür⁴². Şah Melik'in bölgede saf dışı bırakılmasının ardından Hârizm, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir eyalet halini almıştır⁴³. Bu durum, çok eski zamanlardan beri süregelen Hârizm Bölgesi'nin tâbiliğe bağlı yönetim biçiminin terk edilerek, Sultan Sencer devrine kadar artık payitahta bağlı idareciler tarafından yönetileceği anlamına gelmektedir⁴⁴.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey, 1063 yılının Eylül ayında vefat etmiştir⁴⁵. Yerine geçen yeğeni Sultan Alparslan'ın hükümdarlığı sırasında gayri Müslim Türk ve Moğolların bölgede karışıklık çıkarmasının ardından 1065 yılının sonbaharında Mangışlak üzerine sefer yaptığı bilinmektedir. Bu sefer neticesinde bölgedeki kargaşa giderilmiş, Türkmen kabileleri bölgeden uzaklaştırılmış, daha sonra Kıpçakların boyun eğmesi sağlanmış ve Mâverâünnehir'de çeşitli fetihlerde bulunulmuştur⁴⁶. Bu esnada Cend Emîri, Sultan Alparslan'a biâdını sunmuştur. Böylece Hârizm ve Mâverâünnehir'de sükûneti sağlayan Sultan, payitahtına geri dönmüştür.⁴⁷

Sultan Alparslan ve Melikşah döneminin büyük emirlerinden unvanı Bilge Beg olan Gümüş Tegin, Anuş Tegin adında Garçe'li bir köleyi Büyük Selçuklu sarayına getirmiştir⁴⁸. Anuş Tegin'in Türk asıllı olduğu şüphe barındırmamakla birlikte Türklerin hangi boyuna mensup olduğu hakkında kesinlik yoktur. Fuad Köprülü, Reşideddin'in verdiği bilgiyi doğru kabul ederek Anuş Tegin'in Oğuzların Begdili boyundan geldiğine kanaat getirmektedir⁴⁹. Lakin Zeki Velidi Togan, bu bilgiye itibar etmemiş, Reşideddin'in yanılarak "Garca" kelimesini "Güzce" okumasının ardından Oğuz sandığını, kelimenin aslının "Gurca" okunması gerektiğini, Kıpçakların Yugurzadegan zümresinden, yani Anuş Tegin'in Kanglı-Kıpçaklardan geldiğini savunmaktadır⁵⁰. Bu nedenle Hârizm Bölgesi'nde, Anuş Tegin oğulları idaresindeki yıllara Kanglı-Hârizmşahlar Devri de denilebilmektedir.⁵¹

---

⁴² Mehmet Ersan-Mustafa Alican, *Sorularla Selçuklu Tarihi, Selçukluları Yeniden Keşfetmek Büyük Selçuklular*, İstanbul 2012, s.45.

⁴³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s.29.

⁴⁴ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 2013, s.134.

⁴⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 142.

⁴⁶ Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s.527.

⁴⁷ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s.52.

⁴⁸ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, İstanbul 1999, s.193.

⁴⁹ M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, C.5/1, İstanbul 1950, s.266.

⁵⁰ Devlet, "Harezşahlar Devleti", s.23.

⁵¹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.40.

Anuş Tegin, zekâsı ve yeteneği sayesinde Melikşah'ın sarayında ibrikçibaşı da denilen taştdarlık mevkisine kadar yükselmiřtir⁵². Selçuklu Devleti'nde taştdarlık makamının giderleri Hârizm Bölgesi'nin gelirlerinden karşılandığı için Anuş Tegin aynı zamanda Hârizm Bölgesi'nin valiliğine de tayin edilmiş bulunuyordu⁵³. Ancak Anuş Tegin kaynaklarda da belirtildiğine göre Hârizm Bölgesi'ni bizzat kendisi değil, merkezden atanan valiler vasıtasıyla idare etmiřtir⁵⁴.

Bu dönemde Hârizm'i yöneten Vali Ekinci (İlkinci) b. Koçkar idi. Ekinci, Melikşah'ın ölümünün ardından (1092) yaşanan taht kavgaları sırasında Sultan Berkyaruk tarafından desteğe çağrılmış, ancak Merv'e geldiğinde Büyük Selçuklu Devleti'nin nüfuzlu emirlerinden Kodan ve Yaruktaş'ın planları neticesinde öldürölmüştür. Böylelikle Hârizm'i ele geçiren Kodan ve Yaruktaş, Berkyaruk'un görevlendirdiği Horasan Valisi Habeşi b. Altuntak tarafından Hârizm Bölgesi'nden uzaklaştırılmışlardır. Bölgedeki asayişin sağlanmasının ardından Altuntak tarafından Anuş Tegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed, Hârizm'e vali sıfatıyla atanmıřtır⁵⁵.

Hârizmşahlar Devleti'nin Hârizm'e vali olarak 1097 yılında atanmış olan Kutbüddin Muhammed tarafından temelleri atılmıřtır⁵⁶. 30 yıllık görevi süresince kusursuz bir idare yeteneğine sahip olan Kutbüddin Muhammed, zekâsı ve siyaset adamlığıyla bölgedeki nüfuzunu giderek arttırmış, kendisinden sonra gelecek olan oğullarına müsait bir ortam bırakmıřtır⁵⁷. Hârizm Bölgesi'nin bulunduğu konumun idrakinde olan Kutbüddin Muhammed, devrin en mühim ticaret yollarından İpek Yolu'nun işlerliğinden faydalanarak ticari faaliyetlerin gelişmesine imkân sağladı. Bölgenin imarı ve inşası için önemli işlere imza atmış, halkının refah seviyesini yükseltmiřtir⁵⁸. İlime önem vermiş, kendi yönetimindeki ulema sınıfı tarafından çok desteklenmiştir.

Sultan Sencer'in yeğeni Mahmud ile yaptığı Save Savaşı'nda Sencer'in yanında yer alan Kutbüddin, onun saltanatının hâkimiyetini kuvvetlendirmesinde etkili

---

⁵² Mehmet Ali Çakmak, "Harezşahlar Devleti", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Ed. Refik Turan), Ankara 2014, s.251.

⁵³ Vasily Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s.346.

⁵⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.37.

⁵⁵ Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, C.16, İstanbul 1997, s.228.

⁵⁶ Aydın Usta, "Moğol İstilasını Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârizmşahlar Devleti", *Türkler*, C.4, Ankara 2012, s.897.

⁵⁷ Aydın Taneri, *Harezşahlar*, Ankara 1993, s.17.

⁵⁸ Çakmak, "Harezşahlar Devleti", s.252.

olmuştur. Kesin olmamakla birlikte Kutbüddin Muhammed'in 1127 yılında öldüğü düşünülmektedir. Vefatının ardından yerine oğlu Kızılarlan Atsız geçmiştir⁵⁹. O, 30 yıllık yönetimi boyunca Büyük Selçuklu Devleti'ne sadık kalmış, Sultan Sencer'in sarayına bir yıl kendisi gitmiş, bir yıl da oğlu Atsız'ı göndermiştir⁶⁰.

Kızılarlan Atsız b. Muhammed, 1128 yılında babasının yerine geçerek yönetimi ele almıştır. Atsız aldığı iyi eğitimle ve babası gibi sergilediği başarılı yöneticiliğiyle Sultan Sencer'in takdirini kazanmıştı⁶¹. Sultan Sencer'in 1130 yılında Mâverâünnehir ve 1132 yılında Irak Sultan'ı olan yeğeni Mesud'a karşı giriştiği mücadelelerde Atsız, büyük yararlılıklar göstermiş, hatta Sencer'in hayatını dahi kurtarmıştır. Bu savaş Sencer'in galibiyeti ile sonuçlanmıştır⁶². Atsız Mangışlak ve Cend'i Sencer'in bilgisi dâhilinde olmadan tâbiyeti altına almıştır. Fazilet sahibi olan Atsız, bu bölgelerin askerî açıdan önemini çok iyi kavramıştı. Siriderya ötesindeki düzlüklere ilerleyerek burada nüfuzunu kurmayı ve genişletmeyi hedeflemişti⁶³. Atsız'ın bu başarıları devlet erkânı ve ümerasası tarafından hazmedilememiştir. Kızılarlan hakkında söylenenler Sultan Sencer nezdinde bir kafa karışıklığına yol açmıştır⁶⁴. 1135 yılında düzenlenen Gazne Seferi sırasında Atsız, Sultan'ın kendisine karşı soğuk davrandığının farkına varmıştı. Bunun üzerine Atsız, kaygılarına yenik düşerek bir bahane ile Sencer'in derizasını alarak ülkesine geri dönmüştür. Cüveynî'nin eserindeki kayıtlara göre Sencer yanındakilere dönerek; *"O artık sizden uzaklaştı, bir daha yüzünü göremeyiz."* Demiş ve yanındakiler merakla *"mademki böyle niye ona dönmesi için izin verdiniz ve ona iyi davrandınız?"* diye sordular. Sencer onlara *"Onun bizim ülkemizde hakkı çok, ona kötü davranmak bizim insanlık anlayışımıza ters düşer."*⁶⁵ Demiştir. Bu konuşmalardan anlayacağımız üzere Sultan, Atsız'ın daha henüz yanındayken isyan edeceğinin farkındaydı. Ancak Atsız'ın isyan hareketlerini böyle incir çekirdeğini doldurmayacak bir sebebe bağlamak elbette ki hataya düşmekle eş değerdir. Atsız'ın Cend ve Mangışlak gibi bölgeleri metbusunun bilgisi dışında hâkimiyeti altına alması, onun zaten isyan edeceğinin en kuvvetli sinyalidir.

⁵⁹ Abdülkerim Özaydın, "Kutbüddin Hârizmşâh", *DİA*, C.26, İstanbul 2002, s.485.

⁶⁰ Cüveynî, s.255.

⁶¹ Taneri, *Harezşâhlar*, s.17.

⁶² Ziya Bünyatov, *Hârezşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, (Çev. Tural Rızayev), İstanbul 2003, s.4.

⁶³ Özaydın, "Harezşâhlar Devleti", s.884.

⁶⁴ Kafesoğlu, *Harezşâhlar Devleti*, s.46.

⁶⁵ Cüveynî, s.256.

Tarih, bize her daim göstermiştir ki, metbu olduğu Sultana karşı istiklal kararı alan her tâbinin bağımsızlık mücadelesi sancılı olmuştur. Nitekim Atsız da bunu yaşamış, 1135 sonrasındaki süreçte isyan hareketlerini hızlandırmıştır. Atsız'ın Cend ve Mangışlak'ı alması Sencer'i çok sinirlendirdi. Hemen bir sert uyarıda bulunduysa da Atsız isyan etmekten çekinmedi⁶⁶. Sencer için Umumi Valisi Atsız üzerine sefer düzenlemek şart olmuştu. 1138 yılının Eylül'ünde sefere çıkıldı. Sultan Sencer'in ordusunun kendi ordusundan daha güçlü olduğunun farkında olan Atsız, bu eksikliğini, konumunun üstünlüğünden faydalanarak kapatacağına inanmaktaydı. Bu yüzden Sencer ile savaş hazırlıklarına girişti. 16 Kasım 1138'de savaşın başlamasıyla bitmesi bir oldu. Atsız'ın oğlu Atlığ öldürüldü⁶⁷. Kısa bir süreliğine de olsa Hârizm'de sükûnet sağlanmış, Atsız kaçmıştı. Onun yerine Sencer'in yeğeni Süleyman getirilmiştir. Ancak bu da geçici bir çözüm olmuş, Sencer'in 1139'da Merv'e dönmesi üzerine Atsız Hârizm'e tekrar hâkim olmuştur⁶⁸.

Sultan Sencer'in Karluklar üzerine sefer yaptığını bilmekteyiz. Bu seferin amacı, Mâverâünnehir'de meydana gelen karışıklıkların giderilmesidir. Ancak Karlukların bölgedeki diğer hâkim güç olan Karahıtaylara iltica etmesiyle Karahıtay- Büyük Selçuklu devletleri arasında gerginlik doğdu.⁶⁹ Bazı kaynaklara göre Karahıtayların Büyük Selçuklularla karşı karşıya gelmesinin sebebi olarak Atsız gösterilmektedir. Çünkü Atsız'ın, oğlu Atlığ'ın öldürülmesinden dolayı duyduğu nefret, intikam duygusunu kabartmış, öyle ki kâfir bir devleti, döneminin en güçlü İslam Devleti'ne karşı kışkırtmaktan çekinmemiştir⁷⁰. Gerçekleşen Katvan Savaşı sonucunda Mâverâünnehir tamamıyla Sencer'in elinden çıktı (1141)⁷¹. Bu savaşın ardından fırsattan istifade yoluna giden Atsız, Horasan'ı ele geçirmiş, Merv'de şehrin ileri gelenlerini katlettirmiştir. Serahs ve Nişabur'u da 1141-1142'de işgal etmiştir⁷². Sultan Sencer'in Merv'de bulunan hazinelerini ele geçirerek kendi hazinesine aktarmıştır⁷³.

⁶⁶ Çakmak, "Harezşahlar Devleti", s.253.

⁶⁷ Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu*, s.318.

⁶⁸ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s.191.

⁶⁹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.53-54.

⁷⁰ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, C.1, s.120.

⁷¹ Kazvîni, *Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*, s.72.

⁷² İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014, s.53.

⁷³ Râvendî, C.1, s 170.

Daha sonra buradan Hârizm'e avdet eden Atsız'ın ardından Sencer, Horasan'daki hâkimiyetini yeniden kurmuştur⁷⁴.

Sencer gibi güçlü bir Sultan, Atsız'ın yaptıklarına karşı elbette ki sessiz kalacak değildi. Bunun için Atsız'a karşı 1143'te II. Hârizm Seferi'ne çıkmıştır. Hezaresb Kalesi'ni kuşatmış, Atsız dirense de başarılı olamamıştır. Atsız, Sencer'in hazinelerini geri vererek biat etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Sencer Horasan'a dönmüştür⁷⁵.

Atsız, istiklal emellerinden asla vazgeçmemiş, aldığı yenilgiler dahi onu yolundan döndürememiştir. Atsız'ın iki bâtinî tutarak Sencer'i öldürmeye teşebbüs etmesi ve bu durumun Sencer tarafından anlaşılması üzerine III. Hârizm Seferi vuku bulmuştur⁷⁶. Sencer 1147 yılında Hezaresb Kalesi'ni ele geçirmiş ve Gürgenç'e yürümüştür⁷⁷. Atsız yine hüsrana uğrayarak barış yoluna gitmiştir. Sencer'in geri çevirmeyeceğini düşündüğü Ahu-Pûş adındaki bir dervişi barışmak için aracı olarak kullanmıştır⁷⁸. Sencer, Atsız'ı yanına çağırarak, diz çökmesi, ahalinin önünde bağlılık yemini etmesi ve yeri öpmesi şartıyla üçüncü defa onu affetti⁷⁹. Ancak Atsız, Sencer'in yanına gelse de atından inmeye bile tenezzül etmemiş, atının üzerinden biat etmekle yetinmiştir. Horasan politikasına ara veren Atsız, tüm dikkatiyle Mâverâünnehir üzerine yönelmiştir⁸⁰.

Sencer'in Atsız üzerine gerçekleştirdiği başarılı seferlerinin sonucunda Cend Atsız'ın hâkimiyetinden çıkmıştı. Bu süreçte Atsız, hem Kıpçaklarla savaşmış, hem de Karahanlı Hanedanlığı'na mensup Cend hâkimi Kemaleddin ile Suğnak Bölgesi'ndeki şehirleri ilhak etmek amacıyla ittifak yapmıştır. Atsız bu bölgedeki fetihlerinde başarılı oldu. Ama Cend civarına geldiğinde Kemaleddin'in kaçtığını öğrendi. Suğnak Seferi hakkında kaynaklarda başka bilgiye rastlanmamaktadır⁸¹. Bu esnada Sencer 1153 yılında asi Oğuzlar ile giriştiği mücadelede yenilmiş, üç yıl süren esaret dönemine girmiştir⁸². Atsız'ın, hiç vazgeçmediği Horasan üzerindeki emellerini gerçekleştirmek

⁷⁴ Abdülkerim Özeydin, "Sencer", *DİA*, C.36, İstanbul 2009, s.510.

⁷⁵ Al-Bondari, s.249.

⁷⁶ Köymen, *Türk Tarihi*, s.139.

⁷⁷ El-Hüseynî, s.67.

⁷⁸ Sümer, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, C.4, İstanbul 1991, s.91.

⁷⁹ Cüveynî, s.260.

⁸⁰ Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 267.

⁸¹ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev. Kürşat Yıldırım), İstanbul 2014, s.210-211.

⁸² Kazvîni, *Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân* s.74.

için eline bir fırsat daha geçmişti. Ancak o beklenenin aksine hareket etmiş, Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı isyan etmek yerine Selçuklu Devleti'nin devam etmesi hususunda ısrarcı olmuştur. Onun bu tavrının ardındaki gerçek sebep, Sencer'e ait toprakları koruyormuş gibi göstermektir. Böylelikle hamisine isyan eden asi olmaktansa tâbi olduğu hükümdarını koruyan haklı bir metbu olma yolunu seçmiştir⁸³. Atsız stratejik öneminin bilincinde olduğu Horasan ile Hârizm arasında adeta bir kısa yol görevi gören Amuye Kalesi'ne hâkim olmayı hedefliyordu. Ancak bunu başaramadı. Sencer'i esaretten kurtarmak için Oğuzlara karşı bir ittifak kurmayı hedeflediyse de buna gerek kalmadan Sencer kaçırılarak özgürlüğüne kavuştu (Nisan 1156)⁸⁴. Atsız Sencer'e hemen bir tebrik mektubu yollayarak ona tâbi olduğunu belirtmiştir. Bir süre sonra yüksek ateş dolayısıyla felç geçirmiş ve vefat etmiştir (30 Temmuz 1156)⁸⁵.

Atsız birçok mühim müverrih tarafından Hârizmşahlar Devleti'nin gerçek kurucusu olarak kabul görmektedir. Onun döneminde uc bölgesinde bulunan Cend şehrine sağlam bir şekilde yerleşilmesi haleflerinin büyük bir imparatorluk kurmasına önayak olmuştur⁸⁶.

Atsız'ın ölümünün ardından yönetimi ele alan oğlu İlarşan, ilk etapta tahta geçmek için müsait bir ortam bulamadı. Amcaları İnal Tegin ve Yusuf ile kardeşleri Hıtay Han ve Süleyman Şah ile taht mücadelesine girişmek zorunda kaldı. Bu mücadeleler neticesinde tüm rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra 22 Ağustos 1156'da tahta çıktı⁸⁷. Kanlı bir şekilde tahtına sahip çıkan İlarşan, aleyhinde düşünenleri memnun etmek amacıyla ordunun maaş ve iktalarını arttırdı. Böylelikle tahtını güvence altına aldı⁸⁸.

İlarşan, Hârizmşahlar tarihi açısından, devletine durağan bir dönem yaşattıysa da onun döneminde seleflerinin verdiği çabanın meyveleri toplanmıştır. Tahta çıktığında Sultan Sencer, onun Hârizmşahlığını onaylamıştır⁸⁹. Ancak Hârizmşah Atsız'ın ölümünden dokuz ay sonra Sultan Sencer'de hastalanarak 9 Mayıs 1157'de

---

⁸³ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.66.

⁸⁴ Devlet, "Harezşahlar Devleti", s.30.

⁸⁵ El-Ömerî, s.281.

⁸⁶ Sümer, "Atsız b. Muhammed", s.92.

⁸⁷ Köprülü, "Hârizmşahlar", s.268.

⁸⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.73.

⁸⁹ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.32.

payitahtı Merv'de vefat etmiştir⁹⁰. Sencer'in vefatıyla Hârizmşahlara adeta gün doğmuştu. Çünkü Sencer, yaşadığı sürece Hârizmşahlar tam bağımsızlıklarına kavuşamayacak, devletlerinin bekası uğruna besledikleri emeller gerçekleşmeyecekti. Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti'nin İran ve çevresindeki güçlü hâkimiyeti son bulmuş, geriye en kuvvetli mirasçısı olarak Hârizmşahlar kalmıştır⁹¹. Artık Hârizmşahlar Selçuklu Hanedanlığı'nın tâbisi değil, sadece müttefikiydiler.

Sencer'in ölümünün ardından, Mâverâünnehir, Horasan ve Doğu İran'da Selçuklu emirleri ve yerel yönetimlerin bir iç çekişmeye girişmeleri sonucu bölgede kaos hakim olmuştu. Bu iç çekişmelerde hami sıfatına bürünen İlarşan, arabuluculuk rolünü üstlenmiştir. Ancak bu politika Hârizmşahlar Devleti'ne olumlu sonuçlar getirmemiştir. Çünkü bölgede uyguladığı denge politikası ona bir üstünlük sağlayamamıştır⁹².

1158-1159 yılında Karlukların Mâverâünnehir'de çıkan karışıklıklar sonucu Hârizmşahlardan yardım istemeleri üzerine İlarşan 1158 yılının Temmuz ayında Semerkant Hanı üzerine sefere çıktı. Semerkant Hanı Türkmen göçebelere ve Karahıtayları yanına almasına karşın İlarşan'dan çekinerek sulh istedi. Sulha iştirak eden İlarşan bölgedeki sükûneti sağlamış oldu⁹³.

Mâverâünnehir'de karışıklıklar giderildikten sonra yönünü Horasan'a çeviren İlarşan'ın buradaki ilk hedefi bölgedeki karışıklıkları kendi lehine idare etmek idi. Onun Horasan'dan daha çok Irak'taki gelişmelere önem verdiği anlaşılmaktadır. Çünkü burada soyu Selçuklular sülalesine dayanan ve bu vesile ile en büyük taht iddiacısı olan Irak Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin Muhammed vardı. Sultan Muhammed, Halife El Muktefi'ye karşı İlarşan'ın desteğini aldı. Hârizmşah, Sultan Muhammed'e güçlü bir engel olabilecek kuvvetteki halife ile aralarında orta yolu bulmaya çalıştı. Ancak Gıyaseddin Muhammed'in ölümüyle tüm planlar suya düştü. Bunun üzerine Halife Muktefi'de ölünce Atabey İldeniz'in müdahalesiyle Arslan b. Tuğrul Irak tahtına oturdu⁹⁴.

⁹⁰ Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti* s.187.

⁹¹ Taneri, *Harezşahlar*, s. 23.

⁹² Çakmak, "Harezşahlar Devleti", s.256.

⁹³ Cüveynî, s.263.

⁹⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.75.

İlarslan bölgedeki güçlü İldeniz nüfuzunu kırmak için Rey Emiri İnanç'ın başkaldırısına destek verdi. Bundaki amacı ise Irak Selçuklu Devleti'ndeki isyan hareketlerini kullanarak bu devleti nihayete erdirmektir⁹⁵. İlarslan'ın ilk hedefi Nişabur'du. Çünkü Nişabur hâkimi Ayaba'nın Nesa'yı kuşatması Hârizmşah'ı kızdırmıştı (1165). Hârizmşah'ın üzerine geldiğini öğrenen Müeyyed Ayaba, Nişabur'a dönmek zorunda kaldı⁹⁶. Ancak boş durmayarak Atabey İldeniz'in desteğini aldı.

Nesa şehri, Hârizmşah'ın hâkimiyetini kabul etti. Kendisine tâbi bulunan Dihistan hâkimi Aytak ile arası sebebi belli olmayan bir şekilde bozuldu ve Nesa'dan Dihistan'a yürüdü ve bölge yeniden kontrol altına alındı⁹⁷. Ardından İlarslan, İldeniz'den aldığı tehdide rağmen ordusuyla Nişabur'a yöneldi. (1166 -1167)⁹⁸. İlarslan askerlerinin büyük bir kısmını Emir İnanç ile birlikte Irak'a yollamıştı. İnanç, bölgeye Atabey İldeniz'den önce gelerek Save'ye ulaştı⁹⁹. Ancak İldeniz'in ordusuyla Nişabur'a geldiğini öğrenen İlarslan, onunla savaşmaya cesaret edemeyerek bölgeden ricat etti¹⁰⁰. İlarslan'ın bölgeyi terk etmesinin ardından Irak ordusu İnanç ile gelen Hârizmşah ordusunu yenilgiye sürüklediler ve Hârizmliler kaçmaya mecbur kaldılar¹⁰¹. Müeyyed Ayaba, Hârizmşah İlarslan'ın bölgeden ayrılmasıyla rahatladı. Ancak giderek bölgedeki baskısını arttıran İlarslan'ın kendisi için hala bir tehdit arz ettiğinin bilincindeydi. Bundan mütevellit Hârizmşah'a bir elçi göndererek artık ona tâbi olduğunu bildirdi. Böylelikle Atabey İldeniz, çaresiz bir şekilde bölgeden ayrıldı¹⁰².

İktidarının en elim meselelerinden olan Karahıtayların baskısını bir türlü üzerinden atamayan İlarslan, tüm çabasına rağmen istediği sonuca ulaşamamıştır. Bu yüzden hedefi her zaman ülke sınırlarını güvence altına almak olmuştur. 1171 yılında Karahıtaylar büyük bir ordu ile İlarslan'ın üzerine yürüdüler¹⁰³. Bunun gerekçesi ise İlarslan'ın Karahıtaylara söz verdiği vergiyi ödememesiydi¹⁰⁴. İlarslan, soyu

---

⁹⁵ Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s.265.

⁹⁶ Devlet, "Harezmsahlar Devleti", s.33.

⁹⁷ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.78.

⁹⁸ Kayhan, *a.g.e.*, s.265, 266.

⁹⁹ Ahmed bin Mahmud, s. 257.

¹⁰⁰ Hüseyinî, s.114.

¹⁰¹ Ahmed b. Mahmud, s.258.

¹⁰² Hüseyinî, *a.g.e.*, s.115.

¹⁰³ Cüveynî, s.264.

¹⁰⁴ Köprülü, "Hârizmsahlar", s.268.

Karluklara dayanan Ayyar Beg ile bir öncü birliği Karahıtaylara karşı gönderdi. Kendisi de arkalarından gelmekteydi. Ancak İlarıslan yetişemedi Ayyar Beg mağlup oldu¹⁰⁵. İlarıslan da rahatsızlanarak Hârizm'e avdet etti ve burada öldü (1172)¹⁰⁶.

İlarıslan'ın oğlu Alâeddin Tekiş'in tahta geçiş öyküsü, yaşanan olayların doğurduğu sonuçlar bakımından Hârizmşahlar Devleti tarihinde ilk ve tektir. Tekiş, babası İlarıslan tarafından Cend valisi olarak atanmış idi. Babasının ölüm haberini alır almaz Gürgeñ'e doğru hak ettiğine inandığı tahtı için yola koyuldu. Ancak en küçük kardeşi Sultanşah'ın annesi Terken Hatun'un desteğini arkasına alarak tahta çıktığı haberini aldı¹⁰⁷.

Alâeddin Tekiř, kardeşinin tahta çıkmasına itiraz etti ve tahtı ele geçirmek adına dönemin güçlü devletlerinden Karahıtayların desteğini istedi. Karahıtaylar tâbi ki bu fırsatı kaçırmak istemediler. Çünkü onlar zaten Hârizmřahlar üzerinde bir söz sahibi olduklarına inanıyorlardı. Tekiř, Karahıtaylara, eđer tahta çıkmasına yardımcı olurlarsa onlara her yıl düzenli olarak vergi vereceğinin sözünü verdi¹⁰⁸. Karahıtaylar, önemli komutanlarından aynı zamanda Gur Han'ın kızının eři olan Fuma önderliğinde bir orduyu Tekiř ile birlikte Hârizm üzerine yolladılar. Bu haberi alan Sultanřah ve annesi, durumun vahametinin farkına vararak tek sečenekleri olan kaçma yolunu tercih etmişlerdir. Böylelikle Sultanřah, babası tarafından veliaht tayin edilmesine rağmen tahtını bırakmış, Horasan'a giderek bölgedeki kaosa kendini sürüklemek zorunda kalmıřtır¹⁰⁹. Tekiř, payitahtı Gürgeñ'e geldiğinde hiç bir engele maruz kalmadan şehre adım atarak 11 Aralık 1172 tarihinde tahta çıkmıřtır¹¹⁰.

Sultanşah yanına annesini de alarak Horasan'daki en güçlü emir olan Müeyyed Ayaba'nın yanına sığınmıştı. Müeyyed Ayaba ise tıpkı Karahıtaylar gibi Hârizmşahların bu iç meselesinden yararlanmak istemiş ve bunun için Sultanşah'ı da yanına alarak Tekiş'e karşı sefer düzenlemiřtir¹¹¹. Müeyyed Ayaba, coğrafî şartlar sebebiyle ordusunu bölerek kısım kısım çölden geçirme planı kurmuş, Subarlı mevkisinde birleştirme fikrini benimsemişti. Ancak bu plandan haberdar olan

---

¹⁰⁵ Cüveynî, s.264.

¹⁰⁶ El-Ömerî, s.296.

¹⁰⁷ Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s.364.

¹⁰⁸ Barthold, *Moğol İstilası*, s.360.

¹⁰⁹ Gülseren Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1152-1193)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.21.

¹¹⁰ Bünyatov, *a.g.e.*, s.37.

¹¹¹ Taneri, *Harezmşahlar*, s.26.

Hârizmşah Tekiş, Müeyyed'in ordularını Subarlı'da hezimete uğrattı¹¹². Esir olarak ele geçirilen Müeyyed, Hârizmşah Tekiş'in isteği üzerine öldürüldü. Annesi Terken Hatun ile Dihistan'a saklanan Sultañşah, burada Tekiş tarafından kuşatılmaktan kurtulamadı. Annesi Terken Hatun'u burada bırakarak kaçmak zorunda kaldı. Dihistan'ı ele geçiren Tekiş, Terken Hatun'u öldürdü(1174)¹¹³.

Sultañşah, Müeyyed Ayaba'nın oğlu Togañşah'ın yanına kaçtıysa da burada istediği ilgiyi ve desteği bulamayınca dönemin başka bir hâkim gücü olan Gurlu Devleti'ne sığınarak Gıyaseddin Gurî'den yardım talep etti¹¹⁴. Ancak bu sırada vergi teminini sağlamak için gelen Karahıtay elçisinin haddini bilmez tavırları Hârizmşah Tekiş'in öfkesine yenilerek elçinin sonunu getirmesine sebep olmuştur. Alâeddin Tekiş, elçiyi öldürtünce tâbiyatıyla Karahıtaylar ile arasındaki anlaşma fesholmuş idi. Bu haberi alan Sultañşah, soluğu Karahıtayların yanında aldı¹¹⁵. Karahıtaylar, Sultañşah'ın da teşvikiyle Hârizm üzerine yürüdüler. Ancak hem Hârizm halkının hem de şehrin ileri gelenlerinin Hârizmşah Tekiş'in yönetiminden oldukça memnun kaldıklarını anlayarak boşa çaba sarf etmek istemeyip kalkıştıkları seferden pişman olmuşlardır¹¹⁶. Bu savaşın en mühim neticesi, yıllardan beri süregelen Karahıtay tazyikinin azalmasına sebep olmasıdır. Bu dönemden sonra, Alâeddin Tekiş, Karahıtay sınırlarına, hatta içlerine kadar ilerlemiş, Tekiş'in başarılarına engel olamamışlardır¹¹⁷. Sultañşah, Karahıtaylardan kendine bir yurt edinebilmek amacıyla askerlerinden bir kısmını vermeleri için ısrarlı bir şekilde talepte bulundu.¹¹⁸ Karahıtayların verdiği bu askeri kuvvet sayesinde Sultañşah Horasan'ın önemli şehirlerinden Merv, Serahs ve Tus şehirlerinde hâkimiyetini kurmaya muvaffak oldu (1181)¹¹⁹.

Sultan Tekiş, kardeşi Sultañşah'ın Horasan Bölgesi'nde elde ettiği başarıları kulak ardı etmiştir. Şahsi kanaatimizce, Sultañşah'ın bu bölgedeki karışıklıklardan çıkamayacağını düşünmüş, elde ettiği başarıların geçici olduğuna inanmıştı.

---

¹¹² Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.87.

¹¹³ Köprülü, *a.g.m.*, s.269 .

¹¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Harezşahlar Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, C.1, Ankara, 1992, s.337.

¹¹⁵ Çakmak, "Harezşahlar Devleti", s.257.

¹¹⁶ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s.192.

¹¹⁷ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.91.

¹¹⁸ Cüveynî, s.266.

¹¹⁹ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.35.

Alâeddin Tekiş, bu süreçte tüm dikkatini Mâverâünnehir'e yöneltmiş, bundaki tek hedefi ise hem bölge halkının gayri Müslim olmasından yararlanarak Müslüman Dünyası'nda cihat adı altında sempati toplamak, hem de yeni kurulmuş olan ve henüz köklü bir temellendirmeye sahip olmayan devletine sağlam bir zemin oluşturmaktır. Siriderya ötesi denilen bölgede Kanglı-Kıpçaklıları kendi etrafında toplamış, askeri manada bu unsurlardan yararlanmıştı¹²⁰. 14 Ekim 1182 tarihinde gösterilen çabalar sonuç vermiş, Buhara ele geçirilmiştir. Bu dönemde Karahıtaylar üzerinde yoğun bir baskı kurulmuştur¹²¹.

Sultan Tekiş, Mâverâünnehir'de istediği sonuçları aldığı sırada Gur Sultanı ile Horasan Bölgesi'nde stratejik bir dostluk kurmuştu¹²². Tekiş'in Horasan'daki diğer bir strateji ortağıysa Togaşah idi. Tekiş, kendisini Togaşah'ın koruyucusu ilan ederek onun topraklarına olan herhangi bir saldırıyı kendisine yapıyormuş gibi addediyordu¹²³. Bu durumun farkında olan Sultaşah, ağabeyi Tekiş'e biat ettiği haberini yolladı. Ancak daha sonra sınırlarının rahata erdiğini düşünerek Tekiş'in topraklarına taarruzda bulundu¹²⁴. Mâverâünnehir'de kurduğu hâkimiyet sonrası yönünü yine Horasan'a çevirmek zorunda kalan Tekiş, 1183 yılının yazında Horasan üzerine büyük bir ordu ile sefer düzenledi¹²⁵. Bu orduyla Tekiş, Horasan'da büyük başarılar elde etti. Gurluların başşehri Herat ve Sultaşah'ın önemli şehirlerinden Merv hariç Horasan'ın büyük bir kısmı ele geçirildi¹²⁶.

Ayaba'nın torunu olan Sencerşah, Atabey Mengü'nün güdümü altındaydı. Mart 1187 yılında Nişabur önlerine gelen Sultan Tekiş, burada Mengü Beg ile giriştiği savaş neticesinde 16 Mayıs 1187 Salı günü Nişabur'a hâkim oldu ve Mengü Beg Sultan'ın isteği üzerine öldürüldü. Sencerşah ise ölene kadar Hârizm'de kalmıştır (1198). Bölgenin yönetimini oğlu Melikşah'a veren Hârizmşah, ardından aynı yıl payitahtına geri döndü¹²⁷.

Sultaşah'ın Tekiş'e ait topraklara taarruzu bitmemiş, Sebzvar'ı ele geçirmişti. Durumun vahametini işiten Tekiş, derhal yola çıktı. Sultaşah ise korkarak memleketi

---

¹²⁰ Gürbüz, *a.g.m.*, s.364.

¹²¹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.95.

¹²² Kafesoğlu, *Türk Dünyası*, s.338.

¹²³ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.100.

¹²⁴ Gürbüz, *a.g.m.*, s.364.

¹²⁵ Barthold, *Moğol İstilası*, s.365.

¹²⁶ Kafesoğlu, *Türk Dünyası*, s.339.

¹²⁷ Cüveynî, s.269.

Merv'e döndü. Tekiş öncelikle Mazenderan'daki İsfahbed Hüsamüddeve'nin yanına giderek bu bölgedeki karışıklıklardan yararlanmış ve Cürcan şehrinin kan dökmeden kendisine bırakılmasını sağlamıştır. Kızı Şah Hatun'u da Hüsamüddeve'ye vermiştir¹²⁸. Ağabeyi ile başa çıkamayacağını anlayan Sultanşah, barış istedi ve Alâeddin Tekiş bu durumdan mutlu olarak kardeşi ile anlaştı¹²⁹. Böylelikle Tekiş, rahatlayarak Tus şehrinde saltanat tahtına tehditsiz bir biçimde 5 Temmuz 1189'da oturdu¹³⁰.

Sultanşah, bu barışın ardından uslanmamış, ağabeyinden sürekli isteklerde bulunmuştur. Bu durumdan sıkılan Hârizmşah, kardeşi üzerine 1190 - 1191 yılında sefere çıkmıştır. Öncelikle Serahs Kalesi'ni zapt etmiş daha sonra iki kardeş arasında barış tekerrür etmiştir¹³¹. Bu barış süreci 1192 - 1193 yılına kadar sürmüştür¹³².

Irak Selçuklu hükümdarı Tuğrul'un Atabey İldenizoğlu'nun esaretinden kurtulmasının ardından aralarında ihtilaf bulunan Kutlug İnanç, Sultan Tekiş'ten yardım istedi¹³³. Bunun üzerine Tekiş, yardım çağırısına kulak asarak Irak'a doğru hareket etmiştir. 21 Mart 1192'de Irak Selçuklu Devleti topraklarına adımını atmıştır. Kutlug İnanç, çağırısından pişman olsa da iş iştenden geçmiş idi. Rey'e gelen Tekiş, Taberek Kalesi'ni ele geçirdi¹³⁴. Tekiş'in Irak Harekâtı'nı fırsata çevirmek isteyen Sultanşah, Hârizm'i kuşatmaya kalkmıştır¹³⁵. Sultan Tuğrul, Hârizmşah'ın Irak Harekâtı'nın daha fazla ilerlemesine engel olmak için Tekiş'ten barış istemiş, değerli hediyelerle onu kendi yanına çekme amacını beslemiştir. Öyle ki, bununla da yetinmeyerek kendi kızını Tekiş'in oğullarından Yunus Han ile evlendirmek istemiştir¹³⁶. Bu anlaşmanın sonucunda Rey, Tekiş'in hâkimiyetine girmiştir. Sultan Tuğrul ise Kutlug İnanç'ın annesini zevceliğine kabul etmiştir¹³⁷.

Sultan Alâeddin Tekiş, kardeşinin Hârizm'i kuşattığı haberiyle Hârizm'e doğru süratle yol almıştır. Ancak şehrin kendisini koruyarak Sultanşah'a geçit vermediğini

---

¹²⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.107.

¹²⁹ Cüveynî, s.270.

¹³⁰ Kafesoğlu, *Türk Dünyası*, s.338.

¹³¹ Cüveynî, s.271.

¹³² Ceceli, *a.g.t.*, s.87.

¹³³ Kayhan, *a.g.e.*, s.311.

¹³⁴ İbnü'l-Esir, s.96.

¹³⁵ Ceceli, *a.g.t.*, s.89.

¹³⁶ Kayhan, *a.g.e.*, s.315.

¹³⁷ Mîrhând, *Tabaka-i Selçûkiyye* s.256.

öğrenmesiyle rahatlamış ve kış boyu Hârizm'de kalmıştır.¹³⁸. Kışı atlatan Tekiş, kardeşinin yaptığını unutmuyarak kesin bir şekilde onu ortadan kaldırmak adına Horasan'a doğru sefere girişti. Ancak Serahs Kalesi kumandanının Tekiş'e tâbiyetini bildirip, Sultanşah'ın idaresinden memnun kalmadığını belirtmesi üzerine kaleyi Tekiş'e teslim etti¹³⁹. Zaten Gurlular ile giriştiği Pençdih Savaşı'nı kaybetmiş olan Sultanşah için bu çok ağır bir darbe oldu. İbnü'l Esir'in aktardığına göre Sultanşah, 1193'te bu ağır darbeye dayanamayıp üzüntüsünden Merv'de vefat etmiştir¹⁴⁰. Sultanşah'ın ölümü ile birlikte Horasan Bölgesi'ndeki Tekiş'in tereddütlerinin büyük bir kısmı giderilmiş oldu. Kardeşinin ölümüyle Sultanşah'ın hâkim olduğu tüm topraklar Alâeddin Tekiş'in hâkimiyetine geçmiştir¹⁴¹.

Sultan Tuğrul henüz Sultanşah hayattayken 1193 yılının Ağustos ayında Tekiş'e ait olan Taberek Kalesi'ni zapt etmiştir. Bununla da yetinmeyerek Tekiş'e karşı bir ittifak oluşturmak istemiştir. Bu ittifaka Taberistan'daki İsfahbed Hüsamüddeve, Gur hükümdarı Gıyaseddin Muhammed ve Alâeddin Tekiş'in kardeşi Sultanşah'a yer vermek istemiştir. Buna dair bir takım görüşmeler yapılmış, Tekiş'in Horasan'daki toprakları kendi aralarında paylaşılmıştır. Bu ittifakın hedefi Tekiş'in Horasan ve Irak üzerindeki hâkimiyetine son vermektir¹⁴². Tüm bu gelişmelerin yanı sıra Sultan Tuğrul ile Halife Nâsır Lidînillah arasındaki Irak havalisine dair sorunlar bir türlü çözüme ulaşmamıştı. Bir de Kutlug İnanç annesiyle birlikte Sultan Tuğrul'a suikast girişiminde bulunmuş ve bunun üzerine hapse atılmıştı. Devlet büyüklerinin yardımıyla hapisten çıkarılan Kutlug İnanç tek çare olarak kendine Tekiş'i görmüştü¹⁴³. Halifenin ve Kutlug İnanç'ın da etkisiyle Tekiş Irak üzerine sefere çıktı. Kutlug İnanç'ın dâhil olduğu Hârizmşah'ın öncü birlikleri, Sultan Tuğrul'un önde gelen komutanları tarafından yalnız bırakılması üzerine Tekiş'i beklemeksizin savaştılar¹⁴⁴. Son Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Tuğrul, cesaret ile savaştığı bu son mücadelesinin ardından başının gövdesinden ayrılması suretiyle öldürüldü (19 Mart 1194)¹⁴⁵.

---

¹³⁸ İbnü'l Esir, s.96.

¹³⁹ Cüveynî, s.272.

¹⁴⁰ İbnü'l Esir, s.97.

¹⁴¹ Köprülü, *a.g.m.*, s.270.

¹⁴² Kayhan, *a.g.e.*, s.315.

¹⁴³ Mîrhând, *Tabaka-i Selçûkiyye*, s.256.

¹⁴⁴ Kafesoğlu, *Türk Dünyası*, s.339.

¹⁴⁵ Al-Bondârî, s.267.

Hârizmşah Tekiş, Sultan Tuğrul'un ölümü ile birlikte Irak Selçuklu Devleti'nin tüm topraklarına sahip olmuştur. Ancak Irak Bölgesi'ne hâkim olmasının ardından Halife ile arası açılmış ve bu durum Hârizmşahlar İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar sürmüştür. Halife, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Tuğrul zamanında başlayan ruhani liderlik sıfatının Hârizmşah Tekiş döneminde de devam etmesini kabullenememiş, hâkimiyeti altında olan topraklarda siyasi haklar talep etmiştir¹⁴⁶. Bu isteğini daha da ileriye götürerek Hârizmşahlara karşı savaş açtıysa da mağlup olmuştur. Bunun üzerine Tekiş, İsfahan'ı Kutlug İnanç'a, Rey'i oğlu Yunus ve Atabeyi Mayacık'ın yönetimine bırakarak Hârizm'e avdet etti¹⁴⁷.

Halife, hedeflerinden vazgeçmeyerek Tekiş'in Hârizm'e dönmesini fırsat bildi ve Irak'a saldırdı. Alâeddin Tekiş'in bölgedeki diğer komutanı Kutlug İnanç Rey'e yardıma geldi. Ancak Mayacık onu fırsattan istifade ederek aralarındaki rekabeti sonlandırmak amacıyla öldürdü. Sultan Tekiş'e Kutlug İnanç'ın düşmanlar ile iş birliği yaptığını izah ederek kendini aklamaya çalıştı. Asayişli sağlamak için III. Irak Seferine 1196 yılında çıkan Hârizmşah Tekiş, Halife'nin ordularını yenilgiye uğrattı. Sükûneti sağladıktan sonra buradan ayrıldı¹⁴⁸.

Bir türlü suların durulmadığı Irak bölgesinde, bu kez de isyan eden Mayacık üzerine 1198 yılında Irak Seferi'ne çıkıldı. Mayacık, görevinden azledilerek hapse atıldı¹⁴⁹. Bu esnada Halife, Tekiş ve oğlu Kutbüddin Muhammed'e hilat giydirecek onun Horasan, Türkistan ve Irak'taki hâkimiyetini kabul etti¹⁵⁰. 1199 yılının sonlarına doğru Seyhun ötesindeki boylarla olan savaşların başarıyla sonuçlandığının haberini de almıştır.

Alâeddin Tekiş b. İlarıslan, son yıllarında batîniler ile savaşmış, Kazvin'deki Arslan Gûşa Kalesi'ni zapt etmiştir. Bunun ardından Hârizm'e dönen Tekiş (1200), batînilerin, Veziri Nizamülmülk Mesud'u öldürdüklerini öğrenerek oğlu Kutbüddin Muhammed'i onlar üzerine sefere yolladı. Ancak 4 Temmuz 1200'de ölen Tekiş, seferin sonunu görememiştir¹⁵¹.

---

¹⁴⁶ Devlet, "Harezmsahlr Devleti", s.39.

¹⁴⁷ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), (Çev. Ahmet Ateş), C.2, Ankara 1999, s.345; Çakmak, "Harezmsahlr Devleti", s.259.

¹⁴⁸ Taneri, *Harezmsahlr*, s.29.

¹⁴⁹ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s.193.

¹⁵⁰ İbnü'l Esir, s.133.

¹⁵¹ Gürbüz, *a.g.m.*, s.365.

Hârizmşahlar İmparatorluğu'nun şüphesiz en güçlü hükümdarı olan Tekiş, devletini her yönden temellendirmeye çalışmış, hâkimiyet alanını olabildiğince geniş tutmuştur. Sultan Tekiş döneminde Hârizmşah - Kıpçak münasebetlerinde yeni bir dönem başlamıştır. 1181 yılından itibaren büyük kitleler halinde Hârizm'e gelen Kanglı - Kıpçaklar daha sonra göreceğimiz üzere Hârizmşahlar Devleti'nin kaderinde büyük rol oynayacaklardır. Alâeddin Tekiş'in Kanglı - Kıpçak asıllı Terken Hatun'u kendine zevce yapması sonucu Kıpçakların, devlet kademelerindeki etkisi başlamış ve giderek artmıştır¹⁵². İyi bir siyaset adamı olan Tekiş, devleti üzerindeki Karahıtay baskısını zayıflatmayı bilmiş, onlara karşı sulhta bulunmuştur. Hatta öyle ki oğlu Muhammed'e "*Hıtay kâfirleri ile asla düşman olma! Yoksa İslam senin bu işin yüzünden yok olur.*" Demiştir¹⁵³. Bu sözler onun ileri görüşlülüğünün en büyük kanıtı olmasına karşın devletin temayüzü için güttüğü bazı politikalar oğlu Muhammed zamanında devletin sonunu getirebilecek kadar sakıncalı sonuçlara yol açmıştır.

Hârizmşahların Batı'da yükselişine müteakip Cengiz Han önderliğinde toplanan Moğollar da yeni bir güç olarak Doğu'da temayüz etmekteydi. Cengiz Han, 21 Ocak 1155'de dünyaya gelmiştir. Annesinin adı Houlen Ece, babasının adı Yesügay Bahadır'dır¹⁵⁴. Bugünkü Doğu Sibiryaya topraklarında bulunan Onan Nehri yakınındaki Deli-ün Boldok'ta doğmuş ve ona babası tarafından Timuçin ismi verilmiştir. Kendisi baba tarafından Moğolların Borcigin kabilesine mensuptur¹⁵⁵. Babası henüz hayattayken oğlu Timuçin'i Kongirat kabilesinden Börte ile nişanlamıştır¹⁵⁶. Timuçin daha 13 yaşındayken babası Tatarlar tarafından zehirlenerek öldürülmüştür¹⁵⁷. Babasının ölümünün ardından, yalnız kalan Timuçin ve ailesi için çok uzun yıllar devam eden zorluk dönemi başlamış bulunmaktaydı. Bu dönemde Timuçin, başta Tayciyutlar daha sonra Merkitler, Naymanlar ve diğer bazı kabileler ile savaşmak zorunda kalmıştır¹⁵⁸. Bu sırada Timuçin, Börte ile evlenmiş ancak aralarında kan davası süregelen Merkitler tarafından Börte kaçırılmıştır. Kan kardeşi olan Camuka ve

---

¹⁵² Usta, *a.g.m.*, s.898.

¹⁵³ Cûzcânî, *Tabakat*, s. 25.

¹⁵⁴ Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s.367.

¹⁵⁵ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, (Çev. Eşref Bengi Özgilen) İstanbul 2015, s. 31.

¹⁵⁶ Gizli Tarih, s.19.

¹⁵⁷ Abraham Konstantin Mouradgea D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), İstanbul 2014, s.35.

¹⁵⁸ Kafalı, *a.g.m.*, s.367.

babasının eski dostu Karayit lideri Tuğrul'un desteğini yanına alan Timuçin, Börte'yi Merkitlerin elinden kurtarmıştır¹⁵⁹.

Merkitlere karşı kazanılan zafer Camuka ve Timuçin için yeni bir dönemi de beraberinde getirdi. Bu savaştan sonra her iki adamın da yeminli kardeşliklerini yenilemeleri gerekiyordu. Ancak ikili yönetim bozkırda her daim sorunlara yol açtığından bu iki kan kardeş, Merkitlere karşı kazanılan zaferin ardından 18 ay süren birlikteliklerini sonra erdirdiler¹⁶⁰. Ancak bu ayrılık, kardeşliklerinin çok ötesinde bir düşmanlığa yol açtı. Camuka'ya karşı Timuçin'i Celayir, Kıyat Baa'rin kabileleri ve Moğol aristokratları desteklediler. 1196 yılında Timuçin'i kendilerine Han ilan ettiler¹⁶¹.

Cengiz, kadim düşmanları olan Tatarlar üzerine 1202 yılında bir sefer düzenlemiş ve onlara ağır bir darbe vurmuştur¹⁶². Ancak, bozkırda giderek güçlenen Timuçin'in artık eski müttefikleri ile hasım olma zamanı gelmişti. Naymanlara karşı düzenledikleri ortak seferde kendisini pusuya düşürmeye çalışan Tuğrul'a cezasını, 1203 yılında Karayitler üzerine sefere çıkarak vermiştir. Bu sefer sonunda Karayitler itaat altına alınıp Naymanlara sığınan Tuğrul öldürülmüştür¹⁶³. 1205 yılında Cengiz, Tangutlar üzerine sefere çıkmış ve ülkelerini yağmalamıştır¹⁶⁴. Daha sonra Naymanlar üzerine sefere çıkan Timuçin, bu seferde Naymanlara ağır bir darbe vurmuş ve onlara destek veren Camuka'yı güçten düşürmüştür. Kısa bir süre sonra yakalanan Camuka'nın da hayatına son verilmiştir¹⁶⁵. Böylece eski dostlarının düşmanlıklarından kurtulan Timuçin, onların hâkim olduğu toplulukları da kendisine bağlamış ve bu sayede 1206 yılında "Cengiz Han" unvanı alarak hanlığını ilan etmiştir¹⁶⁶.

Moğollar, Cengiz Han'dan önce siyasi ve içtimai bir teşkilatlanmaya sahip değillerdi. Timuçin, hanlığını ilan ettikten sonra yürürlüğe koyduğu Cengiz Han

---

¹⁵⁹ Vernadsky, *a.g.e.*, s.39.

¹⁶⁰ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001, s.94.

¹⁶¹ Sebahattin Ağalıdağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, c. 8, Ankara 2014, s.268.

¹⁶² Kafalı, *a.g.m.*, s 367.

¹⁶³ İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı, Çengizoğulları*, (Haz. Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloğlu), İstanbul 2016, s.33.

¹⁶⁴ Kafalı, *a.g.m.*, s.368.

¹⁶⁵ B. Y. Vladimircov, *Cengiz Han*, (Çev. Hasan Âli Ediz), İstanbul 1950, s.51-52

¹⁶⁶ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, (Çev. Aykut Kazancıgil-Lala Arslan Özcan), İstanbul Ocak, 2012, s. 273; Gizli Tarih, s.133-134.

Yasası ile Moğol ulusunun siyasi ve ekonomik anlamdaki teşkilatlanmasının temellerini atmıştır¹⁶⁷.

Cengiz Han etrafında bulunan göçebelere tamamıyla kendine tâbi hale getirerek, kendi sınırlarını güvence altına almadan uzak ülkelere sefere çıkma niyetinde değildi¹⁶⁸. Bunun için 1207 yılında, kurultayın hemen ardından yolladığı Moğol ordusu, Tangutlar üzerine yapılan ikinci seferden de başarıyla dönerek yine Tangut ilini yağmalamış, pek çok ganimet elde etmişlerdi¹⁶⁹. Aynı yıl Kırgızlar da Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımıştır.¹⁷⁰

1208 yılında Nayman Hükümdarı Tayang'ın oğlu Küşlüg'ün Merkitler ile kendisine karşı ittifak yapmasından dolayı onlar üzerine sefere çıktı. Seferden galip ayrılan Cengiz Han, Merkit hükümdarını öldürmüş, Küşlüg ise canını kurtarmış ve Hitay Hükümdarı Gur Han'ın ülkesine sığınarak daha ileride de göreceğimiz üzere tarih sahnesinde etkili rol oynamıştır¹⁷¹.

Merkitlere ve Naymanlara karşı kazandığı zaferlerin ardından, Uygur İdikut'u Cengiz Han'a tâbiyetini bildirdi¹⁷². Cengiz Han, Uygur lideriyle arasındaki tâbiyet bağına kuvvetlendirmek maksadıyla kendi kızını “*beşinci oğlum*” dediği bu hükümdar ile evlendirmiştir. Cengiz Han'ın hâkimiyet altına aldığı bütün toplulukların yanı sıra, Uygurlara karşı sağladığı bu başarı Cengiz Han için hayati bir önem taşımaktaydı. Çünkü ilk defa yerleşik düzene sahip olan ve kendilerinden hem kültür, hem de medeniyet yönünden daha üstün olan bir topluluğu hâkimiyeti altına almıştı. Bu onun için büyük bir başarıydı.¹⁷³

1209 yılında Tangutlar üzerine bir sefere daha çıkıldı. Cengiz Han'ın en uzun süre savaşıacağı düşmanı olan Tangutlara karşı bir kez daha üstünlük sağlandı ve Tangutlar Moğol hâkimiyetini kabul ettiler¹⁷⁴. 1211 yılında Cengiz Han ciddi bir direnişle karşılaşmadan Karlukları da itaati altına almıştır¹⁷⁵.

---

¹⁶⁷ Ağaldağ, *a.g.m.*, s.269.

¹⁶⁸ Nadir Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, İstanbul 2010, s.104.

¹⁶⁹ Kafalı, *a.g.m.*, s.368.

¹⁷⁰ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.146.

¹⁷¹ Kafalı, *a.g.m.*, s.368.

¹⁷² Jack Weatherford, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, (Çev. Sermin Karakale), İstanbul 2009, s.120.

¹⁷³ Devlet, *Avrasya Fatihisi*, s.105.

¹⁷⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.160.

¹⁷⁵ Lâszlô Râsonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1996, s.178.

Cengiz Han, artık kendi sınırlarını güvence altına aldığına göre zengin ülkelere sefer yapma kararını alabilirdi. Beklendiği üzere bu karar gecikmedi ve kendi döneminin en varlıklı ülkesi olan Kuzey Çin'e karşı savaş kararı alındı.

Tangutlara karşı yaptığı savaşın ardından, Kuzey Çin'deki Cürçet adı da verilen Kin İmparatorluğu'na karşı, sefere çıkıldı. Savaş sebebi; Kin İmparatorluğu'ndaki hükümdar değişikliğinden istifade ederek yeni hükümdarın tâbiyetini kabul etmemek olmuştur¹⁷⁶.

1211'de Moğollar Çin'e ilk seferlerine çıkmışlardır. Çin askerleri sayıca üstün olsalar da Moğol komutanlarının daha kabiliyetli ve koordineli oldukları su götürmez bir gerçektir¹⁷⁷. Sıkıntısız bir şekilde Çin seddine kadar gelen Cengiz Han, akıllıca bir hamle yaparak Pekin'in kuzeyine bir Moğol birliği göndermiş ve bu bölgeye hâkim olarak Çinlileri bir meydan savaşına zorlamıştır¹⁷⁸. Tilki Geçidi denilen mevkiye Moğol ve Çin ordusu karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Moğollar ezici bir üstünlük sağladılar¹⁷⁹. Daha sonra en iyi kumandanlarından olan Cebe'yi 1212 yılında Mançurya üzerine sefere yolladı. Cebe burada başarı sağlayarak Leao-yang'ı ele geçirdi¹⁸⁰. Moğolların bu başarılarından dolayı korkan Kin hükümdarı, onlara barış teklifinde bulunarak Cengiz Han'ın üstünlüğünü kabul etti. Yapılan anlaşma neticesinde Moğol ordusu pek çok ganimet elde ederek Çin hudutlarından geri çekildi¹⁸¹.

Gerçekleşen barışın ardından, Kin imparatorunun, başkenti daha güvenli bir mevkiye taşıma ihtiyacı duyması üzerine Cengiz Han, kendi sözüne itimat edilmediği gerekçesiyle Pekin üzerine yürüdü¹⁸². 1215 yılında gerçekleşen bu II. Çin seferinde Cengiz'in kuvvetleri Pekin'i ele geçirmeyi başardılar¹⁸³.

Pekin'in ele geçirilmesi Çin gibi büyük bir sorunun ortadan kalkmasını sağladı. Her ne kadar Kin Devleti 1234 yılına kadar varlığını sürdürecektir olsa da artık Çin

---

¹⁷⁶ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)* (Çev. Halil İnalçık), Ankara 2011, s.237.

¹⁷⁷ Vernadsky, *a.g.e.*, s.51.

¹⁷⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.163.

¹⁷⁹ Gizli Tarih, s.169.

¹⁸⁰ Grousset, *a.g.e.*, s.239.

¹⁸¹ Gizli Tarih, s.170.

¹⁸² Devlet, *Avrasya Fatih*, s.129.

¹⁸³ Râsonyi, *a.g.e.*, s.178.

sınırını güvenceye alan Moğollar, yeni sefer yönü olarak belirledikleri Batı yönlü askerî harekâtlarına başlayacaklardı¹⁸⁴.

Çin'e üstünlük sağladıktan sonra seferlerine ara vermeden devam eden Cengiz Han, 1215 yılında Balasagun Bölgesi'nde hâkimiyetini sağladı. 1217 yılında Merkitler ve Tumatlar üzerine noyanlarını yolladı. 1218 yılında büyük oğlu Cuci isyan eden Kırgızlar üzerine sefere çıktı. 1219 yılında Çin'de bulunan Moğol birlikleri geri çekildi. Çünkü Cengiz Han için artık hedefinde yeni bir sorun olarak gördüğü Harizmşahlar Devleti vardı.

---

¹⁸⁴ Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 34.

I. BÖLÜM

TÜRKİSTAN SEFERİ ÖNCESİ MOĞOL-HÂRİZMŞAH MÜNASEBETLERİ

A. MOĞOL İSTİLÂSINA KADAR MUHAMMED HÂRİZMŞAH'IN SİYASİ FAALİYETLERİ

1. Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Tahta Çıkışı ve Horasan'daki Siyasi Faaliyetleri

Sultan Muhammed Hârizmşah, babası Alâeddin Tekiş zamanında veliaht ilan edilmişti. Bunun gereğince babasının bıraktığı müsait ortamda zorlu bir süreç geçirmeksizin vaat edilen tahtına 3 Ağustos 1200'de çıkmıştır¹⁸⁵.

Tahta geçişinin hemen ardından babası Tekiş'in ölümünü fırsat bilen Gurlu sultanları Şihâbeddin ve Gıyâseddin kardeşler Horasan Bölgesi'nde hâkimiyetlerini ilan etmeye kalkıştılar. İlk olarak Sultan Gıyâseddin, Horasan'daki Hârizmşah varlığına son vermek için kardeşi Şihâbeddin'in 12 Şubat 1201'de bölgeye büyük bir orduyla giriş yapmasını sağladı¹⁸⁶. Öncelikle Merv'i ele geçirip buradaki Hârizmli yöneticileri tutuklayarak kendi idari merkezlerine götürdüler. Merv'in yöneticiliğine Muhammed Hârizmşah'ın yeğeni olan ve tahtı amcasının gasp ettiğine inanan Hindu Han'ı getirdiler. Tus ve Nişabur şehirlerinde de aynı faaliyetleri gerçekleştirdiler¹⁸⁷.

Henüz otoritesini güçlendirmekle uğraşan Muhammed Hârizmşah, Gurluların bu girişim ve istilalarına ancak 1201 yılında karşılık verebilmiştir. Bölgeden ayrılan Gurlu sultanlarının ardından Sultan Muhammed Hârizmşah, Merv'i yeniden ele geçirdi. Bu bölgenin yönetimini elinde bulunduran Hindu Han ise çareyi Gurluların yanına kaçmakta buldu¹⁸⁸. Serahs'ı da ele geçiren Sultan, bir yıl sonra Herat'a yürüme planı yaparsa da Şihâbeddin, Hârizm'i kuşatmaya kalkınca bu fikrinden

¹⁸⁵ Barthold, *Moğol İstilası*, s.372.

¹⁸⁶ İbnül Esir, s.143.

¹⁸⁷ Çakmak, "Harezmsahlar Devleti", s.262.

¹⁸⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.152.

vazgeçmek zorunda kaldı. Çünkü Gurlu ordusu Tus'a varmıştı bile¹⁸⁹. Hârizmşah, bulunduğu bölgeden hızlı bir şekilde geriye döndü. Kuşatma haberini Hârizm'e bildirerek hazırlıklı olmalarını sağladı¹⁹⁰. İki ordu savaşımadan bölgeden ayrılmak zorunda kaldı. Çünkü Şihâbeddin'in kardeşi Gıyâseddin hastalanarak ölmüştü (Ocak 1203)¹⁹¹.

Sultan Muhammed, Gıyâseddin'in ölümünü fırsata çevirmek isteyerek Herat'ı kuşattı. 1204 yılında gerçekleşen kuşatma, kale komutanı Mergazi'nin aman dilemesi sonucu kaldırıldı¹⁹². Bu esnada Hârizmşah, Şihâbeddin'in yine Hârizm üzerine çok güçlü bir orduyla sefere çıktığını işiterek derhal yola koyuldu. Şihâbeddin'den önce Hârizm'e varan Sultan, bilindik Hârizm savunma yöntemlerini kullanarak bölgeyi sular altında bıraktı¹⁹³. Ancak bu yöntemlerin yeterli olmayacağını bilincinde olan Sultan Muhammed, hem Semerkant Hanı Sultan Osman hem de Karahıtay Hanı'ndan yardım istemekten çekinmedi. Şihâbeddin'in kırk gün gecikmesinin ardından Nuzvar mevkiinde ordusunu konuşlandıran Hârizmşah kuvvetleriyle Gurlu ordusu karşılaştı¹⁹⁴. Hârizmşahlar ağır bir yenilgiye uğrayarak payitahtlarının kuşatılmasına mani olamadılar. Fakat savaşın seyrini Semerkant Hanı Sultan Osman ile Karahıtay ordusunun Hârizmşah'a yardıma gelmesi belirlemiştir¹⁹⁵. Bu durum, Gur Sultanı Şihâbeddin ve ordularının tüm yüklerini ortadan kaldırarak kaçmalarına neden olmuştur¹⁹⁶.

Muhammed Hârizmşah, Gur tehlikesinden sıyrılmak ümidiyle takibi bırakmamıştır. Hezaresp mevkiinde Gurluları yakalayarak hezimete uğratmış ve payitahtına geri dönmüştür (1204)¹⁹⁷. Tam anlamıyla perişan olan Gurlu Sultanı Şihâbeddin, Karahıtaylara tüm mal varlığını vererek canını zor kurtarmıştır¹⁹⁸. Bölgedeki üstünlüğün Karahıtaylara doğru ivme kazandığının farkında olan Sultan

---

¹⁸⁹ Taneri, *Harezşahlar*, s.31.

¹⁹⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.157.

¹⁹¹ Köprülü, *a.g.m.*, s.271.

¹⁹² Cüveynî, s.284.

¹⁹³ Taneri, *Harezşahlar*, s.32.

¹⁹⁴ Cüveynî, s.287.

¹⁹⁵ İqtidar Husain Siddıqui, "Gurlular", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s.209.

¹⁹⁶ Özaydın, "Harezşahlar Devleti", s.890.

¹⁹⁷ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.159.

¹⁹⁸ Cüveynî, s.288.

Muhammed Hârizmşah, Gur Sultanına haber yollayarak barış isteğinde bulundu¹⁹⁹. Asıl kini Karahıtaylara karşı olan Şihâbeddin, Hârizmşah ile olan husumetini bir kenara bırakarak Karahıtaylara karşı savaş hazırlıklarında bulundu.

1205 yılında Hârizmşahlar, Herat'ı Gurlulara bıraktı ve geri kalan Horasan Bölgesi'ni de kendilerine ayırarak Gurlular ile anlaşma sağladı²⁰⁰. Aynı yıl, Belh Valisi olan Taceddin Zengi, Hârizmşahlar üzerine saldırıda bulunmuşsa da Şihâbeddin'in desteği olmadığı fark edilmiş, Zengi esir edilmiştir²⁰¹.

Gurlu Sultanı Şihâbeddin, 1206 yılında Hindistan'da Batîniler tarafından tertiplenen suikast neticesinde öldürüldü²⁰². Sultan Şihâbeddin'in öldürülmesinin ardından ortaya çıkan otorite boşluğu en çok bölgenin iki güçlü devleti olan Hârizmşahlar ve Karahıtaylara yaradı. Otorite boşluğundan yararlanmak isteyen Gurlu emirlerinin bu iki devlet karşısında tutunma şansları yoktu²⁰³. Bu yüzden ilk olarak Sultan Şihâbeddin'den sonra başa gelen Sultan Mahmud'un yönetiminden memnun olmayan Hüseyin Harmil, Alâeddin Muhammed'e haber göndererek Herat'ı teslim etti²⁰⁴. Herat'ın yönetimi ve idaresi Hüseyin Harmil'e bırakıldı²⁰⁵. Sultan, Herat'tan sonra Belh'e hareket etti ve bu bölgeyi de topraklarına katmayı başardı (4 Kasım 1206)²⁰⁶. Daha sonrasında Sistan Meliki tâbiyetini bildirdi. Horasan'daki hâkimiyeti iyice güçlenen Sultan Muhammed, Sultan Mahmud ile anlaşıp Firuzkuh Bölgesi'nin yönetimini Gur Sultanı'na bırakarak ona hâkimiyetini kabul ettirdi²⁰⁷. Bölgedeki bir diğer muvaffakiyeti ise Tirmiz'i ele geçirmek olmuştur. Burayı stratejik bir taktik gereği Karahıtaylara bırakmıştır. Halk bu duruma tepki gösterse de daha sonrasında Hıtay şehirlerini ele geçirinca ne yapmak istediğini anlamışlardır²⁰⁸. 1206 yılında Talekan'ın da alınmasının ardından Sultan Muhammed, Horasan Seferi'ni çok mühim başarılarla birlikte sona erdirmiş ve Hârizm'e geri dönmüştür²⁰⁹.

---

¹⁹⁹ Köprülü, *a.g.m.*, s.271.

²⁰⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.160.

²⁰¹ Taneri, *Harezşahlar*, s.33.

²⁰² Siddiqui, "Gurlular", s.209.

²⁰³ Taneri, *Harezşahlar*, s.34.

²⁰⁴ Cüzcânî, *Tabakat*, s.131.

²⁰⁵ Cüveynî, s.291.

²⁰⁶ İbnü'l Esir, s.192.

²⁰⁷ Cüveynî, s.293.

²⁰⁸ İbnü'l Esir, s.193.

²⁰⁹ Çakmak, "Harezşahlar Devleti", s.262.

Sultan Muhammed'in 1207'de çıktığı Mâverâünnehir Seferi'nde Karahıtaylar ile olan savaşta mağlup olup öldüğü haberlerinin yankılanmasının ardından Horasan'da isyanlar baş göstermiştir²¹⁰. Bunların en önemlileri Herat ve Nişabur Emirleri olan Harmil ile Kezlik'in ayaklanmalarıdır. Ancak Sultan Muhammed'in ölmediği ve geri döndüğü anlaşılınca pişman olsalar da bu onların affedilmesini sağlamadı. Sultan Hârizmşah, 1207-1208 yılında bu önemli iki valisinin ölüm emrini vererek bölgede sükûneti sağladı²¹¹. 1210 yılında ise Mazenderan gibi savaş yoluyla alınması neredeyse mümkün olmayan bölgenin kendi isteğiyle Hârizmşah'a bağlandığını görmekteyiz²¹².

2. Muhammed Hârizmşah'ın Mâverâünnehir Bölgesi'ndeki Siyasi Faaliyetleri

Bütün Horasan'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra payitahtına geri dönen Sultan Muhammed, artık yönünü Mâverâünnehir'e çevirmek istiyordu. Bu isteğinde etkili olan amillerden ilki; Karahıtaylara karşı her yıl verilen vergiden kurtulmaktı²¹³. İkincisi ise; Karahıtay baskısından yılmış olan bölge Müslüman halk ve yöneticilerinin yardım talebine cevap vermektir²¹⁴. Böylelikle Sultan hem kendi döneminin güçlü devleti Karahıtaylara ağır bir darbe indirecek, hem de Mâverâünnehir Müslümanlarının kurtarıcısı olacaktır.

Alâeddin Muhammed, 1207 yılında savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra Mâverâünnehir Seferi'ne çıktı²¹⁵. Burada Buhara'yı ele geçirmesinin ardından Karahıtaylar ile arası açılan Karahanlı Hanedanlığı'na mensup Semerkant Hanı Sultan Osman'ın daveti üzerine Semerkant'a gitti²¹⁶. Sultan Osman, Hârizmşah'ın tâbiyetini kabul etti²¹⁷. Sultan Hârizmşah'ın Mâverâünnehir Seferi hakkında kaynaklardaki bilgiler kronoloji açısından eksiklik arz etmektedir²¹⁸. Bu seferin kısmen başarılı

²¹⁰ Özaydın, "Harezmsahlar Devleti", s.891.

²¹¹ Köprülü, *a.g.m.*, s.272.

²¹² Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.182.

²¹³ Taneri, *Harezmsahlar*, s.35.

²¹⁴ Bünyatov, *a.g.e.*, s.78.

²¹⁵ İbnü'l Esir, s.215.

²¹⁶ Merçil, *a.g.e.*, s.195.

²¹⁷ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.176.

²¹⁸ Köprülü, *a.g.m.*,272.

olduğunu söyleyebiliriz. Buhara'nın zaptı ve Sultan Osman'ın Hârizmşah'ın hâkimiyetini kabulü Karahıtayların, Hârizmşahlara savaş açmasına sebebiyet verdi²¹⁹. Yapılan savaşta Sultan Muhammed bölgenin yöneticileri tarafından ihanete uğramıştı²²⁰. Bu durum bazı kaynaklara göre onun Karahıtaylara esir düşmesine neden olmuştur²²¹. Sultan Muhammed bir şekilde ülkesine geri dönmeyi başarmış, fakat maruz kaldığı bu mağlubiyet yukarıda da bahsettiğimiz gibi ülkesinin güney kısmında bulunan asıl hâkimiyet bölgesi, Horasan'da karışıklıklar çıkmasına ve istiklal hareketlerinin baş göstermesine sebebiyet vermiştir.

Sultan Muhammed, Horasan'da bu iç karışıklıklar ile uğraşırken Mâverâünnehir'de devletin geleceğine dahi etki edecek bir olay gerçekleşmişti. Bu süreç, 1208 – 1209 yılında Cengiz Han'dan kaçan Nayman reisi Küşlüg'ün Karahıtay Hanı'na mülteci olarak iltica etmesiyle başlamaktadır²²². Gelişen olaylar Hârizmşahlar için lehine gibi görünse de daha sonrasında aleyhinde bir durum olduğu anlaşılacaktır. İleride ayrıntılı bir şekilde anlatacağımız üzere Küşlüg'ün bölgede kuvvetlendikten sonra uyguladığı politika ve Muhammed Hârizmşah'ın bu politikaya karşı sessiz kalması Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın, Muhammed Hârizmşah'a karşı giriştiği mücadelede işlerini daha da kolaylaştırmıştır.

Karahıtayların Hârizmşahlar üzerinde kurdukları baskı her yönden giderek artmaktaydı. En son kıvılcım ise her yıl Hârizmşahların Karahıtaylara ödediği yıllık verginin tahsili için gelen elçilerin saygısız tavırları üzerine Sultan Muhammed'in elçileri öldürtmesi olmuştur²²³. Aynı zamanda Cend'te bulunan Katır Han'ın soyuna mensup bir boyun saldırıları da Sultan Muhammed Hârizmşah'ın bir kez daha Mâverâünnehir üzerine sefere çıkmasına sebebiyet vermiştir²²⁴. Bu olaydan sonra 1210 yılının Eylül ayında Hârizmşah Mâverâünnehir üzerine sefere çıkmıştır²²⁵.

---

²¹⁹ Kafesoğlu, *Türk Dünyası*, s.341.

²²⁰ Bünyatov, *a.g.e.*, s.79.

²²¹ İbnü'l Esir, s.220.

²²² D'Ohsson, *a.g.e.*, s.79.

²²³ Bünyatov, *a.g.e.*, s.81-82.

²²⁴ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.182.

²²⁵ İbnü'l Esir, s.223.

Sultan Muhammed'in çıktığı II. Mâverâünnehir Seferi sırasında İlamış Bölgesi'nde Karahıtay ve Hârizm ordusu karşılaşmıştı²²⁶. Savaşın neticesinde ağır bir darbe alan Karahıtaylar, bir daha eski güçlerine kavuşamamışlardır²²⁷. Hârizmşahlar ise bu zafer ile Mâverâünnehir Bölgesi'nde kati bir hâkimiyet tesis etmişler, Sultan Osman'ın yeğeni olan Otrar Valisi Tacüddin Bilge tâbiyet bildirmiş ve bu sayede Otrar gibi önemli bir ticaret şehri de Hârizmşahların eline geçmiştir²²⁸. Zaferin Sultan Alâeddin Muhammed lehinde gerçekleşmesinde önemli pay sahibi olan Semerkant Han'ı Sultan Osman, İlamış Savaşı'na müteakip Sultan Muhammed ile Hârizm'e gitmiş ve onun kızı Han Sultan ile evlenerek Semerkant'a geri dönmüştür²²⁹. Sefere çıkmasının bir diğer sebebi olan Cend Bölgesi'ndeki isyan hareketlerini bastırmış ve bütün Mâverâünnehir'i ülkesinin topraklarına katmıştır²³⁰. Bu zaferlerinin ardından İskender-i Sani ve Sencer unvanlarını kullanmaya başlamıştır²³¹.

Alâeddin Muhammed, 1212 yılında Semerkant Han'ı Sultan Osman'ın saf değiştirerek tekrar Karahıtayların tarafında yer alması ve kızı Han Sultan'a kötü muamelede bulunması üzerine bir kez daha Mâverâünnehir Bölgesi'ne yönelmiştir. Sultan Osman af dilese de Muhammed Hârizmşah bu özrü kabul etmemiş ve onun ölüm emrini vermiştir²³². Bu olay neticesinde Karahanlı Hanedanlığı tarihe karışmıştır.

Karahıtayların İlamış Savaşı'nın ardından bir daha eski gücünü toplayamaması ve Cengiz Han'ın önünden kaçan Merkitlerin Küşlüg'ün himayesine girmesinin ardından Gur Han'ın kendi devleti içerisindeki hâkimiyeti gittikçe azalıyordu²³³. Karahıtaylar içerisinde gittikçe güçlenen Küşlüg, Gur Han'ı devirmenin yollarını arıyordu. Bunun için müttefik olarak döneminin en güçlü padişahı Hârizmşah'ın desteğini almak istiyordu. Bir taraftan Küşlüg destek isterken, diğer taraftan Gur Han da Hârizmşah'tan yardım talebinde bulunuyordu²³⁴. İki tarafın da isteklerine net bir

²²⁶ Barthold, *Moğol İstilası*, s.379.

²²⁷ Cüveynî, s.302.

²²⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.185.

²²⁹ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.43.

²³⁰ Abdülkerim Özeydin, "Muhammed b. Tekiş", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s.582.

²³¹ Taneri, *Harezşahlar*, s. 35.

²³² C.E., Bosworth, "Khwarazmshahs" *Eİ*, C. 4, Leiden 1978, s.1068.

²³³ V. V. Barthold, *Orta – Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Terc. Ragıp Hulusi Özdem), (Haz. Kazım Yaşar Koprıman–İsmail Aka), Ankara 2013, s.127.

²³⁴ İbnü'l Esir, s.227.

cevap vermeyen Hârizmşah, taraflar arasında gerçekleşecek savaşın neticesine ortak olmak amacıyla bölgeye yöneldi²³⁵. Gur Han ile Küşlög arasında vukua gelen mücadelede Küşlög, Karahıtay Hanı'na ağır bir darbe vurdu²³⁶. Savaşın Küşlög tarafından kazanılacağını anlayan Sultan Muhammed, zafere ortak olmak için karşısına çıkan her şeyi ve herkesi katletti²³⁷.

Küşlög, Muhammed Hârizmşah'ın yaptığı kurnazlığı anlayarak anlaşma gereği vaat ettiği toprakları Sultan Alâeddin Muhammed'e vermeyi kabul etmedi²³⁸. Bu durum bölgede Küşlög ile Hârizmşah arasında yeni bir hâkimiyet mücadelesini başlattı. Bu mücadeleler en çok bölge Müslümanlarına zarar vermiş, Fergana, İsficab ve Şaş gibi şehirlere Küşlög baskı ve büyük katliamlarda bulunmuştur. Bundan dolayıdır ki Muhammed Hârizmşah, Semerkant'ı ikinci başkenti gibi kullanmış, bölge Müslümanlarının daha güvenli şehirlere göç etmesini söylemiştir²³⁹. Yaşanan bu hadiseler yerinde ve yeterince müdahale edemeyen Hârizmşah, Mâverâünnehir Müslümanlarının kendilerini yalnız hissetmelerine neden olmuştur²⁴⁰. Bu durum Cengiz Han'ın Batı Türkistan Seferi'nin bölgedeki Müslüman halk tarafından sahiplenilmesine ve Müslüman dahi olmayan bir hükümdarın kurtarıcı olarak görülmesine sebebiyet vermiştir²⁴¹.

3. Muhammed Hârizmşah'ın Diğer Faaliyetleri

1214-1215 yıllarında Kirman, Mekran ve Sind bölgeleri Hârizmşah Muhammed'in hâkimiyeti altına girdi²⁴². 1215-1216 yılında Gazne ve civarını hızlı bir şekilde ele geçiren Sultan Muhammed bu bölgenin yönetimine büyük oğlu Celâleddin'i atadı²⁴³.

²³⁵ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.193.

²³⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.172.

²³⁷ İbnü'l Esir, s.227.

²³⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.192; İbnü'l Esir, s.227.

²³⁹ Köprülü, *a.g.m.* s.273; Taneri, *Harezşahlar*, s.37.

²⁴⁰ Barthold, *Moğol İstilası*, s.392.

²⁴¹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.227.

²⁴² İbnü'l Esir, s.260.

²⁴³ Cûzcânî, *Tabakat*, s.134.

Muhammed Hârizmşah, hükümdarlığı süresince ülkesinin sınırlarını belki de kendisinin dahi ön göremeyeceği ölçüde genişletmeye muvaffak olmuştu. Hind sahillerinden başlayarak Hârizm, Mâverâünnehir, Mankışlag, Afganistan, Horasan, Kuhistan gibi bölgeleri ele geçirmiş, Azerbaycan, Irak-ı Acem, Taberistan, Belucistan gibi yerleri kendine tâbi hale getirmiştir²⁴⁴. Böylesine büyük bir imparatorluğun inşası çok kısa bir zamanda gerçekleşmiş, bu kontrolsüz büyüme Hârizmşahların fethettikleri bölgelerde ciddi bir merkezi otorite kurmalarına engel olmuştur²⁴⁵.

B. MOĞOL İSTİLÂSİ ARİFESİNDE HÂRİZMŞAHLAR

1. Hârizmşahlarda Terken Hatun ve Kıpçak Meselesi

Hârizmşahlar Devleti'nin kurucusu sayılan Atsız'ın Cend ve çevresini ele geçirmesinin ardından bölgede bulunan Kanglı-Kıpçak Türk boyları ile münasebetler başlamıştır²⁴⁶. Tekiş dönemine gelindiğinde ise bu münasebetler artarak devam etmiş, Cenkşi adlı bir Türk Melikinin kızı olan Terken ile evlenmiştir²⁴⁷.

Terken, Türk hükümdarlarına, onların kızlarına ve eşlerine verilen bir unvan olup kelime olarak “itaat edilen kişi” anlamına gelmektedir²⁴⁸. Bu nedenle Terken Hatun'un menşei hakkında kaynaklarda çeşitli bilgilere rastlasak da soylu bir aileden geldiğini söyleyebiliriz. Yapılan araştırmalar ve bazı dönem kaynakları Terken Hatun'un Kanglı-Kıpçak boyuna mensup olduğunu göstermektedir²⁴⁹. Sultan Tekiş'in Terken Hatun ile evlenmesinin ardından Hârizm topraklarında Kanglı-Kıpçakların nüfus olarak artıp, nüfuz olarak güçlendiğini görmekteyiz²⁵⁰.

²⁴⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.205.

²⁴⁵ Çakmak, “Harezşahlar Devleti”, s.265.

²⁴⁶ Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür)*, İstanbul 2014, s.156.

²⁴⁷ Gülseren Ceceli, “Hârizmşahlar Siyasi Hayatında Kadının Yeri ve Önemi”, *Ortaçağda Kadın*, (Ed. Altan Çetin), Ankara 2011, s.506.

²⁴⁸ Gülay Öğün Bezer, “Terken”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s.509.

²⁴⁹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.130-131; Cüveynî, s.388.

²⁵⁰ Bünyatov, *a.g.e.*, s.64

Tekiş, yaptığı bu evlilik ile akrabalık bağı kurduğu ve askeri yönden yetenekli olduklarını bildiği Kanglı-Kıpçaklardan meydana gelen bir ordu oluşturdu²⁵¹. Bu ordu onun birçok toprak kazanmasına vesile olmuştur²⁵². Ancak bu ileriki dönemlerde Hârizmşahlar Devleti'nin zafiyet noktasını oluşturmuştur. Çünkü kısa zamanda çok ciddi başarılar elde eden bu Kanglı-Kıpçak ordusu, Sultan Alâeddin Muhammed döneminde devletin önemli mevkilerinde yer edinmiş, akrabaları olan Terken Hatun'un nüfuzunu da kullanarak Sultan'a karşı alternatif bir güç haline gelmişlerdir²⁵³. Bu Hârizmşah ordusunun devlete bağlılığı tamamıyla Sultan'ın yönetim yeteneği ve devletinin gücüyle doğru orantılıydı²⁵⁴.

Muhammed Hârizmşah döneminde muazzam başarılar elde edilmiş, devletin sınırları Kanglı-Kıpçak askerlerinin üstün gayretleri sonucu hayal edilemeyecek boyutlara ulaşmıştır. Ancak Sultan Muhammed ile annesi Terken Hatun arasındaki rekabet devletin adeta çift başlı yönetilmesine neden olmuştur²⁵⁵. Özellikle 1216 yılında Terken Hatun'un ve ulemanın sevdiği Sûfi Şeyh Mecdûddîn-i Bağdadî'yi Alâeddin Muhammed'in öldürmesi üzerine aralarında bulunan rekabet had safhaya ulaşmıştı²⁵⁶. Akrabalık bağlarına oldukça önem veren Kanglı-Kıpçaklar, bu rekabette tabi ki Terken Hatun'un yanında yer almışlardı²⁵⁷. Bu durum Muhammed Hârizmşah'ın ordusuna güvenmemesine ve ülke yönetiminde sürekli annesinin müdahalesine boyun eğmesine sebebiyet vermiştir.

İleride daha detaylı işleyeceğimiz üzere, Kanglı-Kıpçak soyuna mensup olması hasebiyle başına buyruk bir valinin Cengiz Han'ın kafilesini öldürtmesi Moğolların Hârizm topraklarına saldırmasına neden olmuştur²⁵⁸. Ordusuna güvenmeyen Muhammed Hârizmşah Moğollara karşı bir meydan savaşına girmeye cesaret edememiş, ordularını şehir şehir dağıtarak var olan gücünü en asgari noktaya indirmiştir. Böylece Moğollardan kaçarak ülkesinin yıkılmasına seyirci kalmıştır.

---

²⁵¹ Asuman Dilek, XI. – XIII. Yüzyıllarda Harezm Bölgesinde Türk Boyları'ndan Kanglılar, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s.28.

²⁵² Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012, s.100.

²⁵³ Usta, *a.g.m.*, s.900.

²⁵⁴ Gürbüz, *a.g.e.*, s.160.

²⁵⁵ Usta, *a.g.m.*, s 900.

²⁵⁶ Mîrhând, *Ravzatu's Safâ*, s.3833; Ceceli, *a.g.e.*, s.507.

²⁵⁷ Usta, *a.g.m.*, s.901.

²⁵⁸ Yorulmaz, *a.g.e.*, s.106.

2. Hârizmşahlar ile Abbasi Halifeliği Arasındaki Münasebetler

1180 yılında Abbâsî Hilafeti'nin başına geçen Nâsır-Lidîmillâh'ın ilk günden beri hedefi sadece dini bir lider olmak değil aynı zamanda siyasi bir kimliğe bürünerek Abbâsî Devleti'ni yeniden canlandırmaktı²⁵⁹.

Büyük Selçuklu Devleti'nin bir devamı sayılan Irak Selçukluları Halife Nâsır-Lidîmillâh'ın baş düşmanıydı. Çünkü Halife, Selçuklu boyunduruğundan kurtularak siyasi teşekkülünü tesis etmek istiyordu²⁶⁰. Bu nedenle Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul'u devirmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin bölgedeki kalıntılarına son vermek amacıyla Hârizmşah hükümdarı Alâeddin Tekiş ile iş birliğinde bulundu²⁶¹. 1194 yılında Hârizmşah orduları Rey civarında yapılan savaşta son Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul'u büyük bir hezimete uğratarak kafasını kesmişlerdir²⁶².

Irak'ta Selçuklu hâkimiyetinin son bulmasının ardından Irak Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu topraklara sahip olma mücadelesi Hârizmşah – Halife münasebetlerini bir daha hiç düzelmeyecek boyutlara sürüklemiş ve Muhammed Hârizmşah döneminde doruk noktasına ulaşmasına neden olmuştur²⁶³.

1195 yılında Halife Nâsır-Lidîmillâh, Huzistan başta olmak üzere İran'ın neredeyse tamamını ele geçirdi. Bu duruma sessiz kalmayan Tekiş, 1196 yılında Huzistan'ın dışında Halife'nin zapt ettiği bütün toprakları geri almayı başardı²⁶⁴. Halife, çareyi bölgedeki diğer güçlerle ittifak yapmakta bulsa da bu pek bir sonuç vermemiştir²⁶⁵.

---

²⁵⁹ Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidîmillâh", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s.399.

²⁶⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasi Hilafeti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 3, İstanbul 1992, s.328.

²⁶¹ Kayhan, *a.g.e.*, s.316.

²⁶² Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s.344.

²⁶³ Ph. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 2011, s.657.

²⁶⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s.328.

²⁶⁵ Bertold Spuler, "Bozkır Halkının Gelişi", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (Çev. Hamdi Aktaş) C. 1, İstanbul 1997, s.167.

Halife, Muhammed Hârizmşah döneminde sergilediği tavır ve tutumdan vazgeçmemiş, Sultan Muhammed'in adına Bağdat'ta hutbe okutmayı reddetmiştir²⁶⁶. Bu durum Hârizmşah'ın kendisine karşı 1217 yılında sefere çıkmasına sebebiyet vermiştir²⁶⁷. Hârizmşah, Bağdat Seferi'ne girişmek için meşru bir zemin hazırlamalıydı. Bundan dolayı Halife adına hutbelerde kötü söylemlerde bulunmuş, onun İslam'a uygun hareket etmediğini belirtmiştir²⁶⁸. Bununla da yetinmemiş, Abbâsî soyunun hilafeti gasp ettiğini, hilafetin asıl sahiplerinin Hz. Ali soyundan gelenlerin olduğunu öne atarak ülkesinin birçok yerinde hutbeden Halife Nâsır-Lidînillâh'ın adını kaldırmıştır²⁶⁹. Onun yerine rakibi olan ve Hz. Ali soyundan gelen Alâülmülk-i Tirmizî'yi halife ilan etmiştir²⁷⁰.

1217 yılında Sultan Muhammed'in çıktığı seferde çaresiz kalan Halife Nâsır-Lidînillâh, Hârizmşah'ın Irak-ı Acem'i ele geçirmesini izlemekle yetinmiştir²⁷¹. Bu seferin neticesinde Sultan Alâeddin Muhammed, Bağdat'ı da almak istediye de zorlu kış şartlarından dolayı ordusu telef olarak geri dönmek zorunda kalmıştır²⁷². Cüveynî eserinde bu olayın Muhammed Hârizmşah'ın kaderinin dönüm noktası olduğunu, bir daha hiçbir işinin rast gitmediğini belirtmektedir²⁷³. Bu durum halk arasında Halife'ye karşı gelmenin Allah tarafından verilen bir ceza olduğunun yorumlanmasına sebebiyet vermiştir²⁷⁴.

İleride detaylı bir şekilde işleyeceğimiz üzere, Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Otrar Faciası'nın ardından Hârizmşahlara karşı savaş açtığını görmekteyiz. Bazı tarihçilere göre Cengiz Han'ın savaş için birçok sebebinin olmasının yanı sıra Halife Nâsır-Lidînillâh'ın çaresiz kalarak Moğol Hanı'ndan 1216 yılında yardım talebinde bulunduğu iddia edilmektedir²⁷⁵. Ancak bu durum hala daha kesinlik

---

²⁶⁶ İbnü'l Esir, s.272.

²⁶⁷ Taneri, *Harezşahlar*, s.38.

²⁶⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.217.

²⁶⁹ Bosworth, "Khwarazmshahs", s. 1068; Celâleddin Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, (Çev. Onur Özatağ), İstanbul 2015, s.458.

²⁷⁰ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3831 Köprülü, *a.g.m.*, s.273.

²⁷¹ Yıldız, *a.g.e.*, s.328.

²⁷² Suyûtî, *a.g.e.*, s.458.

²⁷³ Cüveynî, s.316.

²⁷⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.220.

²⁷⁵ Hitti, *a.g.e.*, s.657; Yıldız, *a.g.m.*, s.329, Spuler, "Bozkır Halkının Gelişi", s.169.

kazanamamış bir görüşten ibarettir²⁷⁶. Zamanında Halife Nâsır-Lidînillâh'ın hem Gurlularla hem de Karahıtaylarla, Hârizmşahlara karşı bir kışkırtma politikası uygulaması Halife hakkında bu fikrin oluşmasının temel sebebidir²⁷⁷. Bu nedenle Nâsır-Lidînillâh'ın Hârizmşah Muhammed'in Bağdat'a ikinci defa yürümesinden korkarak Cengiz Han'a başvurması olası bir durumdur.

Hârizmşah Muhammed'in Halife Nâsır-Lidînillâh ile girişmiş olduğu bu amansız mücadele devletin ve kendisinin sonunu hazırlamıştır. Büyük bir çoğunluğu Müslüman olan ve devletin asli topraklarında yaşayan halk nazarında itibar kaybına yol açmış, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi olarak devamı olmasına rağmen tebaasının kendisine ve hanedanlığına karşı bağlılığını sağlayamamıştır. Moğol istilası arifesinde yaşanan bu durumlar İslam Dünyası'nın birlik oluşturamamasına, gelen tehlikeye karşı savunmasız kalınmasına neden olmuştur. Bu durum tüm Yakın Doğu İslam Dünyası'nı eşi benzeri görülmemiş bir felakete sürüklemiştir.

C. HÂRİZMŞAHLAR VE MOĞOLLAR ARASINDAKİ İLK SİYASİ VE TİCARİ MÜNASEBETLER

1. Moğollar ile İlk Sıcak Temas

Asya'da bir çekirge sürüsü gibi hızla yayılan Moğolların, İslam Dünyası'nın en güçlü devleti olan Hârizmşahlar ile mücadeleye girişmemesi söz konusu olamazdı. Lakin her iki devletinde birbirleri ile ilk siyasi münasebetleri tamamıyla bir tesadüfler silsilesi sonucu gerçekleşmiştir.

Kaynaklar Moğollar ile Hârizmşahlar arasında gerçekleşen ilk çatışma hakkında farklı bilgiler vermektedir. Bu döneme ışık tutan en önemli kaynaklardan biri olan Nesevî'nin naklettiğine göre savaş 1215 yılında gerçekleşmiş ve Cuci

---

²⁷⁶ Bu dönemde yazılmış bir Batı kaynağında, Halife Nâsır'ın Hârizmşahlar'ın Bağdat'a yürümesinden korkarak Nesturi Katholikos'unu yardım istemek üzere Cengiz Han'a gönderdiğinden zikrolunur. Ancak İslam tarihi kaynaklarında böyle bir bilgiye yer verilmemiştir. (Hartmann, "*Nâsır-Lidînillâh*", s. 399-400) .

²⁷⁷ Devlet, "Harezmşahlar Devleti", s.46.

önderliğinde Küşlüg'ün katli için Moğol ordusu Cengiz Han tarafından gönderilmişti²⁷⁸. Ancak Cüzcanî'ye göre olay 1218 yılında vuku bulmuştur²⁷⁹. İbnü'l Esir bu olayı Otrar Hadisesi'nden sonraya, yani 1219 yılına almakta ve yine Küşlüg'e karşı düzenlendiğine vurgu yapmaktadır²⁸⁰. Cüveyni ise olayın 1218 yılından önce yaşandığını söylese de net bir tarih belirtmemiştir²⁸¹.

1215-1216 yılında Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Kıpçaklar üzerinde hâkimiyet tesis etmek üzere Mâverâünnehir Bölgesi'ne sefere çıktığını bilmekteyiz²⁸². Aynı zamanda Cengiz Han da büyük oğlu Cuci'yi Merkitler üzerine sefere yollamıştır²⁸³. Cuci, Merkitleri bozguna uğratıp pek çok ganimet elde ederek ordusu ile geri dönerken yolda Hârizm askerlerinin takibine uğramıştır²⁸⁴. Sultan Muhammed Moğolları tanımak ve güçlerini sınamak için bulduğu bu fırsatı kaçırmak istemedi²⁸⁵. Fakat Cuci, Sultan Muhammed'e haber göndererek; “ *Cengiz Han ile Harezmliler arasında savaş durumu yoktur. Ben size dost sıfatıyla muameleye mecburum. İsterseniz galebe çaldığım bu harpteki ganimet ve esirleri taksim edelim.* ” Diyerek²⁸⁶ savaş yanlısı olmadığını göstermiş, Cengiz Han'ın bilgisi dışında böyle bir sorumluluğun altına girmek istememiştir²⁸⁷. Sultan Alâeddin Muhammed ise yanıt vermekte gecikmeyerek; “ *Cengiz sana benimle savaşmamı emretmişse, Allah Teâla da bana seninle savaşmamı emretti. Üstelik sevap vaat etti. Hepiniz müşrik olduğunuz için seninle Gürhan ve Güçlük arasında benim açımdan herhangi bir fark yoktur.* ” Demiştir.²⁸⁸ Netice itibariyle Sultan Muhammed'in bu inatçı tavrı taraflar arasında bir çatışma çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Turgay mevkiinde iki ordu karşı karşıya gelmiştir²⁸⁹. Sultan Muhammed Hârizmşah, ordusunun üstünlüğüne ve Moğol birliklerinin yorgun olmasına

---

²⁷⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.236.

²⁷⁹ Cüzcanî, *Tabakat*, s.134.

²⁸⁰ İbnü'l Esir, s.322.

²⁸¹ Cüveynî, s.119.

²⁸² Özaydın, “Harezmsahlar Devleti”, s.892.

²⁸³ Vasily Vladimiroviç Barthold, “Cengiz Han”, *İA*, C. 3, İstanbul 1963, s.95.

²⁸⁴ H. Ahmet Özdemir, “Cengiz İstilası”, *Türkler*, C. 8, Ankara 2014, s.314.

²⁸⁵ Taneri, *Harezmsahlar*, s.40.

²⁸⁶ D'Ohsson, *a.g.e.*, s 96.

²⁸⁷ Barthold, *a.g.m.*, s.95.

²⁸⁸ H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul 2005, s. 150.

²⁸⁹ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s. 238; Cüveynî, eserinde savaşın Kaylu ve Kaymış nehirlerinin arasında yapıldığını söyler, kesin olmamakla birlikte bu nehirlerin Irgız ve Turgay olduğunu söyleyebiliriz. (Cüveynî, s.319).

güveniyordu²⁹⁰. Ancak yapılan savaşta Harizm ordusu önce Moğolların sol kısmına üstün gelse de Moğolların sağ cemahta bulunan birlikleri Hârizm ordusunun sol kanadını mağlup etmiştir²⁹¹. Sultan Muhammed, kendinden emin olarak girdiği savaşta az daha oğlu Celâleddin'in cesareti olmasa Moğollara esir düşecekti²⁹². Savaşın akşamında Moğol birlikleri taktiksel bir şekilde geri çekilmiş, ordugâhlarındaki ateşi söndürmeyerek şaşkırtma vermişlerdir²⁹³. Hârizmşah ise Moğol askerlerinin cesaret ve güçlerine hayran kalarak ordusu ile geri dönmüştür²⁹⁴. Bu savaş her iki tarafında galip gelemediği ancak teçhizat bakımından daha üstün olan Hârizm askerlerinin zafere erişememesinden ötürü Hârizmşah'ın gözünü korkutmakla neticelenen bir olay olarak sona ermiştir²⁹⁵.

Moğol birlikleri ile Hârizmşah kuvvetleri arasında gerçekleşen bu ilk çatışmanın daha sonra da göreceğimiz üzere Moğol – Hârizmşah münasebetlerine ne olumlu ne de olumsuz bir etkisi bulunmadığı açıktır²⁹⁶.

2. Moğollar ile İlk Ticari Münasebetler

XIII. yüzyılın ilk yarısında İpek Yolu'nun önemini bulunduğu bölge itibarıyla yaşanan olaylar oldukça arttırmıştır. Çünkü Basra Körfezi'nde bulunan Kiş ve Hürmüz limanlarının hükümdarları kendi aralarında çekişmeye girmişler ve tüccarların deniz yoluyla ticaret yapmalarını engellemişlerdir. Bu nedenle tüccarlar güvenlik endişesi içinde bulunmaktaydılar²⁹⁷.

Moğol İmparatoru Cengiz Han, kurduğu devletin sürekliliği için ticaretin çok önemli bir etken olduğunun farkındaydı²⁹⁸. Zaten kendisi eski bir Ötüken geleneğine

²⁹⁰ Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti*, s.239.

²⁹¹ Cûzcânî, *Tabakat*, s.135.

²⁹² Cüveynî, s.320.

²⁹³ Cûzcânî, *Tabakat*, s.135.

²⁹⁴ Barthold, *Moğol İstilası*, s.396.

²⁹⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s.151.

²⁹⁶ Barthold, *a.g.m.*, s.95.

²⁹⁷ Barthold, *Moğol İstilası*, s.420.

²⁹⁸ Abdullah Gündoğdu, "İpek Yolu'nun Türklere Sunduğu Jeo-Stratejik İmkânlar", *İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası*, (Ed. Fahri Atasoy), Ankara 2014, s.298.

nispetle ticarete çok önem veren bir hükümdardı²⁹⁹. Bu durum meşhur Cengiz Han Yasası'nda da tüccarlar ile ilgili maddeler bulunmasından anlaşılmaktadır. Şöyle ki; bir tacirin üç kez iflas etmesi kanun tarafından yasaklanmış, üçüncü kez sermayesini batıran tacirler için idam cezası verilmiştir. Böylelikle hem tacirlerin haklarını korumayı amaçlamış hem de ülkesi içerisindeki ticaretin sekteye uğramamasını sağlamıştır³⁰⁰. Tacirler için en önemli şey olan güvenlik sorunu da Cengiz Han'ın üzerinde en çok durduğu konulardan biriydi³⁰¹. Bu problemi çözebilmek adına ticari güzergâh üzerinde bulunan kilit noktalara karakçi (kırakciye) adı verilen birlikleri konumlandırmıştır³⁰². Bu karakçilerin mesuliyetinde bulunan tüccarlar bölgeye emniyet içerisinde gidip gelmeyi garantilemiş bulunuyordu³⁰³.

Moğolların, tüccarlara sunmuş olduğu bu olanaklar, işlerinde ustalaşmış olan Hârizmli tacirler için Cengiz Han'ın devletini ilgi odağı haline getirmiştir. Cüveynî, Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve onun oğlu Ahmed Belhî adında üç tacirin Cengiz Han'ın huzuruna gittiğini söylese de kesin bir tarih vermez³⁰⁴. Abu'l Farac ise sadece Ahmed ve iki arkadaşının Buhara'dan Cengiz Han'ın sarayına geldiğini söyler, 1212-1213 tarihinde geldiklerini belirtir³⁰⁵. Lakin onların Sultan Muhammed Hârizmşah'ın emri ile geldiklerine dair kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Cüveynî; *"Tüccarlar kâr kokusu aldıkları her yere gidiyorlardı. Moğolların her zaman oturdukları belli bir şehirleri olmadıkları için tüccarlar onlara çok sık uğramazlar, bu yüzden her türlü kumaşı çok pahalıya satın alırlardı."* Demiştir.³⁰⁶ Bu bilgidен yola çıkarak tüccarların Sultan'a danışmadan da Moğollar ile ticaret yapmaya gidebileceklerini düşünebiliriz.

Buharalı üç tüccar yanlarında; *"altınlı libaslar ve girbas ve türlü türlü kumaşlar"*³⁰⁷ ile karakçilerin bulunduğu karakolda denetimden geçirilmiştir. İçlerinden en çok Ahmed Belhî'nin emtiaları beğenilerek Han'ın huzuruna

²⁹⁹ Roux, *Türklerin Tarihi*, s.275.

³⁰⁰ Devlet, *Avrasya Fatihî*, s.177.

³⁰¹ Özdemir, *a.g.e.*, s.126.

³⁰² İbnü'l-İbri, s.7.

³⁰³ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.161.

³⁰⁴ Cüveynî, s.116.

³⁰⁵ İbnül-İbri, s. 7.

³⁰⁶ Cüveynî, s. 116

³⁰⁷ İbnül-İbri, s.7.

çıkarılmıştı³⁰⁸. Cengiz Han, Ahmed Belhî'nin gösterdiği kumaşların fiyatını sormuştur. Ancak Ahmed Belhî 20 dinar eden kumaşlarına 3 baliş³⁰⁹ istemiştir³¹⁰. Tacirin yüksek fiyat istemesine Cengiz Han haliyle çok sinirlenerek; “*Bu şaşkın bizi hiç kumaş görmemiş mi sanıyor?*” demiş³¹¹ ve hazinesinde bulunan kumaşları getirterek Ahmed Belhî'nin emtialarını yağma ettirmiştir³¹². Daha sonra tüccarın hapse atılmasını emretmiş ve tüccarı tutuklattıktan sonra onunla birlikte gelen diğer tacir arkadaşlarını da huzuruna çağırılmıştır³¹³. Tüccarlar, tüm mallarını Cengiz Han'ın önüne sererek; “*Biz bunları Han'a hediye olarak getirdik.*”³¹⁴ Dedilerse de Cengiz Han ısrarla onlara mallarının fiyatını sordu. Ancak bir cevap alamadı³¹⁵. Bu durum karşısında memnuniyetini gizlemeyen Moğol Hanı, altın sırmalı elbiseler için birer altın baliş, diğer elbiselere ise birer gümüş baliş vermiştir. Hapiste bulunan Ahmed Belhî ise, arkadaşları sayesinde tutsaklıktan kurtulmuş, Cengiz Han onun mallarını da aynı değerden satın almıştır³¹⁶. Daha sonra bu üç Hârizm tüccarı Han'ın yanından ayrılmışlardır.

Hârizmli tüccarlar ile Moğol Hanı arasında yapılan bu ilk alış - verişte yaşanan olaylar bize Cengiz Han'ın yukarıda da bahsettiğimiz gibi ticarete ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Çünkü Han, kendisinden fazla miktarda ücret istemesine karşın Ahmed Belhî'yi affetmiş, mallarını yağmalattığı halde hak ettiğinden daha fazlasını ödeyerek iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesine ön ayak olmuştur.

3. Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Çin'e Elçilik Heyeti Göndermesi

Gücünün zirvesindeki her Türk hükümdarı gibi Sultan Muhammed Hârizmşah da bir cihan hâkimiyeti mefkûresine sahipti³¹⁷. Dönemindeki Türk-İslam Dünyası'nın

---

³⁰⁸ Özdemir, *a.g.m.*, s.312.

³⁰⁹ Baliş: Moğol para birimi.

³¹⁰ Cüveynî, s.116; (3 baliş 225 dinara tekabül etmektedir, Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s. 235).

³¹¹ İbnül-İbri, s.7.

³¹² Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.235.

³¹³ Özdemir, *a.g.e.*, s.127.

³¹⁴ Cüveynî, s.117.

³¹⁵ Özdemir, *a.g.m.*, s.312.

³¹⁶ İbnül-İbri, s.7.

³¹⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s.128.

en büyük sultanlarından olan Alâeddin Muhammed, Çin ile ticaret yapan Hârizmli tüccarlar vasıtasıyla bu bölgenin zenginliklerinden haberdar olmuş ve Çin'i ele geçirmeyi kendisine bir vizyon olarak belirlemiştir³¹⁸.

Çin'i fethetmeyi aklının hep bir köşesinde tutan Muhammed Hârizmşah, danışmanlarının çok uzak olduğunu ikaz etmelerine rağmen bu hayalinden bir an olsun vazgeçmedi³¹⁹. Ancak en büyük ve en güçlü rakibi olan Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın kendisinden önce davranarak 1215 yılında Çin'in başkenti Pekin'de dâhil olmak üzere bölgeyi fethettiğinin haberlerini aldı³²⁰. Fakat buna inanmak istemeyen Sultan Muhammed, haberlerin doğruluğunu teyit için Bahaeddin Razî önderliğinde Çin'de bulunan Cengiz Han'a bir elçilik heyeti gönderdi³²¹. Cüzcanî, bu elçilik heyetinin ziyaret sebebini şu şekilde açıklar; “*Çengiz Han'ın ortaya çıkışını, Moğol ordusunun Tamgaç memleketlerini, Tağar ve Tibet ülkelerini, Doğu'nun en uzak köşesinden itibaren Çin topraklarının istilasını Hârezmşah'a bildirdiklerinde, güvendiği kişilere sorarak bu haberleri doğrulamak; Moğol ordusunun durumunu ve sayısını, alet, silah ve gereçlerinin miktarını tahkik etmek istemiştir*”³²². Bu kayıtlar bize Muhammed Hârizmşah'ın tek amacının Çin'in durumu hakkında bilgi almak değil, yanı başında kısa sürede büyüyen Moğol Devleti'nin gücü hakkında malumat toplamak için de bir heyet gönderdiğini gösteriyor.

Çin'e varan Hârizm elçisi Bahaeddin Razî ve yol arkadaşlarının gözlemleri bize Moğolların Çin Seferi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Elçilik heyetinin başında bulunan Bahaeddin Razî ile bizzat görüştüğü için konu hakkında en detaylı bilgiyi Cüzcanî vermektedir. Yine onun kayıtlarından öğrendiğimiz bilgiler Moğolların Çin'i istilası hakkında tüyler ürpertici detaylar ortaya sermektedir. Şöyle ki; “*Tamgaç sınırlarına ve Altun Han'ın payitahtı yakınlarına ulaştığımızda uzak bir mesafeden, yüksek bir yığın gözümüze çarptı. Öyle ki bizimle o mevki arasında iki üç menzil, belki de daha fazlası vardı. Bizler, Hârezmşah tarafından gönderilen [yabancı] kişiler olduğumuzdan, bu beyaz yükseltinin karlı bir dağ olduğunu sandık. Rehberlerden ve halktan buranın ne olduğunu tekrar sorduk. Bunların hepsinin*

³¹⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti*, s.229.

³¹⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s.129.

³²⁰ Cüzcanî, *Tabakat*, s. 135-136.

³²¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.174.

³²² Cüzcanî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.51.

öldürülen insanların kemikleri odluğunu söylediler. Başka bir menzile ulaştığımızda insan yağıyla yağlanıp siyahlaşmış bir zemin vardı; kuru bir zemine ulaşmak için üç menzil daha gitmek gerekiyordu. Buradaki kokuşma yüzünden, halkın bazısı hasta olmuş ve bazısı da ölmüştü. Tamgaç şehri kapısına ulaştığımızda hisarın bir burcunun dibinde, insan kemiklerinin çokça toplandığı bir yer vardı; sorulunca şöyle dediler: “İstila günü bu şehirde altmış bin bakire kız, Moğol ordusunun eline düşmemek için kendilerini bu burçtan attılar ve orada öldüler; tüm bunlar onların kemikleridir.” dediler³²³. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Moğolların askeri kuvvetlerinin ne kadar acımasız olduğunun ilk kez farkına varan Bahaeddin Razî ve heyetinin gördükleri karşısında dehşete düştükleri açıktır. Ayrıca heyetin içinde birkaç kişi çürüyen insan cesetlerinden hastalanarak hayatını kaybetmiştir³²⁴.

Hârizm elçilik heyeti Çin’e geldiğinde Cengiz Han da burada bulunuyordu³²⁵. Moğol Hanı gelen Hârizm elçilik heyetini çok iyi karşılamıştı³²⁶. Yine Cûzcânî’nin Bahaeddin Razî’den aktardığına göre; “Cengiz Han bizi çağırdı. Onlara döndü ve “Görüyorsunuz; benim büyüklüğüm ve padişahlığım öyle bir mertebeye ulaşmıştır ki güneşin padişahlığı kaybolmuş, benim huzuruma elçiler göndermiştir.” Dedi. Sonunda bizi gönderirken istedi ki iki tarafın elçileri tüccar ve kervancularının iki taraftan da sürekli nefis silahlar, kumaşlar ve nadide eşyalar getirip götürebilmeleri için iki taraf arasında sağlam bir anlaşmanın yapılmasını istedi³²⁷. Diyerek malumat vermiştir. Çünkü Cengiz Han, Hârizmşah’ın ülkesinin ticaret açısından öneminin bilincindeydi. Ticaret için çok önemli bir konumda bulunan Hârizmşah ile daha henüz Çin ve Tangut’un tam manasıyla fethini tamamlayamamış olan Cengiz Han’ın dostluk münasebetlerine girişmesi oldukça akıllı bir tutumdur³²⁸.

³²³ Cûzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s. 52.

³²⁴ Barthold, *Moğol İstilas*, s.418.

³²⁵ Barthold, *Türk Tarihi Hakkında*, s.131.

³²⁶ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul, Ocak 2012, s.64.

³²⁷ Cûzcânî, *Tabakat*, s.136.

³²⁸ Taneri, *Harezşahlar*, s.41.

4. Moğol Elçilik Heyetinin Hârizmşah'a İade-i Ziyareti

Her ne amaç ile olursa olsun Hârizmşah'ın Moğollara ilk elçilik heyetini göndermesi Cengiz Han nazarında ticari bir ittifak kurma isteğini arttırmıştır. Çünkü Bahaeddin Razi ve heyetinin geri dönmelerinin ardından 1218 yılında Harizmşah'a Moğol Hanı tarafından üç kişilik bir elçilik heyeti yollanmıştır³²⁹. Bunlar; Mahmud-ül Hârezmî, Ali Hâce-i Buharî ve Yusuf Kenka-i Otrarî'dir³³⁰. Bu heyeti Sultan Muhammed Hârizmşah, Mâverâünnehir Bölgesi'nde ikamet ederken karşılamıştır³³¹. Heyet yanlarında oldukça değerli hediyeler getirmiştir. Bu hediyelerin içerisinde; “Çin dağlarından çıkarılmış ve ancak arabayla taşınabilen deve hörgücü iriliğinde bir altın külçesi, yine maden külçeleri, yeşim parçaları, hutüvv³³² boynuzları, keçi, misk, akik taşları, torku³³³ denilen beyaz deve tüyünden dokunmuş kumaşlar vardı”³³⁴. Cengiz Han'ın Alâeddin Muhammed'e karşı bu denli titizlikle davranması göçebelerden oluşan halkının zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için yerleşik bir tebaaya sahip olan Hârizmşahlara ticari anlamda muhtaç oluşundan kaynaklanmaktaydı³³⁵.

Sultanın huzuruna çıkan elçiler, Muhammed Hârizmşah'a Cengiz Han adına şunları iletmişlerdir; “Sana selamlarımı gönderirim. Senin kudretini ve imparatorluğunun genişliğini biliyorum ve seni çok aziz bir evlat gibi sayıyorum. Senin de benim birçok Türk halklarını fethettiğimi bilmen gerekir. Memleketin bir savaşçılar ordugâhı, bir para madenidir ve başka araziye hiç ihtiyacın yoktur. Benim düşünceme göre tebaamız arasında ticareti teşvik etmek her ikimizin de menfaati gereğidir”³³⁶. Sultan Muhammed Hârizmşah için hiç şüphesiz “oğul” sıfatı pek hoş olmayan bir ifadeydi. Çünkü Asya'nın doğusunda ve İslam Dünyası'nda padişahlar, tâbiyet altına aldıkları hükümdarlar için bu sıfatı kullanmaktaydılar³³⁷. Ancak Cengiz

³²⁹ Barthold, *a.g.m.*, s.96.

³³⁰ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3829.

³³¹ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.93.

³³² Hutüvv: Deniz gerdanı dişi.

³³³ Torku: Hükümdara taktim edilen kumaşlara verilen ad.

³³⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s.132.

³³⁵ Barthold, *Moğol İstilası*, s.419.

³³⁶ Harold Lamb, *Moğolların Efendisi Cengiz Han*, (Çev. A. Göke Bozkurt), İstanbul, Aralık 2006, s.92.

³³⁷ Barthold, *a.g.m.*, s.96.

Han'ın bu sıfatı art niyetli olarak kullandığı fikri muhtaç olduğu durum açısından çokta mantıklı değildir.

Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın asıl niyetini öğrenebilmek için elçilik heyetinde bulunan ve Hârizmli olduğu için kendisine daha çok güvendiğini düşünebileceğimiz Mahmud-ül Hârezmî'yi ertesi gece gizlice yanına çağırdı³³⁸. Sultan ve Hârezmî'nin konuşması Nesevî'de şu şekilde geçmektedir; “Sultan dedi ki: Siz bir Harezmlisiniz. Bundan dolayı bize faide ve muhabbet eseri göstermelisiniz. Sonra soracağı şeylere halisane cevap verdiği halde kendisini mükâfatlandıracağını söyledi ve bunu teyit için bileğinden pek kıymetli bir inci koparıp verdi; buna mukabil Çingiz hakkında kendisine hafiyelik etmesini teklif etti. [Elçi] Hürmet ve korku eseri olarak teklifi kabul etti. Bunun üzerine sultan dedi ki:

Bana cevap veriniz. Çingiz Çin'e sahip olduğunu ve Tomgaç şehrini zapt ettiğini söylüyor, doğru mu? Yoksa yalan mı?

[Elçi] *Bu bizzat hakikattir, bu kadar ehemmiyetli bir iş saklanamaz. Sultan hemen doğrusunu öğrenebilir.*

[Sultan] *Devletimin genişliğini bilirsin. Nasıl oluyor da bu mel'un [Cengiz Han] bana oğlum demeye cesaret ediyor? Onun orduları ne kadardır.*

Mahmud, sultanın kızdığını anladığı gibi hakimane bir cevap vermekten vazgeçti, ölümden kendisini kurtarmak için müdaheneye saptı dedi ki; milletinize ve sayısız askerlerine nispetle Çingiz askerleri bir süvari takımı içinde bir nefer, gece karanlığında bir duman gibidir³³⁹.”

Sultan'ı teskin etmek amacıyla söylenen bu sözler yanıltıcı da olsa Hârizmşah'ın yumuşamasına sebep olmuştur³⁴⁰. Cengiz Han tarafından iki ülke arasındaki ticaretin geliştirilmesi teklifi Muhammed Hârizmşah tarafından kabul görmüş ve onaylanmıştır³⁴¹. Ancak Muhammed Hârizmşah tarafından Cengiz Han'a karşı dostane bir yaklaşım olmadığı ve Çin'i bir heves olarak kursağında bıraktığı için

³³⁸ Devlet, *Avrasya Fatihi*, s.141.

³³⁹ Nesevî, s. 28, 29.

³⁴⁰ Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara 2014, s. 57.

³⁴¹ Barthold, *a.g.m.*, s. 96

içten içe kıskançlık beslediğini söyleyebiliriz³⁴². Bu durum ticaret anlaşmasının kısa süreli olmasından da anlaşılmaktadır.

D) MOĞOLLARIN HÂRİZMŞAH DEVLETİ'Nİ İSTİLA SEBEPLERİ

1. İslam Dünyasının İçerisinde Bulunduğu Siyasi Durum

Cengiz Han, 1206 yılında hanlığını ilan edip büyük Moğol fetihlerine başladığı sırada İslam Dünyası'nda tam bir kargaşa ve bölünmüşlük hâkimdi. Timuçin bütün Moğol kabilelerini tek bir çatı altında toplayarak hızla cihan devleti idealine bir birlik içerisinde koşarken İslam Dünyası tam tersi bir yönde ilerlemiş, ümmetçilik ilkesinden saparak çöküşe doğru sürüklenmiştir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi İslam Dünyası'nın manevi lideri Halife Nâsır-Lidînillâh, din adamlığı yönünü ön plana çıkarmak yerine siyasi bir kimlik edinmeyi her şeyin önüne koymuştur. Bu durum İslam devletleri arasında bizzat kendisinin de iştirak ettiği ayrılıkçı siyasetin benimsenmesine sebebiyet vermiştir³⁴³. Bu ihtilaf, öyle boyutlara ulaşmıştır ki yanı başlarında günden güne büyüyen Moğol tehdidine karşı İslam Dünyası'nın liderleri birlik oluşturamamışlardır³⁴⁴.

Moğol Devleti, Cengiz Han önderliğinde siyasi anlamda hızla büyürken göçebe geleneklerinden ötürü iktisadi ve kültürel anlamda aynı yönde bir gelişmişlik gösteremiyordu³⁴⁵. Müslüman Dünyası ise her ne kadar siyasi bir parçalanmışlık içerisinde olsa da ticari ve köklü kültürel zenginliklerini büyük ölçüde muhafaza ediyordu. Müslüman şehirlerinin ne derece büyük bir zenginlik ve güzellikte olduğunu o dönem yazarlarının yaptıkları benzetmelerden de anlamak mümkündür. Örneğin Cüveynî Semerkant için şunları söylemiştir; *“Dünyada cenneti görmek istersen Semerkant'ı gör. Ey Belh'in toprağını orayla bir tutan kimse! Hiç şekerle çürük kavun*

³⁴² Çakmak, “Harezmsahlar Devleti”, s. 266.

³⁴³ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.244.

³⁴⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s.78.

³⁴⁵ Barthold, *Moğol İstilas*, s.419.

*bir tutulur mu?”³⁴⁶. Ebü'l-Fida Takvimü'l Büldan adlı eserinde Mâverâünnehir hakkında şu bilgileri vermektedir; *Suğd vadisi Buhara'dan Büttem dağlarına kadar 8 günlük mesafe boyunca uzanır. Devamlı yeşillik, bostanlarla kaplıdır. Yeşillik hiçbir yerde kesilmez. Bu bostanlar devamlı akan ırmaklarla çevrilidir. Yeşilliğin arkasında iki tarafta tarlalar, tarlaların arkasında sürülerin otaladığı meralar uzanır. Burası Allah'ın en temiz, en güzel ağaçlık yeridir. Semerkant Suğd vadisi üzerindedir*³⁴⁷. Bu doğal zenginliklerde tâbi olarak Moğolları cezbetmiştir.*

Moğollar için İslam Dünyası'nın kapısı konumunda olan Hârizmşahlar Devleti ise dıştan güçlü bir görüntüye sahip olsa da kumdan bir kaleyi andıran yapısıyla Moğolları adeta istilaya davet eder vaziyetteydi³⁴⁸. Kendi tebaası nazarında tarikatların etkisi ve nüfuzu günden güne artan Hârizmşahlar Devleti içerisinde sufi sınıfa mensup Mecdüddîn-i Bağdadî'nin Sultan'ın emri ile öldürülmesi ulema tarafından kendisine kötü gözle bakılmasına neden olmuştur³⁴⁹. Bu gözleri hep üstünde hisseden Hârizmşah, fethettiği topraklardaki askeri anlamda sağladığı başarı kadar yönetsel açıdan aynı oranda bir başarı sağlayamamıştır. Bulduğu coğrafya gereği kozmopolit bir yapıya sahip olan Hârizmşahlar Devleti, yapısı itibariyle halkını kaynaştıramamış bu durum yerleşikler ve göçebeler arasında ihtilaflar yaşanmasına neden olmuştur³⁵⁰.

2. Hârizmşahlar İçin Sonun Başlangıcı: Otrar Faciası

Elçiler vasıtasıyla Hârizmşah ile ticari anlaşma yapan Cengiz Han, bunun gereği olarak ülkesinden seçkin tüccarları Hârizm'e doğru yola çıkarmıştır³⁵¹. Bu olayı anlatan çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Ancak birbirlerinden farklı malumatlar vermektedirler. Cûzcânî; Cengiz Han'ın kervanının 500 deve yükü ile yola çıktığını

---

³⁴⁶ Cüveynî, s.143.

³⁴⁷ Ebü'l-Fida, s.371.

³⁴⁸ Taneri, *Harezşahlar*, s.39.

³⁴⁹ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s.198; Köprülü, *a.g.m.*, s.274; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.220.

³⁵⁰ Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan (His Life and Legacy)*, 2003 s.124.

³⁵¹ Cüveynî, s. 117.

söylese de kişi sayısı belirtmez³⁵². Cüveynî; 450 kişinin bu kervanda olduğunu söyleyerek net bir sayı vermektedir³⁵³. İbnü'l Esir ise; hiçbir şekilde kervanın içeriği hakkında bilgi vermemektedir³⁵⁴. İbnü'l İbri; 400 kişilik bir kervandan bahsederken, Abûl Farac ise Müslüman, Hristiyan ve Türklerden meydana gelen 150 kişilik bir kervan olduğunu söylemektedir³⁵⁵. Gizli Tarih; 100 kişilik heyet diyerek malumat vermiştir³⁵⁶. Nesevî ise; Otrarlı Ömer Hoca, Müragalı Cemal, Buharalı Fahrüddin ve Heratlı Eminüddin'in isimlerini zikretse de tam bir kişi sayısı vermemiştir³⁵⁷.

Kervanla birlikte Cengiz Han'ın Sultan Muhammed Hârizmşah'a iletilmek üzere bir mektup yolladığına çeşitli kaynaklarda rastlamaktayız. Cüveynî'de yazan mektuba göre Cengiz Han, iki ülke arasındaki ticaretin gelişeceğini bu sayede aralarında husumet ve düşmanlığın son bulacağını söylemektedir³⁵⁸.

İbnü'l Kesîr'deki kayıtlara göre kervanın değerli mallara ve paraya sahip olduğu nakledilmektedir. Kervan Otrar'a geldiğinde, Otrar Valisi İnalçık tacirlerin malına göz dikmiştir³⁵⁹.

Nesevî'nin naklettiğine göre İnalçık, Sultan Muhammed'e yalan bir mektup yazdı ve şunları söyledi. *"Bu adamlar buraya tacir kıyafetiyle geldiler. Fakat bunlar hiçte tüccar değildiler. Bunlar bilakis kendi işlerine lazım olmayan şeyleri öğrenmek isteyen hafiyelerdir. Filhakika diğerleri bir adamla yalnız buldukları zaman onları korkutmak için şöyle diyorlar: Arkanızda bulunandan şüphelenmiyorsunuz: yakında altından kalkamayacağınız şeyler başınıza gelecek."* Sultanın da bunun üzerine kararsız kalarak kervandakileri hapsedtiğini söylemiştir³⁶⁰. Cüveynî'ye göre ise Moğol kervanının içerisinde bulunan Hintli bir tüccarın İnalçık tarafından daha önce tanındığı için yanına çağırıldığını Hintliye kötü davranarak onu korkutmaya çalıştığını

---

³⁵² Cûzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.53.

³⁵³ Cüveynî, s.117

³⁵⁴ İbnü'l Esir, s.320.

³⁵⁵ Abu'l-Farac, s. 482; İbnü'l-İbri, s. 8.

³⁵⁶ Gizli Tarih, s.174.

³⁵⁷ Nesevî, s.29.

³⁵⁸ Cüveynî, s.117.

³⁵⁹ İbn Kesîr, s.190.

³⁶⁰ Nesevî, s.29.

ancak Hintlinin korkmadığını söylemiş, İnalıcık'ın sinirlenerek bütün tacirlerin mallarını alarak onları tevkif ettiğini belirtmiştir³⁶¹.

Cüzcanî de İbnü'l Kesir gibi Otrar Valisi İnalıcık'ın kervanın emvalinin fazlalığına aldanıp onları tevkif etmek için sultandan izin istediğini söyler³⁶². Bu kaynakların ortak noktası ise İnalıcık'ın Sultan'ın iznini alarak böyle bir işe giriştiğini belirtmeleridir. Nesevî her ne kadar Sultan'ın İnalıcık tarafından kandırıldığını söylese de bu Hârizmşah Muhammed'in hem ülkesinin, hem de İslam Dünyası'nın başına gelecek olan felaketteki suçunu hafifletmez³⁶³.

Otrar'da esir edilen tacirler bir süre sonra öldürülmüştür³⁶⁴. İslam Dünyası'nın acılar ile dolu bir döneme girmesine sebep olan bu büyük olayın sorumlusu ya da sorumluları hakkında kaynaklar bize farklı bilgiler sunar. Ölüm emrinin bizzat sultan tarafından mı verildiği yoksa Terken Hatun'un akrabası olan Gayır Han lakaplı İnalıcık'ın bunu kendi inisiyatifi doğrultusunda mı yaptığı hususu kesinlik kazanmamıştır. Normal şartlar altında bir valinin sultanına danışmadan böyle bir emri uygulama yetkisi yoktur. Ancak, Terken Hatun ve onun kabilesi olan Kanglı-Kıpçakların ülke içerisindeki nüfuzları tartışılmaz bir gerçektir³⁶⁵. Siyasi güç bakımından Sultan Muhammed Hârizmşah'a denk olan Terken Hatun'a güvenerek Gayır Han'ın böyle bir işe kalkışması kuvvetle muhtemel bir durumdur³⁶⁶.

Cengiz Han'ın gücünün ve kudretinin artık bilincinde olan Sultan Alâeddin Muhammed'in böyle meczupça bir tutumda bulunması pek mümkün gözükmemektedir. Muhammed Hârizmşah'ın 1215-1216 yılında Cuci önderliğinde henüz savaştan çıkmış olan Moğol kuvvetlerine az daha esir düşecekken oğlu Celâleddin tarafından kurtarıldığını biliyoruz. Kaynaklar onun bu savaş sonrasında gözünün korktuğunu bize aktarmaktadır³⁶⁷. Böyle bir korku söz konusuysa Cengiz Han'a karşı günümüz savaş hukukunda dahi suç sayılacak olan bu katliama izin

---

³⁶¹ Cüveynî, s. 117-118.

³⁶² Cüzcanî, *Tabakat*, s.136.

³⁶³ Köprülü, *a.g.m.*, s.274.

³⁶⁴ Grousset, *a.g.e.*, s.247-248.

³⁶⁵ Usta, *a.g.m.*, s.900.

³⁶⁶ Ratchnevsky, *a.g.e.*, s.124.

³⁶⁷ Cüzcanî, *Tabakat*, s.135.

vermesi hiçte mantıklı görünmemektedir³⁶⁸. Ayrıca Halife ile rekabet içerisindeyken çoğunluğunun Müslüman olduğunu bildiğimiz bir kervanın ölüm emrini verdirmesi onun kendi siyasi çıkarlarına pek de uygun düşen bir durum değildir.

Cengiz Han'ın katledilen kervanında bulunan lakin kaynaklarda adı geçmeyen sadece çoban ya da tacir olduğunu bildiğimiz bir şahıs hapisten kaçarak çöl yolundan Cengiz Han'a ulaştı ve ona başlarına geleni anlattı³⁶⁹. Moğol Hanı için artık Hârezmşah'ın önünde iki seçenek vardı; ya Sultan her şeyin müsebbibi olan İnalçık'ı Cengiz Han'a yollayacak ya da Moğol gazabına maruz kalacaktı.

Kafilenin öldürülüşünün ardından acı haberi alan Cengiz Han'ın çok üzüldüğü hatta ağladığı dahi söylenmektedir³⁷⁰. Yapılan katliamın sorumlusu olan Otrar Valisi İnalçık'ın teslimini ve yağma edilen malların iadesini talep etmek için Sultan'ın babası Tekiş zamanında emirlik mevkiinde görev yapmış olan Kefrec Buğra Han ve iki kişiyi Sultan Muhammed'in huzuruna yolladı³⁷¹. Nesevî'nin naklettiğine göre Moğol elçilik heyeti Sultan'a şunları söylemiştir; *“Tüccarlara kimse ilişmemek üzere elinizde yazılmış ve imzalanmış bir amanname vermişsiniz. Sonra bu taahhüdünüzü mehinane bir suretle nakz eylediniz. İhanet bizatihi çirkin bir hareket olduğuna göre bunu İslamiyet'in bir reisi yaparsa daha müstekehe olur. Eğer Eynal'ın [İnalçık] bütün yaptıkları sizden sadır olan bir iradeye müsnit olmadığını iddia ediyorsunuz, onu bize teslim ediniz, biz onun cezasını veririz. Böylece kan dökülmeden, milletlerin sulhunu bozmayacağız, böyle olmazsa harbe hazır olunuz.”*³⁷² Bunun üzerine Sultan Alâeddin Muhammed, inatçı ve bir o kadar da korkak tavrına rağmen İnalçık'ın teslimi bir yana dursun, gelen Moğol elçilerinden Kefrec Buğra'yı öldürmüş diğer iki Moğol elçisinin de saçlarını ve sakallarını tıraş ettirerek onlara hakaret etmiş ardından da geri yollamıştır³⁷³. İbnü'l Esir'de ise aynı olay şu şekilde geçmektedir; *“[Cengiz Han] Siz adamlarımı, tüccarlarımı öldürür, mallarını onların elinde alırsınız değil mi? O halde karşı koymaya güç yettirmeyeceğiniz kalabalık bir orduyla üzerinize geliyorum hazır*

³⁶⁸ Yuvalı, *a.g.e.*, s.66.

³⁶⁹ Cûzcanî, *Tabakat*, s.136; İbnül-İbri, s.9; Cüveynî, s.118.

³⁷⁰ Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti*, s.246.

³⁷¹ İzgi, *a.g.e.*, s.61; Nesevî, s.29.

³⁷² Nesevî, s.29.

³⁷³ Tahir'ül-Mevlevî, *Cengiz ve Hülâgü Mezalimi*, (Haz. Tahir Galip Seratlı), Konya 2011, s.23.

olunuz.”³⁷⁴. Bu konuşmanın ardından Moğol elçilerinin akıbeti hakkında Nesevî ile aynı bilgileri veren İbnü'l Esir ondan farklı olarak Sultan'ın gerisingeri yolladığı Moğol elçileri ile Cengiz Han'a şu mesajı ilettiğini söyler; “*Dünyanın öbür ucunda da olsan üzerine gelir, senin adamlarıma karşı giriştiğin katliamı da sana ve yanındakilere uygular, senden intikam almadıkça seni rahat bırakmam.*”³⁷⁵ Yaşanan bu son gelişmelerin ardından Cengiz Han'ın savaş açmaktan başka bir çaresi kalmamıştır³⁷⁶.

---

³⁷⁴ İbnü'l Esir, s.322.

³⁷⁵ a.e., s.321.

³⁷⁶ Kemaloğlu, a.g.e., s.35.

II. BÖLÜM

MOĞOLLARIN HÂRİZMŞAH TOPRAKLARINI İŞGALİ VE İSLAM DÜNYASI'NIN MARUZ KALDIĞI YIKIM

A. MOĞOLLARIN TÜRKİSTAN SEFERİ ÖNCESİ FAALİYETLERİ

1. Küşlög'ün Ortadan Kaldırılması

Henüz yeni bir seferden Moğolistan'a dönmüş olan Cengiz Han, himayesi altında bulunan Almalığ hükümdarının Küşlög tarafından kuşatıldığını öğrenmesinin ardından Cebe önderliğinde 20.000 kişilik bir orduyu Kaşgar üzerine sevk etti. Moğol ordusu bölgeye vardıklarında Küşlög orayı çoktan terk etmişti³⁷⁷. Doğu Türkistan Müslümanları Küşlög tarafından ağır muamele ve müdahalelere maruz kalmışlar, bekledikleri yardımı İslam Dünyası'nın en güçlü hükümdarı olan Muhammed Hârizmşah'tan görememişlerdir³⁷⁸. Bölgeye gelen Moğol ordusunun komutanı Cebe, halkın bu mağduriyetinden faydalanarak Müslümanlara karşı bir hoşgörü politikası gütmüş, halkın gönlünü kazanarak kurtarıcı sıfatıyla bölgeye kolayca yerleşmiştir³⁷⁹.

Otrar Faciası'nın ardından Küşlög'ün ülkesinin ele geçirilmesinin önemi daha da artmış, bu nedenle Cengiz Han Cebe'ye yardımcı kuvvetler sevk etmiştir³⁸⁰. 1218 yılında Küşlög Moğol kuvvetleri tarafından yakalanarak öldürülmüştür³⁸¹.

Küşlög'ün ülkesini ele geçiren Cengiz Han, Hârizmşahlar Devleti'ne komşu olmuş³⁸² ve Doğu Türkistan Müslümanları tarafından kabul görerek bir İslam Devleti lideri olan Muhammed Hârizmşah'tan daha çok itibar kazanmıştır³⁸³. Bu durum yaklaşan Cengiz Han istilasına rağmen Muhammed Hârizmşah'ın kâfir olan

³⁷⁷ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.173.

³⁷⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.226-227.

³⁷⁹ Barthold, *Moğol İstilas*, s.425.

³⁸⁰ Cüveynî, s.119.

³⁸¹ Çakmak, "Harezmsahlar Devleti", s.264.

³⁸² Grousset, *a.g.e.*, s.246

³⁸³ Barthold, *Türk Tarihi Hakkında*, s.130.

Moğollara karşı dini bir çağrı yapmasına engel olmuştur³⁸⁴. Çünkü yapacağı çağrı bölge Müslümanları nazarında bir cihat niteliği taşımamaktaydı. Müslüman danışmanları sayesinde Cengiz Han da Sultan Muhammed'in böyle bir kutsal savaş çağrısı yapamayacağını bilincindeydi³⁸⁵. Bu bilinç ile Hârizmşahlar ülkesine sefer için hazırlıklara başlamış idi.

2. Moğolların İstila Öncesi Hazırlıkları

Cengiz Han, Muhammed Hârizmşah'ın kendini bilmez tavırlarına karşılık vermeden durabilecek bir lider değildi. Yapılan hakaret ve katliama bir cevap niteliği taşıyacak olan istila hareketinin hazırlıklarına hemen başladı.

Cengiz Han, içindeki nefret ile Moğollar için kutsal sayılan Burhan Haldun Dağı'na çıkararak saçlarını açıp yüzünü toprağa deydirdi ve üç gün üç gece Tanrı'ya yalvardı. Cengiz, *“Tanrım bu karışıklığı çıkarın ben değilim, bana intikam gücü ver.”* Şeklinde dua etmiş ve daha sonra savaş için gerekli olan ön hazırlıklarına girişmiştir³⁸⁶.

Moğol Hanı'nın sefer için giriştiği hazırlıklar öylesine teferruatlıydı ki bu hazırlıklar onun dışarıdan pek azametli görünen ancak kendi içerisindeki birliği sağlayamamış olan Hârizmşahlar Devleti'ni çok ciddiye aldığını gözler önüne sermektedir³⁸⁷. Yalnızca Cengiz Han'ın değil, eşi olan Yesui Hatun'un da gözünün korktuğu³⁸⁸ ve ulusunun herhangi bir tehlike ile karşılaşması durumunda tedbirli olması için Han'a hatırlatmada bulundu ve şunları söyledi;

“Yüksek dağları aşmak,

Derin suları geçmek,

Uzun sefere çıkmak

³⁸⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.175

³⁸⁵ Ratchnevsky, *a.g.e.*, s.125.

³⁸⁶ Cüveynî, s.118-119.

³⁸⁷ Taneri, *Harezşahlar*, s. 41; Yuvalı, *a.g.e.*, s.67.

³⁸⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s.153.

Ve büyük ulusunu intizamlı bulundurmak istiyor. Fakat hiçbir hayat sahibi ebedi değildir.

Yüksek ağaca benzeyen vücudun

Bir gün gelip de yere yatarsa,

Kendire benzeyen ulusunu sen,

Kimin emrine vermek istersin?³⁸⁹”

Yesui'nin tavsiyesi, seferin uzun süreceğinin düşünülmesi ve yaşının ilerlemiş olması hasebiyle Cengiz Han'a mantıklı gelmiş olmalı ki bir kurultay topladı ve kendisine varis seçmeye karar verdi³⁹⁰. Kurultayda Cengiz'in büyük oğulları Cuci ve Çağatay varis seçilmek için münakaşaya girmişler³⁹¹, ancak sakın kalan ve tartışmalara müdahil olmayan Ögedey, babası Cengiz Han tarafından veliaht tayin edilmiştir³⁹². Büyük oğlu Cuci'ye başlangıcı İtil Nehri olan, garpta Moğol atlarının ayaklarının değdiği ve degeceği bütün yerler, Çağatay'a İtil ile İrtiş nehirlerinin arasında bulunan araziler, Ögedey'e İrtiş Nehri'nin şarkında bulunan yerler, en küçük oğlu Toluy'a ise Karakurum merkez alınarak ata toprakları verildi³⁹³. Ayrıca 1206 yılında Cengiz'in han ilan edildiği zaman yapılan temel kanunlar bu kurultayda sistemleştirilerek yazılı bir kanunname halini almış ve Büyük Yasa adı altında onaylanmıştır³⁹⁴.

Cengiz Han, kendisinden sonra gelecek olan hükümdarı seçme işlemini tamamlamasının ardından askeri anlamdaki hazırlıklarına başladı. Küçük kardeşi Otçigin'i merkezde bırakan Cengiz Han, ardından seferin öncü birliğinin başına Cebe'yi atayarak bölgeye yolladı³⁹⁵. Cengiz Han Cebe'ye şu emri vermişti; “ *Siz dışarıdan giderek [yandan dolaşarak] sultanın gerisine varınız ve biz gelinceye kadar bekleyiniz. Sonra bizimle birlikte her iki taraftan hücum edersiniz.*³⁹⁶” Daha sonra

---

³⁸⁹ Gizli Tarih, s.174-175.

³⁹⁰ Devlet, *Avrasya Fatih*i, s.143.

³⁹¹ Gizli Tarih, s. 175-176-177-178.

³⁹² Osman Gazi Özgüdenli, “Ögedey Han”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s.21.

³⁹³ Yuvalı, *a.g.e.*, s.67.

³⁹⁴ Vernadsky, *a.g.e.*, s.56.

³⁹⁵ Mustafa Alican, *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, İstanbul Şubat, 2016, s. 65; D'Ohsson, *a.g.e.*, s.97

³⁹⁶ Gizli Tarih, s.181-182.

Subutay ile Tohoçar'ı ona yardıma gönderdi³⁹⁷. Seferde kullanacağı ağır Moğol teçhizatının ulaşımını sağlamak için 5.000 kişilik bir Çinli mühendis ordusunu Ç'ang Ç'un önderliğinde nehirleri kolaylıkla geçebilmeleri için köprüler inşa etmeleri, yolları düzeltmeleri ve geçitleri belirleyip güvenli hale getirmeleri amacıyla önden yollamıştır³⁹⁸.

Vassallarına haber yollayan Cengiz Han, Almalık, Karluk, Uygur ve Çin'den takviye birlikler istedi³⁹⁹. Kendisine bağlı olduğu halde askerî yardım göndermek istemeyen Tamgaçları cezalandırma işini ise Hârizm Seferi'nden sonraya bırakacaktı⁴⁰⁰. Moğol askeri birlikleri 1219 yılında harekete geçti. Aynı yılın yaz ayını ordu İrtiş Nehri'nde geçirdi ve burada savaş için talimler yapıldı⁴⁰¹. Sonbahara doğru buradan ayrılan Cengiz Han ve Moğol ordusu Kayalığ mevkiine geldiler. Burada Cengiz Han'a tâbi olan Almalıklı Sugnak-Tegin, Uygur İdikut'u Bavurçık ve yerel hükümdar olan Karluk Arslan Han askerleri ile birlikte Moğol ordusuna katıldılar. Böylece Hârizmşahlara karşı düzenlenecek olan seferin tüm askeri birlikleri toplanmış oldu⁴⁰².

Moğol ordusunun sayısı bakımından net bir bilgi vermek olanaksızdır. Ancak yapılan araştırmalar ve kaynaklarda geçen bilgilerden yola çıkarak tahmini bir rakam elde etmekteyiz. Cûzcânî Moğol ordusunun 700.000 ila 800.000 arasında olduğunu söylese de bu gerçeklik değeri taşıyan bir rakam değildir⁴⁰³. Barthold ise Hârizmşahlar üzerine gelen Moğol ordusunun en az 150.000 en fazla ise 200.000 kişi olabileceğini savunmaktadır⁴⁰⁴. Kafesoğlu'na göre, Cengiz Han daha sonra ordusuna katılacak takviye kuvvetler harici 130.000 civarında asker ile sefere çıkmıştır. 6.000 Karluk askeri, 10.000 Uygur askeri yolda Cengiz Han'ın ordusuna katıldığına göre en az 150.000 kişilik bir ordunun Hârizmşah sınırlarına ulaştığını düşünmektedir⁴⁰⁵.

---

³⁹⁷ Saadettin Gömeç, "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", *Electronic Turkish Studies*, 2007, s.236.

³⁹⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s. 154.; Alican, *a.g.e.*, s. 65.

³⁹⁹ Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 129.

⁴⁰⁰ Vernadsky, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁰¹ D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁰² Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 180; Barthold, *Moğol İstilası*, s. 428.

⁴⁰³ Cûzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s. 55.

⁴⁰⁴ Barthold, *Moğol İstilası*, s. 429.

⁴⁰⁵ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s. 248.

B. HÂRİZMŞAHLARIN SAVUNMA TEDBİRLERİ

Sultan Muhammed, Cengiz Han'a karşı yaptıklarının bir karşılığı olacağını bilincindeydi. Bu nedenle Cengiz'in savaş hazırlıkları içerisinde olduğunu, daha Cuci önderliğindeki küçük bir Moğol birliğini bile yenemediğini düşünürsek büyük bir korku içerisine düştüğünü söyleyebiliriz⁴⁰⁶. Cengiz Han'ın üzerine gelmesi durumunda alınacak önlemler için bir danışma meclisi topladı⁴⁰⁷. İlk olarak kendi döneminin ünlü fakih, lügat, tıp ve diyalektik âlimi olan ve sözüne itimat ettiği Şihâbü'd-dîn Hayvakî ile konuşarak akıl danıştı. İkili arasında geçen konuşmayı İbnü'l Esir şu şekilde aktarmaktadır;

“[Sultan] Başımıza büyük bir felaket gelmek üzeredir. Onun için ne yapmamız gerektiği hususunda görüşünü almak üzere seni çağırdım. Şu anda üzerimize Türk diyarından sayılması mümkün olmayan muazzam ordulara sahip güçlü bir düşmanın gelmekte olduğunu öğrendik.

[Hayvakî] Senin de askerlerin az değildir. Ayrıca çevremizdeki diğer İslam hükümdarlarına da bize yardımcı olmalarını isteyelim. Böyle bir düşmanın İslam diyarına saldırması halinde diğer bütün Müslümanların da sana mal ve asker yardımında bulunma mecburiyetleri vardır. O zaman da büyük ordularla Seyhun nehrinin karşı tarafına geçeriz. Nehir gelen düşman ile İslam diyarı arasında bir engel olarak kullanılır. Düşman nehrin öbür sahiline ulaştığında uzun bir yol yürümüş olacağından bir hayli yorgun düşecektir. Biz ise bir müddetten beri istirahat etmiş olacağız⁴⁰⁸” Ancak Hayvâkî'nin Sultan'a gerçek dışı şeyler söylediği açıktır. Çünkü daha önce de bahsettiğimiz gibi İslam Dünyası'nda sevilen ve kabullenilen bir hükümdar olmayan Muhammed Hârizmşah'ın yardım çağrısına kimse iştirak etmezdi⁴⁰⁹. Muhammed Hârizmşah'ın büyük oğlu Celâleddin, Hayvakî'nin görüşünü savunsa da babası tarafından hiç ciddiye alınmamıştır.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Alican, a.g.e., s.66.

⁴⁰⁷ Bünyatov, a.g.e., s.160-161.

⁴⁰⁸ İbnü'l Esir, s.321.

⁴⁰⁹ Ratchnevsky, a.g.e., s.125.

⁴¹⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.249.

Sultanın devlet adamları ve emirleri uygulanmaması gereken bir planı öne attılar. Tüm Mâverâünnehir’i Moğolların rahatça geçmesine izin verecek, sarp ve dar olan geçit noktalarında Moğol kuvvetlerine ara ara saldırılar düzenlenerek Moğol ordusunun gücü tüketilmeye çalışılacaktı⁴¹¹. Hârizmşah’ın devlet adamları Moğol ordusunun Mâverâünnehir Bölgesi’ne yabancı olduğunu ve bu yüzden bölgeye geldiklerinde sıkıntı yaşayacaklarını düşünüyorlardı⁴¹². Lakin Cengiz Han’ın uzun zamandan beri gerek Müslüman tüccarlar gerekse yolladığı casuslar aracılığıyla bölge hakkında malumat sahibi olduğundan ne yazık ki Hârizmşah’ın devlet adamlarının haberi yoktu⁴¹³.

Danışma meclisinde ortaya atılan en akıl almaz fikir ise tüm Hârizmşah topraklarını savaşmadan ve korkakça Moğollara bırakarak ilk Gazne’ye çekilmek, burada dahi başarısız olunması durumunda Hindistan’a sığınmaktı. Cüveynî’nin yaptığı imadan, Sultan Muhammed’in bu görüşe dahi sıcak baktığını anlamaktayız⁴¹⁴.

1. Hârizmşahlar Ordusunun Zayıf Yönleri

Hârizmşah Muhammed, yukarıda bahsedilen seçenekleri ardında bırakarak içerisinde bulunduğu ruh haline en uygun olan fikri benimsedi. Bu, ordularını bir arada toplamaktansa şehir şehir dağıtarak Mâverâünnehir başta olmak üzere bütün topraklarını savunma fikriydi⁴¹⁵. Şehirlere ek kuvvetler takviye edilecekti. Her asker kendi yiyecek ve teçhizatını karşılayacaktı⁴¹⁶. Sultan Muhammed Hârizmşah, Moğol ordusunun karşısına çıkmak yerine adım adım eriyecek olan ülke topraklarında Moğollardan köşe bucak kaçmayı tercih edecekti.

Sultan Muhammed’in Moğollar ile meydan savaşı yapmak istememesinin en büyük nedenlerinden biri de ordusuna olan güvensizliğiydi. Heterojen bir yapısı olan Hârizmşah ordusu, içerisinde pek çok farklı etnik unsuru bulundurmaktaydı. Askerler arasındaki milliyetçi tutumlar ordunun gücünün azalmasına etki etmekteydi⁴¹⁷. Bu

⁴¹¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.181; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.249

⁴¹² Bünyatov, *a.g.e.*, s.61.

⁴¹³ Özdemir, *a.g.e.*, s.157.

⁴¹⁴ Cüveynî, s.323.

⁴¹⁵ Özeydin, “*Muhammed b. Tekiş*”, s. 583; Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.48.

⁴¹⁶ Nesevî, s.30; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.250.

⁴¹⁷ Barthold, *Türk Tarihi Hakkında*, s.134.

durumun yanı sıra daha önce de değindiğimiz gibi Terken Hatun etkisindeki Kanglı-Kıpçak asıllı yüksek mevkideki askeri memurlar da Sultan Muhammed'in ordusuna karşı olan güvenini kırmaktaydı⁴¹⁸.

Sultan Muhammed'in zamanında Otrar'ı almasının ardından ailesinden pek çok kişiyi öldürdüğü Bedrüddin adlı biri Cengiz Han'ın hizmetine girerek Sultan'a olan hıncı vesilesiyle Han'a yukarıda bahsettiğimiz durumlar hakkında malumat vermiştir⁴¹⁹. Bu sayede Hârizmşah ordusundaki parçalanmışlıktan haberdar olan Cengiz Han, durumu kendi lehine daha verimli kullanmak için savaşın seyrini de ciddi ölçüde etkileyecek bir plan yaptı. Şöyle ki; *“Bedrüddin valide sultanın [Terken Hatun] yakın akrabalarından olan emirler adına uydurma mektuplar yazacak. Bu mektuplarda emirler şöyle dedirtiliyor “Biz arkadaşlarımızla Türk elinden sultanın [Muhammed Hârizmşah] emri altına bulunmak üzere geldik. Çünkü onun annesine hizmet etmek isteriz. Kendisine bütün dünyanın hükümdarlarına karşı arka olarak. Bizim himmetimizle memleketler zapt etti. Hükümdarların burnunu kırdı. Halka hâkim oldu. Fakat bugün sultanın anasına karşı duyguları değişmiş, ona adeta düşman kesilmiş olduğundan valide sultan sizden oğlunun tarafını bırakmanızı diliyor. İşte bundan dolayı biz emriniz altına girmek ve talimatınızı almak için sizi bekliyoruz.” Çingiz kendi adamlarından birisini firari şekle koyarak bu mektupları hemen sultana gönderdi.*⁴²⁰”

Cengiz daha sonra kendi eli ile yazdırdığı bu mektupları sığınmacı olarak Sultan Hârizmşah'a yolladığı bir adam vasıtasıyla onun da okumasını sağladı⁴²¹. Haliyle Sultan Muhammed mektupları okuduktan sonra ordusuna olan güveni iyice sarsıldı. Cengiz Han bu sayede rakibinin kendisine karşı bir meydan savaşına çıkma ihtimalini de tamamıyla ortadan kaldırmış oldu⁴²².

---

⁴¹⁸ Taneri, *Harezşahlar*, s.42

⁴¹⁹ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.97.

⁴²⁰ Nesevî, s.31.

⁴²¹ Ratchnevsky, *a.g.e.*, s.130.

⁴²² Bünyatov, *a.g.e.*, s.164.

2. Hârizmşah Muhammed'in Şehir Savunmasına Dair Aldığı Önlemler

Sultan Muhammed Hârizmşah, yaklaşan Moğol tehdidine karşı kabul ettiği stratejiye göre harekete geçti. Öncelikli hedefi şehirlerin savunmasını kuvvetlendirmektir. Bunun için gerekli olan maddi ihtiyaçları halktan temine kalkıştı. Bu yüzden ülkesinin dört bir yanına tahsildarlar yollamış, halktan yıllık vergilerin peşinen alınmasını emretmişti⁴²³. Ancak bununla da yetinmemiş, halkın omuzlarındaki yükü iyice arttırarak sur yaptıracığı gerekçesiyle yıllık verginin üç katını almış fakat verdiği sözleri yerine getirmeyerek halk nazarında itimadını iyice düşürmüştür⁴²⁴. Nesevî, Sultan'ın surları yaptırmamasının sebebi olarak Moğolların beklenenden önce gelerek sur yapımına zaman bırakmamasını göstermektedir⁴²⁵.

Devletin önemli mevkilerinden Otrar'a 50.000 asker yardıma gönderildi. Zaten İnalıcık komutasında 20.000 asker bulunuyordu⁴²⁶. Saray muhafızları komutanı olan Hacib Karaca'nın da 10.000 kişilik askeri birlikle İnalıcık'a destek vermesi planlandı⁴²⁷. Buhara'ya Oğul Hacib önderliğinde 30.000 kişi takviye edildi⁴²⁸. Buhara'nın kendi mevcut asker sayısı 20.000 olduğu için toplamda 50.000 kişi burada Cengiz Han'ı püskürtmek için konuşlandırıldı⁴²⁹. Sultanın en önem verdiği yerlerden biri olan Semerkant'ın savunulması için 110.000 kişi görevlendirildi⁴³⁰. Bunların içerisinde dayısı Togan Han ve Çarmih, İzzeddin Ked ve oğlu Harruz, Hüsameddin Mesud adlarında Gurlu hükümdarları da vardı⁴³¹. Fahreddin Habeşi'yi Sicistan birlikleriyle Tirmiz'e, bir diğer dayısı Ebu Muhammed'i Belh'e taksim etti. Balhmur Han'ı Vahş Bölgesi'ne, Emir Serhengsam, Toharistan'a, Melik Kudbiddin Hasan'ı Gur civarına, Melik Mubarizüddin'i de Firuzkuh'a atadı⁴³².

Hârizmşahlar İmparatorluğu için bir uc vilayeti olarak adlandırdığımız Cend'e, Suğnak'a, Barçınlıkend'e, Benâkent'e ve Hocend gibi şehirlere de önemli askerî

---

⁴²³ Nesevî, s.30.

⁴²⁴ Barthold, *Moğol İstilası*, s.430.

⁴²⁵ Nesevî, s.30.

⁴²⁶ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk – İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 365.

⁴²⁷ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3841; Özdemir, *a.g.e.*, s.158.

⁴²⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.250.

⁴²⁹ İbnü'l Esir, s.323.

⁴³⁰ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3845; Abu'l Farac, s.513.

⁴³¹ Nesevî, s.30.

⁴³² Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.250.

birlikler ve bu birliklerin başına birer komutan atandı⁴³³. Merv, Nahşeb ve Nişabur da savunmasız bırakılmadı. Terken Hatun'un idaresi altında olan ve en büyük direnişlerin başında gelecek olan Hârizm'e de mühim savunma tedbirleri alındı⁴³⁴. Böylelikle ülkesinin her yerini tek tek koruma altına aldığını düşünerek kendisi Horasan'a çekilmiştir⁴³⁵.

C. HÂRİZMŞAH TOPRAKLARININ MOĞOLLAR TARAFINDAN ZAPT EDİLMESİ

1. Otrar'ın Düşüşü

1219 yılında İrtiş'te toplanmış olan Cengiz Han önderliğindeki Moğol kuvvetleri gerçekleştirecekleri istilaların başlangıç noktası olan Otrar'a doğru harekete geçtiler⁴³⁶. Kümeler halinde ve büyük kalabalıklar ile Otrar'ın kapısında göründüler⁴³⁷.

Cengiz Han, Hârizmşah Muhammed ile aralarındaki dostluk bağının kopma noktası olan Otrar Faciası'nın müsebbibi İnal Han'ı canlı olarak ele geçirmeyi kafasına koymuştu.⁴³⁸ Bu nedenle ilk olarak Otrar'ı almayı hedefledi⁴³⁹. Tüm kuvvetler Otrar önünde toplandıktan sonra Cengiz Han, Otrar Kuşatması'nı oğulları Ögedey ve Çağatay'a bıraktı ve ordusunu kısımlara ayırdı⁴⁴⁰.

Cengiz Han, küçük oğlu Toluy'u yanına alarak Buhara'yı kuşatmak için yola çıktı⁴⁴¹. Büyük oğlu Cuci'yi ve Ulus İdi'yi Cend ve Barçınlıkent, başka bir grubu ise Süketü Cerbi ve Ulak Noyan idaresinde Hocend ve Benâkent şehirlerini kuşatma altına

⁴³³ Yazıcı, *a.g.e.*, s.365.

⁴³⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.250.

⁴³⁵ Köprülü, *a.g.m.*, s 275.

⁴³⁶ Ratchnevsky, *a.g.e.*, s.129.

⁴³⁷Reşidü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s.353; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003, s.15.

⁴³⁸ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.254.

⁴³⁹ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s.196.

⁴⁴⁰ Barthold, *Moğol İstilası*, s.431; Grousset, *a.g.e.*, s.248.

⁴⁴¹ Alican, *a.g.e.*, s.66.

alması için görevlendirdi⁴⁴². En önemli komutanlarının başında gelen Cebe ve Subutay'ı da kendi yanına almıştır⁴⁴³. Böylelikle ordularını Hârizmşah ülkesinde birbirine paralel biçimde dağıtan Cengiz Han, savaş sürat işidir kaidesine uymuş, Hârizmşahlar ülkesinin topraklarını dört bir yandan kuşatarak hızlı ve kesin bir sonuç almayı hedeflemiştir⁴⁴⁴. Bu taktiğinin bir diğer amacıysa şehirlerarası gelecek olan yardımların önünü kesmekti⁴⁴⁵. Aynı zamanda Otrar gibi bir şehrin Vali İnalçık tarafından cansiperane bir şekilde savunulacağını bilincinde olan Cengiz Han, kuşatmanın zaman alacağını öngörmüş ve böylece ordularını taksim ederek akıllıca bir işe imza atmıştı.

Otrar'da büyük bir direnişle karşılaşan Moğol ordusu şehri beş ay boyunca ele geçiremedi⁴⁴⁶. Beş ay sonunda şehir kıtlıkla uğraşmak zorunda kalsa da teslim olmadı⁴⁴⁷. Hacib Karaca Moğol birliklerine karşı bir galibiyet alınamayacağını düşünerek teslim olmak istedi⁴⁴⁸. Ancak Gayır Han bu teklifi hiç düşünmeden reddetti⁴⁴⁹. Çünkü Moğollara teslim olmak demek onun için ölüm demekti. Bu yüzden Hacib Karaca'ya şu cevabı verdi; *“Teslim olursak velinimetimiz olan Sultan'a vefasızlık etmiş oluruz. Bu yapacağımız şey için ne bahane bulabiliriz? Müslümanların hakkımızda söyleyeceği acı sözlere ve kınamalara ne cevap veririz?”*⁴⁵⁰ Vali'nin bu sözlerini kulak ardı eden Karaca, kaçmak için teşebbüste bulundu. Havanın kararmasının ardından yanına aldığı adamlarıyla birlikte Sofuhane kapısından çıktı. Firarın farkına varan Moğol birlikleri onu yolda yakaladılar⁴⁵¹. Sabahleyin yanındaki adamları ile birlikte Çağatay ve Ögedey'in huzuruna çıkarıldı. Ancak Ögedey ve Çağatay *“Sen üzerinde bunda hakkı olan efendine vefa göstermedin. Bizim de senden vefa beklememiz cahillik olur.”* Dediler ve tüm adamlarıyla birlikte onu öldürdüler⁴⁵². Şehirden kaçan kadın, erkek bütün halk şehrin dışında olan boş ve büyük bir alana

⁴⁴² Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s. 353; Bünyatov, *a.g.e.*, s.162.

⁴⁴³ Yuvalı, *a.g.e.*, s.69.

⁴⁴⁴ Yazıcı, *a.g.e.*, s.366.

⁴⁴⁵ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.253.

⁴⁴⁶ İzgi, *a.g.e.*, s 62

⁴⁴⁷ Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s. 354

⁴⁴⁸ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3842

⁴⁴⁹ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.100.

⁴⁵⁰ Cüveynî, s.121.

⁴⁵¹ İbnü'l-İbri, s.10

⁴⁵² Cüveynî, s.121.

götürüldüler. Burada bütün halkın neyi varsa yağma edildi⁴⁵³. Gayır Han ise kendisine kalan 20.000 adamıyla sonuna kadar canla başla mücadele ettiyse de kaleye sığınmaya mecbur kaldı⁴⁵⁴. Gayır Han'ın adamları ellişerli gruplar halinde kalenin dışına çıkararak savaştılar. Ancak sonları ölümle neticelendi. Bir ay kadar bu şekilde direniş gösterdiler. Yanında iki kişi kalan Gayır Han teslim olmayı aklından çıkarmıştı. Bir evin damında Moğollar tarafından kısırılan Gayır Han'ın adamları öldürüldü⁴⁵⁵. Ancak Cengiz Han'ın emri üzerine canlı olarak yakalanması gereken Gayır Han, Moğol askerleri tarafından öldürülemediği için bir müddet daha mücadeleye devam etti⁴⁵⁶. Gayır Han'ın yanında bulunan cariyeleri kerpiç parçalarını Moğolların üzerine atarak kurtulacaklarını düşünecek kadar çaresiz kalmışlardı⁴⁵⁷. Fakat bunun ardından çareleri tükenen Gayır Han Moğol askerleri tarafından yakalanarak esir edildi⁴⁵⁸. Nesevî, Otrar Valisi İnalıcık'ın akıbeti hakkında şu bilgiyi verir; “*Cengiz Eynal [İnalıcık] Han'ı huzuruna getirtti. Göz ve kulaklarına erimiş gümüş döktürdü. Şu gaddarhane ölüm Eynal'ın layık olduğu haklı bir cezadır.*⁴⁵⁹” Cengiz Han'ın altın hırsından dolayı kendi adamlarını öldürdüğü için İnalıcık'ı bu şekilde cezalandırdığı düşünülmektedir⁴⁶⁰.

Otrar şehrinde bulunan bütün kale ve surları yıktılar. Şehirdeki zanaatkâr ve kendilerine hizmet edebilecek kapasitede olan insanları bir kenara ayırıp kalanları kılıçtan geçirdiler⁴⁶¹. Öyle ki Otrar'da gerçekleştirilen katliam savaşın önüne geçmiştir⁴⁶². Kuşatmayı başarıyla tamamlayan Ögedey ve Çağatay, Buhara'dan Semerkant'a geçen babaları Cengiz Han'ın ordusuna katılmak üzere yola çıktılar⁴⁶³.

---

⁴⁵³ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.48.

⁴⁵⁴ Bünyatov, *a.g.e.*, s.163

⁴⁵⁵ Cüveynî, s.121.

⁴⁵⁶ Devlet, *Avrasya Fatihî*, s.146.

⁴⁵⁷ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.255

⁴⁵⁸ Barthold, *Moğol İstilası*, s.437

⁴⁵⁹ Nesevî, s.30

⁴⁶⁰ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.100-101

⁴⁶¹ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3842; Cûzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.55; Cüveynî, s122

⁴⁶² J.J. Saunders, *The History of The Mongol Conquest*, Pennsylvania 2001, s.57.

⁴⁶³ Grousset, *a.g.e.*, s.249.

2. Buhara ve Civarının Moğollar Tarafından Ele Geçirilmesi

a. Zarnuk Şehrinin Moğollar Tarafından İşgal Edilmesi

Cengiz Han, oğulları Ögedey ve Çağatay'ı Otrar önünde bırakmasının ardından Buhara'ya doğru yola koyuldu⁴⁶⁴. Yol üzerinde bulunan Zarnuk şehrinin önünde habersiz ve ani bir şekilde görüldü⁴⁶⁵. Telaşa kapılan halk, ne yapacağını bilemeyerek önce saldırma kararı aldıysa da daha sonra bundan vazgeçerek hareketsiz ve sessiz kalmış, öylece beklemeye başlamışlardır⁴⁶⁶. Cengiz Han, Danişmend Hacib adındaki elçisiyle şehir halkına teslim olma çağrısında bulundu⁴⁶⁷. Danişmend Hacib; “*Ben Müslüman oğlu Müslümanım, Allah'ın rızasını kazanmak için Cengiz Han'ın emri üzerine elçi olarak geldim. Maksadım sizi suda boğulup yok olmaktan ve kan gölüne düşmekten kurtarmaktır. Cengiz Han, ona karşı geldiğinizi görürse bir saat içinde kaleyi yerle bir edip ovayı kandan Ceyhun Nehrine çevirir. Eğer sözlerimi dinlerseniz canınız ve malınız emniyet içinde kalır.*”⁴⁶⁸ Şeklinde konuşarak halkı Cengiz Han'ın gazap ateşinden korumaya çalışmıştır. Zarnuk ileri gelenleri bu sözleri metanetle karşılamış ve teslim olma çağrısını kabul etmişlerdir⁴⁶⁹. Cengiz Han'ın halka zarar vermeyeceği hususunda Danişmend Hacib'den söz almışlardır. Bunun üzerine şehrin içindeki tüm halkı dışarı çıkararak şehirde bulunan kaleyi yıktılar. Şehir dışına çıkarılan halkı, nüfus sayımına tâbi tuttuktan sonra işe yarar gençleri Moğol ordusuna dâhil ettiler⁴⁷⁰. Geriye kalanların şehre dönmesine izin verildi. Müdafaa edilmeyen Zarnuk şehrine Moğollar tarafından mutlu şehir anlamına gelen Kutlug Balıg adı konuldu⁴⁷¹.

⁴⁶⁴ Reşidü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s.359.

⁴⁶⁵ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.259.

⁴⁶⁶ Nagehan Güler, “Cengiz Han'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220), *Anasay Dergisi*, S. 1, Ağustos 2017, s. 22.

⁴⁶⁷ Vassâf, s.315

⁴⁶⁸ Cüveynî, s.131.

⁴⁶⁹ Devlet, *Avrasya Fatihî*, s.146.

⁴⁷⁰ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.104.

⁴⁷¹ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3837; Vassâf, s.316; Mevlevî, *a.g.e.*, s.54.

b. Nur Kasabası'nın Moğollarca Zaptı

Cengiz Han, Zarnuk şehrini ele geçirdikten sonra Buhara'ya doğru yoluna devam etti. Yanına bölgeyi avcunun içi gibi bilen Türkmen asıllı bir rehber aldı. Bu rehber sayesinde sarp dağ geçitlerinden kolaylıkla ilerledi⁴⁷². Moğol ordusu Buhara'nın yakında bulunan Nur Kasabası'na varmadan önce yol üzerindeki ağaçları kesip kendilerine merdiven inşa ettiler⁴⁷³. Bu arada öncü birlik olarak Tayir Bahâdır gönderilmiştir⁴⁷⁴.

Nur Kasabası'nın kuşatma hazırlıkları sırasında Moğol ordusunun fark edilmemesini Cüveynî, kale muhafızlarının onları kervancı zannetmesine bağlar⁴⁷⁵. Bu durum Nur Kasabası'nın Moğollar tarafından çok kolay bir şekilde muhasara edilmesine neden olmuştur. Karşılarında birden Moğolları gören halk, kapılarını kapattı. Öncü birlik olarak gönderilmiş olan Tayir Bahâdır halka bir elçi yollayarak kasabanın direnmeden biat etmesini istedi⁴⁷⁶. Halk, kararsızlık içinde kalarak ikiye bölündü. Bir taraf Cengiz Han'ın gelmeyeceğini düşünerek kaleyi teslim etmeme görüşünü savunurken diğer taraf, savaşmadan Moğollara kapıları açmak niyetindeydi. Bu ihtilafın kazananı savaş yapılmadan şehri teslim etme fikrini benimseyenler oldu⁴⁷⁷.

Tayir Bahâdır'a az miktarda erzak verilmiş ve daha sonra Cengiz Han'a şehrin ileri gelenlerinden meydana gelen bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Cengiz Han, gelen hediyeleri kabul ettikten sonra kasabayı Subutay'a teslim etmelerini söylemiştir⁴⁷⁸. Kasabayı teslim alan Subutay, halkı hep yaptıkları gibi boş bir alana çıkartarak şehirde kalan emvalin yağmalanmasını emretti⁴⁷⁹. Moğol askerleri kasabadaki her şeyi yağmaladılar ancak kimseyi öldürmediler. Cengiz Han, Nur Kasabası'na vardığında

---

⁴⁷² D'Ohsson, *a.g.e.*, s.104.

⁴⁷³ Cüveynî, s.132.

⁴⁷⁴ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3838; Barthold, *Moğol İstilası*, s.433

⁴⁷⁵ Cüveynî, s. 132.

⁴⁷⁶ Vassâf, s.316.

⁴⁷⁷ Bünyatov, *a.g.e.*, s. 168.

⁴⁷⁸ Cüveynî, s. 133.

⁴⁷⁹ Vassâf, s.316; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, s. 260.

kalabalık bir halk kitlesi onu karşılamak için beklemekteydi⁴⁸⁰. Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Nur halkından bin beş yüz dinar yıllık vergi aldığını öğrenince aynı miktarın kendisine ödenmesi halinde Nur Kasabası'nın her türlü beladan uzak tutulacağını temin etti⁴⁸¹. Ancak Nur halkının bu parayı ödeyecek gücü yoktu. Sadece yarısını, hatta yarısını dahi zor şer ödeyebildiler. Böylelikle Nur halkı hiçbir katliamla karşılaşmadan Moğol tehdidinden kurtulmuş oldu⁴⁸².

c. Buhara'nın Sükûtu ve Moğollar Tarafından Yağma Edilmesi

Moğollar, 7 Şubat 1220 yılında Buhara önlerine geldiler⁴⁸³. Mâverâünnehir'in güzide şehirlerinden olan Buhara, tarihi dokusunun yanı sıra İslam coğrafyacılarının eserlerinden de anlayacağımız üzere tarım ve zirai faaliyetlerde oldukça gelişmiş bir şehirdi⁴⁸⁴. İlim açısından zamanında Bağdat'a eş değer bir seviyede olan Buhara'nın kütüphanelerinde 45.000 cilt eser bulunmaktaydı⁴⁸⁵. İşte Moğol hükümdarı Cengiz'in yeni hedefinde bu denli büyük bir kültürel miras barından Buhara'yı ele geçirmek vardı.

Cengiz Han, Semerkant'tan önce Buhara'ya yürümüştür. Çünkü Semerkant Sultan tarafından güçlü bir müdafaa garnizonuyla donatılmıştı. Dolayısıyla Cengiz Han, Semerkant'ın ele geçirilmesinin zor olacağını bilincindeydi. Bu nedenle Semerkant'ı etrafında yardım gelebilecek şehirlerden arındırarak adeta bölgede kolonlarından yoksun bir bina gibi kalmasını sağlamak amacıyla Buhara'ya yürümüştür. Oysaki Sultan Muhammed Hârizmşah, Cengiz Han ve kuvvetlerinin Buhara'dan önce Semerkant'a saldıracaklarını düşünmekteydi. Semerkant'ın Hârizmşahların ikinci başkenti olması ve Moğolların savaş güzergâhı gereği Buhara'dan daha öncelikli bir konumda bulunması Sultanı böyle düşünmeye itmiştir⁴⁸⁶.

⁴⁸⁰ Güler, *a.g.m.*, s. 23.

⁴⁸¹ Barthold, *Moğol İstilas*, s. 433.

⁴⁸² Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s.359; Cüveynî, s. 134.

⁴⁸³ Cûzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.56

⁴⁸⁴ İbn Havkal, s. 58.

⁴⁸⁵ Devlet, *Avrasya Fatih*, s.148.

⁴⁸⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s.163-164.

Buhara’da Moğollara karşı şehri savunacak 50.000 asker bulunuyordu⁴⁸⁷. Sultan Muhammed Buhara’ya yerleştirdiği bu askerlere; “*Buraları koruyunuz. Ben Harezm ve Horasan'a gidip asker toplayacağım. Diğer Müslümanlardan da yardım istedikten sonra geri döneceğim*⁴⁸⁸” demiştir. Lakin Moğollar Buhara önlerine geldiği vakit Sultan Muhammed herhangi bir askeri birlik toplayamadığı gibi şehirini savunmak adına başka bir teşebbüste de bulunmamıştır. Cüveynî ve Mîrhând bunların içerisinde zamanında Cengiz Han’dan kaçarak Sultan Muhammed’e sığınan Moğol asıllı Kök Han, Hamid Bur, Seviç Han ve Keşli Han isimli kimselerinde olduğunu söylemektedir⁴⁸⁹. Şehir üç gün boyunca Moğollar ile mücadele etti. Fakat üçüncü günün gecesinde içerideki 50.000 kişilik askeri birlik müdafanın anlamsız olduğuna kanaat getirdiler⁴⁹⁰. Aralarında anlaşan İhtiyarüddin Güçlü, Sevinç Han, Hamid Bur ve Kök Han isimli emirler yanlarına bir miktar asker alarak şehirden çıktılar⁴⁹¹. Bazı kaynaklar onların bu çıkarma harekâtının Moğolları ilk etapta bozguna uğrattığını, eğer canlarının derdine düşüp kaçmasalar Moğolların onlardan çekinerek kuşatmayı dahi kaldıracaklarını söylerler⁴⁹². Moğollar şehirden çıkan bu askeri birliğin asıl amacının kaçmak olduğunu anladıktan sonra onların peşlerinden giderek çoğunu kılıçtan geçirdiler⁴⁹³.

Buhara halkı ertesi sabah şehirdeki askerî birliklerin büyük bir kısmının şehirden kaçmaya çalışırken Moğollar tarafından imha edildiklerini öğrendikten sonra aralarında anlaşarak Buhara’yı Moğollara teslim etmeye karar verdiler⁴⁹⁴. Cengiz Han ile anlaşmak için şehrin ileri gelenlerinden Bedreddin Kadı Han’ı Moğollara elçi olarak yolladılar. Cengiz Han’ın huzuruna çıkan Bedreddin Kadı, halkın biadını tebliğ etti⁴⁹⁵. Cengiz Han, halka dokunmayacağına dair söz vererek Buhara şehrinin Moğollar için açtıkları kapılardan bizzat kendisi, birlikleri ile beraber şehre girdi (10 Şubat 1220)⁴⁹⁶. Ancak iç kalede bulunan az miktardaki askerler direnişlerine devam

⁴⁸⁷ Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, s.261.

⁴⁸⁸ İbnü’l Esir, s.323.

⁴⁸⁹ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3839; Cüveynî, s.134.

⁴⁹⁰ Vladimircov, *a.g.e.*, s.96; İbnü’l Esir, s.323.

⁴⁹¹ Vassâf, s.316; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, s.261.

⁴⁹² Nesevî, s.35.

⁴⁹³ İbnül-İbri, s.10.

⁴⁹⁴ Bünyatov, *a.g.e.*, s.169.

⁴⁹⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, (Haz. Mahir İz), C. 6, İstanbul 1985, s. 8.

⁴⁹⁶ Ramazan Şeşen, “Buhara”, *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s.365; İbnü’l Esir, s.324.

ettiler⁴⁹⁷. Cengiz Han halktan bu direnişçilere karşı Moğol birliklerini desteklemelerini şart koştu. 12 gün süren iç kale muhasarası⁴⁹⁸ sırasında kalenin etrafındaki hendeklerin doldurulmasına kadar her türlü ayak işi Buharalılara yaptırılıyordu⁴⁹⁹. Buna müteakip Moğolların camilerdeki minberleri ve Kur'an-ı Kerim sahifelerini hendekleri doldurmak amacıyla kullanmaları halk nazarında seslerin yükselmesine sebep oldu. Koşulsuz itaat anlayışına sahip olan Cengiz Han, isyan edenlerin gözünün yaşına bakmadı ve hepsini katletti⁵⁰⁰.

En nihayetinde iç kaleyi de ele geçiren Moğollar, şehirde bulunan büyük camiinin önünde beklediler. Cengiz Han yanındakilere bu binanın kimin evi olduğunu sorması üzerine Allah'ın evi olduğu cevabını aldı⁵⁰¹. Buradan da anlaşılacağı üzere Cengiz Han, belki de ilk kez bu kadar büyük bir camiyi görmekteydi. Daha sonra Cengiz Han, halktan atları için yiyecek ot istemiş, Buhara halkı da kendileri için sakladıkları buğday ve arpalarını Moğollara vermek zorunda kalmışlardır⁵⁰². Kur'an-ı Kerimlerin koyulduğu sandıklardan Mushafları çıkarıp yerlere atan Moğol askerleri boş sandıkları cami ortasına çekerek atlarına yemlik olarak kullanmışlardır. Zafer kutlaması yapmak için şehirden çalgıcıları toplatmış, içkili eğlence tertip etmişlerdir⁵⁰³. Tüm bunları yaparken de şehrin ileri gelen ilim adamlarına kendi atlarının seyisliklerini yaptırarak bir nevi hakaret etmişlerdir⁵⁰⁴.

Cüveynî Buhara'da yaşananlar hakkında şu ibret verici anekdotu bize aktarmaktadır; “[Eğlencenin ardından] *bir süre sonra Cengiz Han, ayağa kalkıp otağına gitmek için yola koyuldu. Yanındakiler de onu takip ettiler. Kur'an-ı Kerim'in yapraklarının onların ayaklarının altında kaldığını ve çiğnendiğini gören Mâverâünnehîr bölgesinin âlimlerinin en büyüğü Emir İmam Celâleddin Ali b. El-Hasan er-Radî, imamların en büyüğü olan Rükneddin İmamzade'ye dönerek, “Mevlâna, gördüğümüz bu hal nedir? Ya Rabbi, uyanık mıyız yoksa rüya mı*

---

⁴⁹⁷ El-Ömerî, s.348.

⁴⁹⁸ Vernadsky, *a.g.e.*, s.58.

⁴⁹⁹ İbnü'l Kesîr, s.190.

⁵⁰⁰ Alican, *a.g.e.*, s.67.

⁵⁰¹ Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s.361; Abu'l Farac, s.505

⁵⁰² D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 104; Alican, *a.g.e.*, s.67

⁵⁰³ Devlet, *Avrasya Fatihî*, s.149.

⁵⁰⁴ Vassâf, s.316.

görüyoruz?” dedi. Rükneddin İmamzade, “Sus, bu Allah’ın bize karşı hoşnutsuzluğunun işaretidir. Konuşmanın sırası değil” cevabını verdi.⁵⁰⁵”

Moğolların giriştikleri mezalimin son raddesi kadınlara tecavüzde bulunmaları olmuştur. İslam Dünyası’nın hafızalardan silinmeyecek bu acı gününü İbnü’l Esir şöyle nakletmiştir; “O gün dehşet verici bir gündü. Erkekler, kadınlar, çoluk, çocuk herkes sürekli olarak ağlayıp duruyor ve düşman elinde esir olarak elden ele dolaşıyorlardı. Perişan olan Buhara halkının kadınları düşman arasında paylaştırılıyordu. Nihayet Buhara şehri sanki dün ortadan yokmuşçasına evlerinin çatıları çökmüş, şehir tamamen harabeye dönüşmüş, ıssız bir kent haline gelmişti. Moğollar kadınlara karşı zalimce davranarak hiçbir insanın yapamayacağı şekilde namuslarına musallat oldular. Halk ise eli kolu bağlı olarak hiçbir şey yapamıyor, bu reva görülen zulme bakıp sürekli ağlayıp duruyordu. Başlarına gelen bu felaketi defetmeye gücü yetemeyenler bu yapılanlara karşı ölümü tercih ederek ölünceye kadar çarpışmak üzere Moğol askerlerine saldırıyorlardı.⁵⁰⁶” Bu duruma göz yumamayan Kadı Sadreddin Han, İmamzade ve onun oğlu Moğol birliklerine karşı dursalar da bu hiçbir şeyi değiştirmemiş, sadece hayatlarından olmuşlardır⁵⁰⁷.

Cengiz Han, bayram namazgâhındaki minberin oradan Buhara halkına seslenerek “Eyy insanlar! Biliniz ki siz büyük günahlar işlemişsiniz. Bu büyük günahları sizin büyükleriniz işlemiştir. Eğer siz büyük günahlar işlememiş olsaydınız Tanrı benim gibi bir azabı size indirmezdi.” Dedi. Bu sözleri söyledikten sonra nasihate başlayarak “şimdi yerin yüzünde olan mallar için bir şey söylemeye gerek yok. Fakat yerin altında bulunanları göstermeniz gerekir.” Dedikten sonra “sizin güvendiğiniz ve sağlam bildiğiniz kimseler kimlerdir?⁵⁰⁸”Demmiştir. Bunun üzerine şehir halkından zengin kişilerin isimleri listelenerek Cengiz Han’a taktim edildi⁵⁰⁹. Cengiz Han, Otrar’da yağma edilen kendi kervanına ait emtianın Sultan Muhammed tarafından Buharalı tacirlere satıldığını öğrenmişti⁵¹⁰. O yüzdendir ki Cüveynî’de

---

⁵⁰⁵ Cüveynî, s.135.

⁵⁰⁶ İbnü’l Esir, s.325.

⁵⁰⁷ D’Ohsson, a.g.e., s.105; Özdemir, a.g.e., s.166; İbnü’l Esir, s.325. (D’Ohsson eserinde Bedreddin’in ismini geçirse de İbn’ül Esir’den anlayacağımız üzere bahsettiği kişi Kadı Sadreddin Han’dır).

⁵⁰⁸ Cüveynî, s.135.

⁵⁰⁹ Vladimircov, a.g.e., s.96-97.

⁵¹⁰ Alican, a.g.e., s.68.

geçen ve yukarıda da belirttiğimiz konuşmayı yapması kuvvetle muhtemeldir. Buharalılar, üzerlerinde bulunan kıyafetler harici şehirden bir çöp dahi alamadan yaka paça dışarı çıkarıldılar. Şehrin boşalmasıyla dehşet verici bir gün olarak kayıtlara geçen yağma ve talan hareketi başlamış bulunuyordu⁵¹¹.

“İslam’ın kubbesi, Doğu’nun Medine’si⁵¹²” olarak tasvir edilen Buhara çok kısa bir sürede bir harabe halini almıştır. Ulu Cami ve tuğladan yapılan bazı binalar hariç şehir yanarak kül olmuştu⁵¹³. Öyle ki bu tahribatın ardından yüzyıl geçmesine karşın kenti ziyarete gelen Seyyah İbn Battûta, şehrin Moğol yıkımının izlerini büyük ölçüde taşıdığına işaret etmektedir⁵¹⁴. Abu’l-Farac’ın anlattığına göre; “Buhara’dan Horasan’a gelebilen adamlara şu sual sorulmuştu: “Size nasıl muamele ettiler?” Onlar şu cevabı vermişlerdi: “Bize bu çeşit sualleri sorup bizi niçin yoruyorsunuz? Tatarlar geldiler, defnelerimizi ortaya çıkardılar, sonra yaktılar, yağma ettiler ve gittiler. İbret almak isteyen alsın.⁵¹⁵” diyerek yapılan mezalimi gözler önüne sermiştir. Cüveynî ve Reşîdü’-d-dîn’e göre 30.000’den fazla kişi katledilmiştir⁵¹⁶. Cûzcânî ise şehirdeki herkesin öldürüldüğünü söyler⁵¹⁷.

Buhara’da yapılan yağmanın ardından Cengiz Han’ın emrindeki Moğol ordusu şehri terk ederek Semerkant’a yöneldiler.

3. Semerkant’ın İşgal Edilmesi

Buhara’nın ele geçirilişinin ardından Cengiz Han’ın hedefi Semerkant’tı. Hârizmşahlar İmparatorluğu’nun ikinci başkenti olan Semerkant’ın müstahkem bir şekilde korunduğunu ve burayı ele geçirmenin uzun zaman alacağı haberlerini Cengiz Han önceden işitmişti. Bu nedenle ilk olarak Semerkant’ın çevresindeki şehirleri

---

⁵¹¹ Bünyatov, *a.g.e.*, s.169.

⁵¹² Cüveynî, s.130.

⁵¹³ Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ*, s.3840; D’Ohsson, *a.g.e.*, s.106.

⁵¹⁴ İbn Battûta, s.350.

⁵¹⁵ Abu’l Farac, s.506

⁵¹⁶ Reşîdü’-d-dîn, *Cami’ü’t Tevarih*, s.361; Cüveynî, s.136.

⁵¹⁷ Cûzcânî, *Tabakat*, s.137.

hâkimiyeti altına alan Cengiz Han, sultanın başkentini desteksiz bırakmayı çok kısa bir süre içerisinde başarmıştı⁵¹⁸.

Moğollar istila ettikleri tüm şehir, kasaba ve köylerden bölgenin işe yarar gençlerini ordularına müdahil etmişlerdir. Bu gençler Moğolların taarruzları sırasında en öne koyularak arkadan Moğol baskısına, ön taraftan da düşman askeri zannedilerek katliama maruz bırakılmışlardır⁵¹⁹. “Haşer” adı verilen bu esirlerden oluşan birlikler, Moğol ordusunun düşmanları tarafından çok kalabalık zannedilerek bir korku imparatorluğu kurulmasını sağlamışlardır⁵²⁰. Aynı zamanda haşer birliklerine Moğollar tarafından her türlü zulüm ve işkence yapılıyordu. Öyle ki Buhara’dan Semerkant’a kat edilen yol boyunca yaya olarak yola devam eden haşer birlikleri içerisinde yorgun düşen veya hasta olan esirler orduyu yavaşlattıkları gerekçesiyle öldürülüyordu⁵²¹.

Buhara’dan hareket eden Moğol ordusu, yol güzergâhları üzerinde bulunan Debusiye ve Ser-i Pul şehirlerinin teslim olmasını istedi. Ancak bu şehirler teklifi reddedince Moğollar burada kuşatma için bir miktar asker bırakarak yollarına devam ettiler⁵²². Zerefşan Irmağı’nı takip ederek Semerkant’a ulaştılar⁵²³. Moğol askerlerine benzetilen haşer ordusu onlu gruplar halinde ayrılarak her gruba bir sancak verilmiş biçimde düzene sokulmuşlardı⁵²⁴. Uzaktan gerçek Moğol askerleriymiş gibi gözükmekteydiler. Otrar muhasarasını bitirmiş olan Ögedey ve Çağatay da yanlarına aldıkları kendi orduları ve haşer birlikleri ile babaları Cengiz Han’ın birliklerine katıldılar⁵²⁵. Böylelikle sayıları daha da artan Moğol ordusunu gören Semerkantlıların iyiden iyiye gözleri korkmuştu.

Sultan Muhammed Hârizmşah’ın en iyi tahkim ettirdiği şehirlerden biri hiç şüphesiz Semerkant’tır. Cüveynî ve Abul Farac’a göre 110.000 kişilik bir askeri birlik şehirde mevcuttur⁵²⁶. Cûzcanî, Sultan Muhammed’in 60.000 kişilik bir orduyu şehre

---

⁵¹⁸ Güler, *a.g.m.*, s.28.

⁵¹⁹ Saunders, *a.g.e.*, s.57; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.184

⁵²⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s. 265; Cüveynî, s.147.

⁵²¹ Mevlevî, *a.g.e.*, s.25.

⁵²² D’Ohsson, *a.g.e.*, s.106.

⁵²³ Alican, *a.g.e.*, s.69.

⁵²⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.184

⁵²⁵ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3843; Vladimircov, *a.g.e.*, s.97

⁵²⁶ Cüveynî, s. 322; Abu'l Farac, s.512.

yerleştirdiğini s3yler ve hatta bu ordunun T3rklerden, Gurlulardan ve Horasanlılardan m3rekkeb olduğunu belirtir⁵²⁷. İbn3'1 Esir ve İbn3'1 Kesir 50.000 askerin olduğunu yazmaktadırlar⁵²⁸. Reşid3'd-d3n, 60.000 askerin olduğunu, bunun dışında şehrin etrafına hendekler kazıldığını ve savunmaya yardımcı olması i3in 20 tane de filin bırakıldığını s3ylemektedir⁵²⁹. Nesev3 ise 40.000 kişilik bir garnizonun şehri Moğollara karşı savunacağının bilgisini vermektedir⁵³⁰. Kafesoğlu 110.000 askerin Semerkant şehrini m3dafa'a ettiğini d3ř3n3rken⁵³¹, D'Ohsson ve 3zdemir bu rakamı abartılı bularak Nesev3'nin verdiği bilgiyi doğru kabul etmiş ve 40.000 kişinin şehir m3dafaasında yer aldığını s3ylemiřlerdir⁵³².

Cengiz Han K3ksaray'da otağını kurdu⁵³³. Birliklerini kalenin etrafına dizdi. Ardından Cengiz Han iki g3n boyunca şehre keşif yaparak t3m surları, kuleleri, siperleri ve kale kapılarını dahi g3zden ge3irdi ve savaş hazırlıklarını tamamladı⁵³⁴.

Moğolların Semerkant'a geldiklerinin 333nc3 g3n3nde savaş başlamıştı. 3atışmanın başladığı bu ilk g3ne dair kaynaklar bize farklı bilgiler sunsalar da Semerkant garnizonunun bir huru3 harek3ti ger3ekleştirdiğinde hemfikirdirler. 3rneğin C3zc3n3'ye g3re; *“Moğol askerleri ilk iş olarak pusu kurdular; Semerkant halkı savaşmak i3in dışarı 3ıktı. Moğollar pusudan saldırıya ge3ince İslam ordusu ve Semerkant halkı hezimete uğradı. 50.000 kadar M3sl3man şehit oldu.”*⁵³⁵ Abu'1 Farac'a g3re; *“şehrin i3i ile dışında bulunanlar arasındaki sur 3zerinde m3thiş bir ateş yakılmıştı. Ertesi g3n i3erdeki askerler yaya olarak şehirden 3ıktılar ve Tatarlar ile karşılaşarak son derece şiddetle muharebe ettiler, Tatarlardan bir3oklarını 3ld3rd3ler, bir kısmını diri yakarak şehrin i3ine g3t3rd3ler, bunları burada korkun3 bir surette işkenceye uğrattılar ve z3limane bir surette 3ld3rd3ler.”*⁵³⁶ İbn3'1 Esir'de; *“50.000 kişilik ordu k3firlerin kalplere saldığı korkudan dolayı harekete ge3ememiş, bir tek fert bile savaşmaya yanaşmamıştı. şehir halkından yaya olanlar 3arpışmaya*

⁵²⁷ C3zc3n3, *Tabakat*, s.137.

⁵²⁸ İbn3'1 Esir, s.326; İbn3'1 Kesir, s.198.

⁵²⁹ Reşid3'd-d3n, *Cami'3't Tevarih*, s. 362.

⁵³⁰ Nesev3, s.30.

⁵³¹ Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti*, s.264

⁵³² D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 106; 3zdemir, *a.g.e.*, s.169.

⁵³³ G3ler, *a.g.m.*, s.28.

⁵³⁴ C3veyn3, s.144.

⁵³⁵ C3zc3n3, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.57.

⁵³⁶ Abu'1 Farac, s.512.

girişmişti. Çarpışmaların başlamasından sonra Moğol askerleri yavaş yavaş geri çekilmeye başlayarak Müslümanları üzerlerine çekmeye ve kurdukları pusulara doğru götürmeye gayret ediyorlardı. Müslümanların düşmanın kurduğu bu pusuları geçmiş, o sırada da pusudakiler harekete geçince Semerkantlılar iki düşman kuvveti arasında kalmıştı. Çarpışmalarda 70.000 Semerkantlı ölmüştür.⁵³⁷” Cüveynî’de ise; “Üçüncü gün şehrin etrafında Moğollardan ve onlara bağlı milletlerden meydana gelen bir ordu birikti. Cengiz Han bunların her birini bir yere yerleştirdi. O sırada şehrin savunmasında görevli Alp-Er Han, Şeyh Han, Arslan Han ve diğer bazı hanlar, şehirden çıkıp dışarıda Moğol askerlerine saldırdılar. Bu çarpışmada iki tarafta ağır kayıplar verdi. Sultanın askerleri olan Türkler büyük bir kahramanlık gösterdiler. Sonunda Moğol askerlerinden bir kısmını öldürdüler ve bazılarını da esir alarak kaleye döndüler. Kendileri de bin kadar kayıp vermişlerdi.⁵³⁸”

Yukarıda bahsettiğimiz dönem kaynaklarında aktarılan bilgilere istinaden Cüveynî ve Abu’l Farac, başarılı bir çıkış harekâtından ve bir kahramanlık öyküsünden bahsederler. Ancak Semerkant’ın Moğollar tarafından çok kısa sürede ele geçirildiği düşünülürse pek gerçekçi bir bilgi olarak değerlendirilemez. Akla en yakın olan ise yine birbirlerini destekleyen Cûzcânî ve İbnü’l Esir’in verdiği bilgilerdir. Cûzcânî’de geçen huruç harekâtının sebebini, İbnü’l Esir, eserinde Semerkant’taki garnizonun Moğollardan korkarak savaştan çekinmesinin ardından yerel halkın galeyana gelerek huruç harekâtına giriştiğine dair verdiği bilgi ile mantıklı bir sebebe dayandırmaktadır. Buna müteakip, huruç harekâtının başarısız olması sonucu halkın ve ordunun inanç birliği zedelenmiş ve de şehir Moğollara teslim edilmiş olabilir.

Bahsettiğimiz bu huruç harekâtının ardından Moğollar şehir kuşatmasına devam ettiler. Semerkantlılar, kalabalık Moğol ordusunu dağıtmak ve şehri kuşatmadan kurtarmak için içeride bulunan filleri dışarı saldırdılar. İlk etapta şaşkına uğrayan Moğol ordusu, filler tarafından ezilmekten kurtulamadı⁵³⁹. Daha sonra çabuk toparlanan Moğollar, fillerin zincirlerini kırdılar ve onların başıbozuk bir hale gelmesini sağlayarak nizamı bozdular⁵⁴⁰. Böylece Moğollar tarafından bu tehlike de

⁵³⁷ İbnü’l Esir, s.326.

⁵³⁸ Cüveynî, s.144-145.

⁵³⁹ a.e., s.145.

⁵⁴⁰ Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti*, s.266.

bertaraf edilmiş oldu. Semerkant birliklerinin giriştikleri bu son kurtulma teşebbüsleri de başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun ardından Semerkant Han'ı Osman'ın Sultan Muhammed Hârizmşah tarafından öldürülmesi ile son bulan Karahanlı soyunun bitmesinden dolayı Hârizmşah'a husumet besleyen şehir kadısı önderliğinde Şeyhülislam ve şehrin diğer ileri gelenlerinden oluşan bir heyet Cengiz Han'a gönderildi⁵⁴¹. Gelen elçilik heyeti ile görüşen Cengiz Han, din adamlarına aman vermek konusunda onlar ile anlaşarak Mart 1220'de Semerkant'a girdi⁵⁴². Semerkant'ta bulunan 30.000 kadar Kanglı – Kıpçaklardan oluşan askeri garnizon ise teslim olmalarına rağmen Moğollar tarafından katledildi⁵⁴³. Katledilenlerin arasında Sultan Muhammed'in komutanlarından Barışmas Han, Sersig Han ve Ulug Han da bulunmaktaydı⁵⁴⁴. Yalnızca 1.000 kadar kişi teslim olmayı reddederek iç kaleye çekildi ve mücadeleye devam etti. Şehrin tüm sur ve duvarlarını yıktılar. Direniş gösteren askerler Ulu Cami'ye çekilince Moğollar nefit vasıtasıyla camiye içindkiler ile birlikte yakıtı⁵⁴⁵.

Moğollar, Semerkant'ta bulunan insanların tümünü gruplandırarak her zaman yaptıkları gibi boş bir alana çıkarttılar ve şehri acımasızca yağma ettilerse de halk bir mukavemette bulunmamıştır⁵⁴⁶. Cengiz Han, söz verdiği gibi sayısı 50.000'i bulan din adamlarına dokunmadı⁵⁴⁷. Sivil halkın bir kısmı öldürüldü, işe yarayacak olan 30.000 kadar zanaatkâr Cengiz Han tarafından hoşgörü ile karşılandı ve Moğolistan'a götürüldü⁵⁴⁸. Yine 30.000 kadar gençlerden oluşan bir grup haşer olarak orduya katıldı. Hayatta kalanlardansa 200.000 dinar vergi alınarak şehre dönmelerine izin verildi⁵⁴⁹. Moğollar tarafından ateşe verilen Semerkant'taki binaların çoğu ahşap idi⁵⁵⁰. Bu yüzden onarılamaz tahribata uğrayan Semerkant, bugün eski konumunun daha güneyinde yeniden yapılandırılmak zorunda kalmıştır⁵⁵¹. Moğolların

⁵⁴¹ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3849.

⁵⁴² Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s.363; Osman Aydınli, "Semerkant", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s.48; Vladimircov, *a.g.e.*, s.97.

⁵⁴³ Barthold, *Türk Tarihi Hakkında*, s.135.

⁵⁴⁴ Cüveynî, s.146.

⁵⁴⁵ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.266.

⁵⁴⁶ Barthold, *Moğol İstilas*, s.438; Cüveynî, s.146.

⁵⁴⁷ Bünyatov, *a.g.e.*, s.171.

⁵⁴⁸ Jean-Paul Roux, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (Çev. Lale Arslan), İstanbul 2006, s.296; Saunders, *a.g.e.*, s.57.

⁵⁴⁹ Cüveynî, s.147.

⁵⁵⁰ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü) Ankara 2011 s.34; İbnü'l Kesîr, s.198.

⁵⁵¹ Aydınli, *a.g.m.*, s 481.

Semerkant'ta yaptıkları tahribat ve katliamı Cengiz Han'ın bizzat seferde görevlendirdiği Çinli mühendis Çang Çun şöyle aktarmaktadır; “*Savaş zamanındaki kargaşalıklarda binalar yıkılıp yumulmuş, etraftaki köprüler harap edilmiş ve halk arasında korkunç insan kaybı olmuştu. O dehşetli harb bu havaliyi sarmazdan önce Semerkant'ta 100.000 aile otururken şimdi bunun ancak dörtte biri kalmıştı.*”⁵⁵²

4. Cuci ve Ulus-İdi'nin Aşağı Seyhun Bölgesini Ele Geçirmesi

Otrar önlerinde ordularını ayıran Cengiz Han, muhasara uzun süreceği için zaman kaybetmemek adına oğlu Cuci ve Ulus-İdi komutasında bir orduyu Cend'i ele geçirmek adına bölgeye yolladı.

a. Suğnak'ın Zaptı

Ceyhun Nehri'nin kıyısında bulunan Suğnak şehri, Cend'in yol güzergâhındaydı⁵⁵³. Bu nedenle Moğollar şehri itaat altına almak için bir elçi gönderdiler. Moğol hizmetine girmiş bir tacir olan Hasan Hacı'yı bu iş ile görevlendirdiler⁵⁵⁴. Hasan Hacı, halka başlarına bir iş gelmesini engellemek amacı güttüğünü belirterek onlara teslim çağrısında bulundu⁵⁵⁵. Ancak halk, onu kâfirlerle iş birliği yaptığı için putperestlikle yargılayarak katletti⁵⁵⁶. Durumu haber alan Cuci, ordularına muhasara düzeni aldırıldı. Yedi gün süren kuşatmanın ardından sekizinci gün kuşatma başarıya ulaştı. Şehre giren Moğollar, karşılarına çıkan herkesi katlettiler⁵⁵⁷. Daha sonra buraya, öldürülen elçinin oğlunu şehrin kumandanı olarak atadılar⁵⁵⁸. Buradan Özkend ve Barçınlıgkend'e hareket eden Cuci ve birlikleri, halkın biat etmesi sonucu bu iki şehri de savaşmadan kolayca ele geçirdiler. Bu nedenle katliama girişmeden yollarına devam ettiler. Bugün Kazakistan'da bulunan Aşnaz şehrine

⁵⁵² Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara 2011, s.120

⁵⁵³ Cüveynî, s.123.

⁵⁵⁴ Bünyatov, *a.g.e.*, s.165.

⁵⁵⁵ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3843.

⁵⁵⁶ Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s.355; D'Ohsson, *a.g.e.*, s.101.

⁵⁵⁷ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.10; Yazıcı, *a.g.e.*, s.366.

⁵⁵⁸ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3844.

hareket ettiler. Buranın halkı, Moğollara boyun eğmeyince şehirde bulunan herkesi kılıçtan geçirdiler⁵⁵⁹.

b. Cend'in Moğollar Tarafından İşgali

Moğolların kurmaya çalıştıkları korku imparatorluğu Cend'i kolaylıkla ele geçirmelerinde çok yardımcı oldu⁵⁶⁰. Öyle ki, Moğolların çevre illerde yaptıkları katliamları ve zulümleri işiten Cend Valisi Emir-i Emirân Kutlug Han, 10.000 kişilik ordusuna rağmen Moğollara mukavemet göstermedi⁵⁶¹. Moğolların gelişini işittiğinde yanına aldığı askerleri ile birlikte şehri terk ederek Hârizm'e kaçırmıştır⁵⁶².

Moğollar Uluş-İdi komutasında Cend önüne geldiğinde sahipsiz ve savunmasız kalan halk, ne yapacağını şaşırılmıştı. Moğollar, şehrin bu vasat halini haber alarak Cin Timur adlı elçilerini Cend halkı ile anlaşma yapmak için yolladılar. Halk, Moğol elçisini linçe giriştiyse de akıl sahibi olan Cin Timur, onlara Suğnak kentinin başından geçenleri hatırlattı. Böylece gözü korkan Cend halkı, kendilerine zarar verilmemesi şartıyla Moğolların elçisi ile anlaşma sağladı⁵⁶³. Uluş-İdi'nin yanına giden Cin Timur, şehir halkının kötü muamelesinden bahsederek Cend'e karşı harekete geçmesine sebebiyet verdi⁵⁶⁴. Şehri muhasara altına alan Moğollar, Nisan 1220'de şehri ele geçirdi⁵⁶⁵. Cin Timur'a kötü davranan kimseler hariç şehir halkına zarar verilmedi⁵⁶⁶. Ancak şehirde bulunan halk her zamanki gibi boş bir alana çıkartılarak dokuz gün boyunca yağmaya tâbi tutuldular. Cend şehrine Buharalı Ali Hoca'yı yönetici olarak bırakarak yollarına devam ettiler. Buradan hareketle Yengikend adıyla bilinen Seyhun'un güneyinde kalan bölgeyi de topraklarına kattılar⁵⁶⁷. Daha sonra Cuci, Hârizm kuşatmasına katılana kadar bölgede ikamet etti⁵⁶⁸.

⁵⁵⁹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.255.

⁵⁶⁰ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.48.

⁵⁶¹ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3844.

⁵⁶² Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s.355; Bünyatov, *a.g.e.*, s.165.

⁵⁶³ Cüveynî, s.124.

⁵⁶⁴ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.256.

⁵⁶⁵ Abdülkerim Özaydın, "Cend", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s.360.

⁵⁶⁶ Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s.355

⁵⁶⁷ Cüveynî, s.256-257.

⁵⁶⁸ Barthold, *Moğol İstilası*, s. 441.

5. Süketü Cerbi ve Ulak Noyan'ın Yukarı Seyhun'u İşgali

Cuci ve Ulus-İdi Cend ve Barçınlıgkend'i kuşatırken Ulak Noyan ve Süketü Cerbi önderliğindeki Moğol birlikleri de Benâkent ve Hocend'i muhasara için yola koyulmuşlardı⁵⁶⁹.

Ulak Noyan ve Süketü Cerbi'nin yanında Togay adlı bir Moğol komutanı da Yukarı Seyhun Bölgesi'ndeki şehirlerin işgali için görevlendirilmişti. Bu üç Moğol kumandanı yanlarına aldıkları 5.000 Moğol askeri ile birlikte Benâkent şehrinin önlerine vardı⁵⁷⁰. Şehrin İletgü Melik adındaki emiri halktan topladığı birlikleri ile Moğollara sadece üç gün dayanabildi. Dördüncü gün ise şehir Moğollara boyun eğmekten kurtulamadı⁵⁷¹. Benâkent'i ele geçiren Moğollar, şehirdekileri dışarı çıkararak zanaatkârları ve gençleri kendilerine ayırmış, kalanları kılıçtan geçirmişlerdir⁵⁷². Buradaki esirleri de haşer ordusuna katarak Hocend'e doğru yola koyulmuşlardır.

Moğolların Batı Türkistan seferlerinde karşılaştıkları ilk ciddi direnişi gerçekleştiren Hocend Emiri Timur Melik'tir. Bu manada bakacak olursak kendisini, Celâleddin Hârizmşah'ın yaptıkları ile kıyaslayabiliriz. Zira her ikisi de Moğollara karşı münferit başarılar gösterecek de neticede sürece ciddi bir etkiye bulanamamışlardır⁵⁷³. Moğolların geleceğinden haberdar olan Timur Melik, Ceyhun nehri üzerinde yaptırdığı bir kaleye taşınarak yanına aldığı 1.000 kişilik kuvvetiyle şehri savunmaya geçmiştir⁵⁷⁴. Timur Melik'in Ceyhun üzerinde bulunan kalesi mesafe olarak Moğol ok ve savaş aletlerinin menzilinin dışında kalıyordu. Bundan dolayı çaresiz kalan Moğollar Semerkant, Buhara ve Otrar'dan takviye birlikler getirterek 50.000'i haşer, 20.000'i Moğol askeri olarak toplamda 70.000 kişilik bir ordu ile dağdan taş taşıyarak Ceyhun Nehri'nin dar kısımlarını doldurmaya çalıştılar⁵⁷⁵. Bu sırada Timur Melik'in yaptırmış olduğu özel yapım tekneler hakkında

⁵⁶⁹ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.48.

⁵⁷⁰ Reşidü'd-dîn, *Cami'ü't Tevarih*, s.356.

⁵⁷¹ Vassâf, s.315

⁵⁷² Bünyatov, *a.g.e.*, s.165-166.

⁵⁷³ Barthold, *Moğol İstilası*, s.443.

⁵⁷⁴ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3845; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.189.

⁵⁷⁵ Vassâf, s.315; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.258.

Cüveynî şu ifadelerle yer vermektedir; “Tekneler, içi sirke ve toprak karışımı bir macunla sıvanmış olan keçe ile kaplanmış ve keçenin belirli yerlerine delikler açılmıştı.⁵⁷⁶” Bu tekneler, Moğolların doldurduğu taş ve kaya yığınlarını dağıtarak Timur Melik ve yol arkadaşlarının zaman kazanmasını sağlamıştır. Onlar bu sayede 70 küçük tekne ile Ceyhun Nehri üzerinden Barçınlîgkend’e kadar kaçmışlardır⁵⁷⁷. Timur Melik ve askerleri yolda karşılaştıkları Moğol kuvvetlerinin tuzaklarını imha ederek karaya çıkmayı başarmışlardır. Ancak Moğollar onların peşlerini bırakmamış, Timur Melik, adamlarını kaybetmiştir. Yine Cüveynî’de yazan bilgiye bakacak olursak; “Biri kırık üç okla yaydan başka bir şeyi kalmadı. Bir Moğol askerinin okla gözünü kör etti. Diğerlerine de “yanımda sizin sayınız kadar okum var, size değil okları kaybetmeye acırım, sizin yapacağınız en iyi iş geri dönüp canınızı kurtarmaktadır.” Deyince Moğollar geri döndüler. Timur Melik de Harezm’e gitti.⁵⁷⁸” Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere kendisine kahramanlık atfedilen Timur Melik, canını kurtarmayı güç bela başarmış, ardından Şehristan’daki Sultan Muhammed Hârizmşah’a katılmıştır⁵⁷⁹.

Timur Melik’in Hocend’i terk etmesinin ardından şehir kısa sürede Moğolların eline geçmiştir⁵⁸⁰.

6. Terken Hatun’un Akıbeti ve Gürgeç’in İstila Edilmesi

Semerkant’ın Moğollar tarafından ele geçirilişinin ardından Talekan önlerine gelen Cengiz Han, tıpkı Otrar’da yaptığı gibi ordularını bir kez daha bölerek farklı bölgeleri işgale gönderdi. Çağatay ve Ögedey’i Gürgeç’e, en küçük oğlu Toluy’u Horasan’a, en büyük oğlu Cuci’yi Aral denizinin kuzey ve batı yönlerine, en iyi komutanları Cebe ve Subutay’ı ise sürekli Moğollardan kaçan Sultan Muhammed Hârizmşah’ı ele geçirmeye yolladı⁵⁸¹. Cengiz Han için intikam amaçlı çıktığı seferinin

⁵⁷⁶ Cüveynî, s. 126.

⁵⁷⁷ Vassâf, s.315; Reşîdü’l-dîn, *Cami’ü’t Tevarih* s.357; Bünyatov, *a.g.e.*, s.166-167.

⁵⁷⁸ Cüveynî, s. 127.

⁵⁷⁹ Reşîdü’l-dîn, *Cami’ü’t Tevarih*, s.357.

⁵⁸⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 35.

⁵⁸¹ Yuvalı, *a.g.e.*, s.71.

tam anlamıyla başarıya ulaşabilmesi adına çok önemli iki engel vardı. Bunlardan birisi Muhammed Hârizmşah'ın yakalanması diğeri ise Hârizmşahlar İmparatorluğu'nun şahdamarı olan Gürgenç'in ele geçirilmesi idi⁵⁸².

a. Moğol İşgali Sırasında Terken Hatun'un Faaliyetleri

Daha önce de değindiğimiz Terken Hatun, devletin hem yükselişinde hem de ani bir süratle çöküşündeki önemli başrollerdendir. Hârizm'de kendisine son derece bağlı bir ordusu bulunuyordu⁵⁸³. Ancak, oğlu ile çeşitli ihtilaflar yaşayarak yaklaşan Moğol tehdidine karşı gerekli önlemleri almayan Terken Hatun, Moğollar Mâverâünnehîr'i işgal ederken Hârizm'deydi⁵⁸⁴. İlk günden beri Gürgenç'in ele geçirilmesini planlayan Cengiz Han, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, ailesini öldürdüğü için Muhammed Hârizmşah'tan nefret eden Bedrüddin, Cengiz Han'a Sultanın annesi Terken Hatun ile arasındaki soğukluktan bahsetmişti. Bu bilgiyi avantaja çevirmek isteyen Moğol Han'ı, Terken Hatun'a Gürgenç'in işgaline girişmeden az evvel Danişmend Hacib'i elçi olarak göndermiştir⁵⁸⁵. Cengiz Han, Danişmend Hacib'den Nesevî'nin aktardığına göre Terken Hatun'a şunların iletmesini istemiştir; *“Bu kadar dikkatinize karşı oğlunuzun ne kadar nankörlük ettiğini biliyorsunuz. Oğlunuzun beğlerinden bir takımları ile ittifak ederek üstüne hareket edeceğim. Fakat asla hükümünüz altında bulunan yerlere ilişmeyeceğim. Bu tertibi muvafık buluyorsanız itimadınızı kazanmış birisini gönderiniz, bu adam Hârizm, Horasan ve Ceyhun'a karşı hududunu size bıraktığını size temin edecektir.”*⁵⁸⁶ Bu sözleri işiten Terken Hatun Danişmend Hacib'e cevap vermemiştir. O sırada Semerkant'ın düşeceğini anlayan Sultan Muhammed ise Hârizm'de bulunan annesine haber göndererek derhal Gürgenç'i terk edip daha güvenli bir mevki olan Mazenderan'a çekilmesini söylemiştir⁵⁸⁷.

⁵⁸² Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.189.

⁵⁸³ Dilek, *a.g.t.*, s 31.

⁵⁸⁴ Pınar Sertkaya, *Türk Tarihinde Terkenler*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s.95.

⁵⁸⁵ Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), Ankara 2015, s.21.

⁵⁸⁶ Nesevî, s.31.

⁵⁸⁷ Cüveynî, s.389.

Alâeddin Muhammed'den aldığı haber üzerine torunlarını, sultanın haremîni ve veziri Nizâmülmülk Nasireddin'i yanına alan Terken Hatun, taşınabilir değerli eşyaları ile hızlıca Gürgenç şehrini terk etmişti⁵⁸⁸. Ancak giderken zamanında Sultan Muhammed Hârizmşah'ın fethettiği ülkelerden tutsak edilen soylu ailelere mensup fertlerin de idam emrini vermiştir⁵⁸⁹. Tam olarak yirmi iki kişinin katliamını gerçekleştiren Terken Hatun şehirden giderayak Hârizmşahlar İmparatorluğu'na bir kara lekeyi daha çalmıştır⁵⁹⁰. Nesevî'nin aktardığına göre katledilenlerin bazıları şunlardır; “*Selçuklu Sultanı Tuğrul [III. Tuğrul], Belh Hükümdarı İmadiiddin, Vahş Emiri Cemaliiddin Ömer, Türkelinde Sağnak Emirinin iki oğlu ve kardeşi İftihar Cihan ve bunun iki oğlu Melikilislam ve Azizilislam bulunuyordu.*⁵⁹¹” Şüphesiz Terken Hatun'un bu davranışından ne kadar gaddar olduğunu anlamaktayız. Ancak bunu şehre bir daha geri dönmek umuduyla yaptığı barizdir. Çünkü devletin düşmüş olduğu bu acizlik ortamında geride karışıklık çıkarabilecek bir tehdit unsuru bırakmak istememiştir⁵⁹².

Kendisine iyi bir rehberlik yapacağına inandığı Yazır Bölgesi hâkiminin oğlu Ömer Han adındaki kişiyi de yanına alarak Horasan'a doğru yola koyuldular. Ancak kendisine sadık kalan Ömer Han bile Yazır Bölgesi'ne geldiklerinde Terken Hatun'un gazabından kurtulamamıştır⁵⁹³. Mazenderan'da bulunan, oldukça stratejik bir üstünlüğü ve güvenliği olan İlal Kalesi'ne sığındı. Ancak Cengiz Han'ın Sultan Muhammed'i yakalamak üzere yolladığı Cebe ve Subutay'ın ordusu Terkan Hatun'un burada olduğunu öğrenerek kaleyi kuşatma altına aldı⁵⁹⁴. Bu zamana kadar hiç su sıkıntısı çekmeyen ve daima yağış alan İlal'de, Moğolların kuşattığı dört ay boyunca tek damla yağmur tanesi bile toprağa değmedi⁵⁹⁵. Gerek Nesevî, gerekse Cüveynî, bu durumu nakletmektedir⁵⁹⁶.

---

⁵⁸⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s.172.

⁵⁸⁹ Barthold, *Moğol İstilası*, s.455.

⁵⁹⁰ Ceceli *a.g.e.*, s.510.

⁵⁹¹ Nesevî, s.32.

⁵⁹² Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s 270.

⁵⁹³ *a.y.* s.270.

⁵⁹⁴ Dilek, *a.g.t.*, s.42.

⁵⁹⁵ Ceceli, *a.g.e.*, s.511.

⁵⁹⁶ Nesevî, s. 33; Cüveynî, s.389.

Daha fazla susuzluğa dayanamayan Terken Hatun, veziri Nasireddin ile kaleden çıkararak Moğollara teslim oldu⁵⁹⁷. Sultan Muhammed Hârizmşah'ın bütün erkek çocukları Moğollarca öldürüldü. Sadece en küçük oğlu Kümahişah'a dokunmamışlardı. Sultan'ın kız çocukları ise babaanneleri Terken Hatun ile birlikte esir olarak Cengiz Han'a götürülmüşlerdir⁵⁹⁸. Cengiz Han, Terken Hatun'un veziri olan Nasireddin'i 1221 – 1222 yılında işkence ile öldürdü⁵⁹⁹. Terken Hatun ise Karakurum'a götürülerek orada acınası bir hayata mahkûm edildi. Öyle ki Cengiz Han'ın yediği yemeklerin artıkları ile karnını doyurarak hayatını idame ettirmek zorunda kalıyordu. Yanında bulunan en küçük torunu Kümahişah'ın bir gün saçlarını tararken “*Şu anda olduğu kadar yürek sıkıntısı çekmedim.*” Diye hayıflandığı sırada Moğolların torununu kollarından alarak öldürüldüğüne şahit olunca daha fazla çektiği sıkıntılara dayanamadı⁶⁰⁰. Bir zamanlar ucu bucağı görünmeyen Hârizmşahlar İmparatorluğu'nun en sözü geçen ismi olan Terken Hatun, 1232 – 1233 yılında hayata gözlerini kapadı⁶⁰¹.

Terken Hatun'un esaret yıllarında torunu Sultan Celâleddin'e Hind asıllı annesi Ayçiçek Hatun dolayısıyla olan kını devam etmekteydi⁶⁰². Hârizmşah Devleti'nin ileri gelenlerinden olan Bedreddin Hilal, Moğolların elinden kaçmayı başarmıştı. Kaçarken de Terken Hatun'a şöyle demiş idi; “*Haydi kaçalım. Celâlüddin'e sığınalım, bu oğlunuzun oğlu ciğer parenizdir. Her an kıymetini yükselten havadislerini alıyoruz.*” Terken Hatun ise bir hışımla şu cevabı verdi; “*Aslâ, ölüm daha hayırlıdır. Ayçiçek'in oğlundan lütuf almak için nasıl eğileceğim, ben şehzade Azlağ [Uzlak] ve Akşah'ın annesiyim. Bütün bunlara karşı Çingiz'in çariyesi olmayı tercih ederim.*”⁶⁰³ Vermiş olduğu bu cevaptan da torunu Celâleddin Hârizmşah'a ve onun annesi Ayçiçek Hatun'a nasıl bir düşmanlık beslediğini açıkça görmekteyiz.

Sultanın kızlarına gelince, Semerkant Han'ı Sultan Osman ile evlendirilen Han Sultan, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci ile evlendirilerek ondan bir çocuk sahibi

⁵⁹⁷ Barthold, *Moğol İstilasası*, s. 455; Cüveynî, s.389.

⁵⁹⁸ Beyânî, *a.g.e.*, s.22.

⁵⁹⁹ Cüveynî, s.389.

⁶⁰⁰ Nesevî, s.33.

⁶⁰¹ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.49.

⁶⁰² Ratchnevsky, *a.g.e.*, s.124.

⁶⁰³ Nesevî, s.33.

olmuştur⁶⁰⁴. Uzlakşah'ın kız kardeşi ve Sultan Muhammed'in kızı Terken de zamanında Terken Hatun'a elçi olarak giden Danişmend Hacib'e verildi⁶⁰⁵. Muhammed Hârizmşah'ın kızlarından ikisini Çağatay aldı. Birisini kendi cariyesi yaptı, diğerini ise veziri Kudbeddin Habeş Amid'e verdi⁶⁰⁶. Esirler arasında Sultan Celâleddin'in iki yaşındaki kızı da bulunuyordu. Moğol sarayında büyüyen bu kızın adı Terken'di. Hülâgû Han onu çeyizi ile birlikte 1257 -1258 yıllarında Musul hâkiminin oğlu Melik Salih ile evlendirdi⁶⁰⁷. Moğollar tarafından Dımaşk pazarında satılan Sultan Muhammed'in bir başka kızı ise Mısır Sarayı tarafından satın alınmış ve onun çocuğu Kutuz, Memlûk Devleti'nde bir yıl kadar hükümdarlık yapmıştır⁶⁰⁸.

b. Başkent Gürgenç'in Düşmesi

Terken Hatun'un kendisine son derece bağlı garnizonu ile Gürgenç'i Moğol tehlikesinden kurtarma şansı varken şehri terk etmesi yokluğunda otorite boşluğuna neden olmuştur⁶⁰⁹. Zaten fitratlarında savaşçı ve askeri bir ruha sahip olan Kanglı-Kıpçakların Cuci ve Çağatay önderliğindeki Moğol birliklerini feci derecede yıpratacakları kuvvetle muhtemeldir⁶¹⁰.

Şehirdeki otorite boşluğundan yararlanan ve Farsça'da "yalanlar dağı" manasına gelen Ali Kûh-i Drügan adında bir emir yönetimi ele aldı. Nesevî'nin serseri ve yalancı olarak tanımladığı bu adam halka kötü davrandı. Hârizm'in bütün mirasını etrafına topladığı yetmezmiş gibi kendini bilmez kimselerle birlikte taksime çalıştı⁶¹¹. Ancak, Sultan'ın eski divan kurulundan Müşrif İmamüddîn ve Vekil-î Derşerifüddîn, Gürgenç'e gelerek bu duruma son verdi⁶¹². Halkın oy birliğiyle Terken Hatun'un

---

⁶⁰⁴ Ceceli, *a.g.e.*, s.511.

⁶⁰⁵ Nesevî, s.33.

⁶⁰⁶ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.116.

⁶⁰⁷ Cüveynî, s.390.

⁶⁰⁸ Beyânî, *a.g.e.*, s.22-23.

⁶⁰⁹ Sertkaya, *a.g.t.*, s.95.

⁶¹⁰ Yorulmaz, *a.g.e.*, s.96.

⁶¹¹ Nesevî, s.41.

⁶¹² Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti*, s.271.

büyük kardeşi Humar Tegin, Gürgenç tahtına oturtuldu⁶¹³. 90.000 Kanglı asker Hârizm'i müdafaa için hazır⁶¹⁴.

Gürgenç'in ele geçirilmesi Cengiz Han için büyük bir önem arz etmekteydi. Bu yüzden Çağatay ve Ögedey'i 100.000 kişilik bir ordu ile Gürgenç'in muhasarası için görevlendirdi⁶¹⁵. Kuzey'den ise Cuci'yi bölgeye yolladı. Şehir halkının kahramanlığı ve askerlerinin sayısı gözünü korkutmuş olacak ki oğullarının birlikleri ile de yetinmeyen Moğol Han'ı, öncü kuvvetlerinin başında bulunan Tacı Beg'i ve kendi şahsi ordusundan bir birliği Borçu Noyan'ın komutasında Hârizm'e sevk etti⁶¹⁶.

Moğollar tüm büyük şehirlerde uyguladıkları ricat taktiğini Gürgenç içinde uygulamışlardı. Yaptıkları bu ricat taktiği Gürgenç garnizonun gücünü zayıflatmıştı. Cüveynî, Moğolların yaptığı savaş hilesini şu şekilde aktarır; *“Aniden şehrin kapısında birkaç süvarinin belirip hayvanlarını sürmekle meşgul olduğunu gördüler. Bu süvarilerin yollarını şaşırarak oraya geldiklerini ve sonunu düşünmeden bu işe kalkıştıklarını sandılar. Onların arkasında ne belaların bulunduğunu kestiremediler. Nefislerine hâkim olamayan süvari ve piyadelerden oluşan gösteriş meraklısı bir grup kale kapısından çıkıp onların peşine düştü. Moğol süvarileri izlerini kaybettirmemek için bazen kaçarak, bazen de durup geriye bakarak şehrin bir fersah uzağında bulunan Bag-ı Hürrem'e kadar onların gelmelerini sağladılar. Burada pusu kurmuş olan Tatar süvarileri Harezmlilerin üzerine atıldılar. Hepsini öldürdükten sonra Moğol askerlerinin şehre geldiğini gören Harezmliler kaleden çıkıp onları karşıladılar.”*⁶¹⁷.

Kaynaklarda insanların benzerini az işittiği şiddetli bir savaş olarak geçen Hârizm Savaşı başlamıştı⁶¹⁸. Moğollar huruç harekâtı sonrası açılan kapıların kapanmasına izin vermeden Kâbilin adı verilen kapıdan şehre girdiler. Tennure isimli mahalleye kadar ilerlediler. Ancak savaşçı bir ruha sahip olan Hârizmliler Feridun Gurî önderliğinde Moğolları savuşturdular. Çağatay ve Ögedey, tıpkı babalarının Semerkant'ta yaptığı gibi kaleyi teftişe çıktılar. Daha sonra halkı itaate davet ettiler⁶¹⁹.

⁶¹³ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3861; Beyânî, *a.g.e.*, s. 16; Cüveynî, s.148.

⁶¹⁴ Kafesoğlu, *Harezmsahlâr Devleti*, s.272.

⁶¹⁵ Vassâf, s.318; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.192.

⁶¹⁶ Barthold, *Moğol İstilası*, s.458.

⁶¹⁷ Cüveynî, s.149.

⁶¹⁸ İbnü'l Esir, s.354.

⁶¹⁹ Cüveynî, s.149.

Muhasara için gerekli olan hazırlıkları yaptıktan sonra mancınıklardan atacak taş olmadığı için Hârizm'de bolca bulunan dut ağaçlarını birkaç gün su içinde bırakarak ağırlaşmalarını sağladıktan sonra taş niyetine kullandılar⁶²⁰. Hârizm'deki kuşatma oldukça uzun sürdü. Hatta öyle ki, Cengiz Han'ın çok güvendiği oğulları Çağatay, Ögedey ve Cuci arasında münakaşalar cereyan etti. Cuci ve kardeşi Çağatay'ın arasındaki gerilimin sebebi, Cuci'nin şehri en az tahrip ile ele geçirmek istemesi, Çağatay'ın ise buna karşı gelerek şehre ne kadar zarar geleceğini umursamadan bir an evvel ele geçirmek istemesiydi⁶²¹. Cuci'nin şehri en asgari zararla almak istemesinin sebebi, Türkistan Seferi öncesi yapılan kurultayda kendisine miras olarak Hârizm topraklarının kalacak olmasından kaynaklanmaktadır⁶²².

Sayınca hiç de azımsanmayacak bir miktarda olan Moğol birliklerinin başarısızlığının altındaki temel sebep belliki kardeşler arasında çıkan anlaşmazlıktı⁶²³. Gizli Tarih'te, Gürgenç önüne gelen Cengiz Han'ın üç oğlunun babalarına haber göndererek “*Kimin emrine göre hareket edelim?*”⁶²⁴ diye sormalarının sebebi belki de bu anlaşmazlığa bir çözüm getirmek amaçlı sorulmuş bir soru olabilir. Çünkü daha önce Otrar şehrinde bırakılan Ögedey ve Çağatay'ın Cengiz Han'a bu şekilde bir soru ile gelmediklerini görmekteyiz. Cengiz Han'ın bu soruya “*Ogodai'yın [Ögedey] emrine göre hareket ediniz.*”⁶²⁵ şeklinde cevap vermesi belki husumetleri bitirmiş ve bu sayede şehrin düşüşünü kolaylaştırmış olabilir.

Gürgenç şehrinin duvarlarını döven ağaçlar sonunda suları tahrip edince Moğollar şehre girmeye muvaffak oldular. Humar Tegin, kalabalık Moğol kuvvetlerinin sürekli takviye aldığı görünce Moğollara teslim oldu⁶²⁶. Ancak halk bir müddet bocalasa da Moğol askerleriyle savaşmaya devam etti. Moğol kuvvetlerinin şehre girdikten sonra kahraman Gürgençlilerin mücadelesini İbnü'l Esir eserinde şu şekilde anlatmıştır; “*Moğollar şehrin tek tek mahallelerini arka arkaya ele geçirip duruyorlardı. Müslümanlar her bir mahalle düştükçe düşmanla hemen yanı başındaki*

⁶²⁰ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.118-119.

⁶²¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.192-193.

⁶²² Bünyatov, *a.g.e.*, s.178.

⁶²³ Barthold, *a.g.e.*, s 460.

⁶²⁴ Gizli Tarih, s.183.

⁶²⁵ *a.y.*

⁶²⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s.174.

*mahallede çarpışıyor ve kadın, erkek, çoluk, çocuk demeden bütün güçleri ile düşmana karşı şiddetle savaşıyorlardı.*⁶²⁷” Bir süre sonra Moğollar büyük katliama girişti. Mahallelerin evlerini neflerle tutuşturup yaktılar. Ancak halk direnişten vazgeçmedi. Şehri savaşıarak alamayacaklarını anlayan Moğollar, halkı susuz bırakmayı düşündüler. Ceyhun Nehri’nden gelen suyu kesmek için 3.000 kişi görevlendirildi⁶²⁸. Ancak durumun farkına varan Hârizmliler tüm görevlileri öldürdü⁶²⁹. Bunun üzerine savaşıma iştahları daha da artan Hârizmlilerin imkânı azalmaktaydı. Artan Moğol hücumlarına daha fazla dayanamayarak Moğolların şehre Mayıs 1221’de hâkim oluşunu seyrettiler⁶³⁰. Hârizmlilerin gösterdiği bu olağanüstü direnç ünlü Türk tarihçilerinden Kafesoğlu’nun şu cümleleri kurmasına vesile olmuştur; “*Hakikaten bu ortaçağda vatan hissiyle kadın, erkek, genç, ihtiyar bütün bir şehir halkının katıldığı eşine ender rastlanan müdafaalardan biriydi.*⁶³¹”

Dört ay süren kuşatma Moğolların Hârizm Bölgesi’nde büyük katliamlar yapmasına sebep oldu. Şehir halkını boş bir alana çıkartarak meslek ve sanat erbaplarını ayırmışlar, kadın ve çocukları esir alarak geri kalan halkı kılıçtan geçirmişlerdi. Kadınlara tecavüz etmişler, şehri yağmalamışlardı⁶³². Bununla da yetinmeyerek Ceyhun Nehri’nin setlerini yıkarak şehrin sular altında kalmasını sağlamışlardır⁶³³. Böylece eskiden beri Gürgenç şehrinin savunulmasında kullanılan bu sistem şimdi şehrin tarih sahnesinden silinmesine neden olacaktı. İbnü’l Esir Gürgenç’in Moğollar tarafından istila edilen diğer şehirlere nazaran daha kötü bir akıbete uğradığını çünkü şehir sular altında kaldığı için halkın kurtulanın olmadığını söyler⁶³⁴.

Gürgenç’in düşüşünün ardından, şehirde yapılan yağmada Cengiz Han’ın oğulları Cuci, Çağatay ve Ögedey babalarının payını ayırmadan kendi aralarında taksim ettiler. Bunu işiten Cengiz Han, oğullarını üç gün boyunca huzuruna kabul etmedi. Araya giren değerleri Moğol komutanları, Cengiz Han’a “*Biz (şimdiye kadar)*

---

⁶²⁷ İbnü’l Esir, s.354

⁶²⁸ Vassâf, s.318.

⁶²⁹ Cüveynî, s.150.

⁶³⁰ C.E. Bosworth, “Khwarezm”, *Eİ*, C. 4, Leiden 1978, s. 1065; Devlet, *Harezmşahlar Devleti*, s.49.

⁶³¹ Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, s.274.

⁶³² Mevlevî, *a.g.e.*, s.25-26.

⁶³³ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.18.

⁶³⁴ İbnü’l Esir, s.354.

hiç kimseye tâbi olmamış (yenilmemiş) olan Müslüman halkının sultanını yenmiş onun halkını ve şehirlerini almış bulunuyoruz. Taksime uğrayan Orunggeç'i (Gürgenç) şehriyle onu taksim eden komutanlar, hepsi de Çinggis-ha'an'a aittir. Yerden ve gökten aldığımız kuvvetle Müslüman halkını bu suretle yendiğimiz için senin bütün ordun sevinç içindedir. Hanımız neden böyle hiddetleniyor? Çocuklar haksızlıklarını görüyor ve korkuyorlar, bundan sonraki hareketleri için bu onlara bir ders olsun. Yalnız şuna dikkat etmeli ki: Çocukların iradesi zayıflamasın.⁶³⁵” Diyerek Han'ın çocuklarını affetmesini sağlamışlardır. Biz de Gizli Tarih'te geçen anekdottan, Moğollar için Müslümanları yenmenin ne derece büyük bir öneme sahip olduğunu anlamaktayız.

Gürgenç şehri bir daha toparlanamadı, Moğollar 1231'de Gürgenç'in yakınına yeni bir şehir inşa ederek buraya Ürgenç adını verdiler ve bu isim ile günümüze kadar gelmiştir.⁶³⁶

D. SULTAN MUHAMMED HÂRİZMŞAH'IN MOĞOLLARDAN KAÇIŞI VE EL-MUĞARRİBE

1. Cebe ve Subutay'ın Horasan ve Irak-ı Acem'deki Faaliyetleri

Cengiz Han, intikam duygularıyla Karakurum'dan çıktığı seferinin tam manasıyla başarıya ulaşabilmesi için Muhammed Hârizmşah'ın yakalanarak ortadan kaldırılması gerektiğinin bilincindeydi. Çünkü Cengiz Han'ın istila ettiği yerlerde yeni askeri birlikler toplama gücü ve kudreti olan Hârizmşah'ın bölgede bulunması dahi manevi olarak tebaasının yeniden dirilme isteğini canlı tutacaktı. Yani Hârizmşahlar İmparatorluğu'nun tamamen tarih sahnesinden silinmesi için Sultan Muhammed Hârizmşah'ın katî koşulda yakalanması gerekiyordu⁶³⁷. Bu nedenle çok güvendiği noyanları Cebe ve Subutay'ın yanlarına damadı Tohuçar'ı da vererek Sultanı

⁶³⁵ Gizli Tarih, s.183-184.

⁶³⁶ Aydın Taneri, “Gürgenç”, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s.322.

⁶³⁷ Spuler, *İran Moğollar*, s.36.

yakalamaları için derhal harekete geçmelerini söyledi⁶³⁸. Hatta öyle ki; “*Onu takip edip kovalayın. Göğe asılsa bile yakalayın!*”⁶³⁹ Diyerek Sultanın ele geçirilmesinin ne kadar mühim bir hadise olduğunu önemle vurgulamıştır.

Cengiz Han, Cüveynî’ye göre 30.000, El-Ömeri ve İbnü’l Esir’e göre 20.000 kişilik bir orduyu Sultan Muhammed’in tevkifi için Horasan’a doğru harekete geçirdi⁶⁴⁰. Ülkenin batısına gittiği için El-Muğarribe adını alan bu kuvvet kaynaklarda “*İslam diyarında en büyük karışıklığı, fitne ve huzursuzluğu meydana getirenler*” olarak tanımlanmaktadır⁶⁴¹. Gerçekten de tek amaçları Sultan Muhammed’i yakalamak olan bu birlik aldıkları emir gereği mecbur kalmadıkça yol güzergâhları üzerinde bulunan şehirlere dokunmayarak Hârizmşah’ı takibe koyuldular⁶⁴².

İlk olarak Peñçab mevkiine ulaşan bozkır kuvvetleri Ceyhun Nehri’ni geçmekte zorlandılar. Kendilerini karşıya geçirebilmek için tahtadan havuzlar yapmışlar ve atlarının yardımıyla karşıya geçmeyi başarmışlardı⁶⁴³. Ceyhun’u geçen Moğol süvarileri Horasan’a ulaştılar. Tohuçar, Muhammed Hârizmşah’ı yakalayabilmek adına Hârizmşah topraklarının birleşme noktası olan Horasan’da nöbetçi karakol birlikleri bıraktı⁶⁴⁴.

Sultan’ı herkese sorarak Horasan’a ilerleyen Cebe ve Subatay önderliğindeki bu El-Muğarribe birliği ilk önce Belh’e geldi. Belh halkının kendilerine ihسانlarda bulunup armağanlar yollamasından memnun oldular ve sadece şehre şahne bırakıp onlardan bir rehber alarak yollarına devam ettiler⁶⁴⁵. Belh’ten sonra Zâve şehrine ayak basan Moğollar, Zâvelilerden yiyecek isteğinde bulundular. Fakat onlar Moğollara küstah tavırlarda bulununca üç gün boyunca şehri kuşatarak halkını kılıçtan geçirdiler⁶⁴⁶. Cüveynî normalde acelesi olan Moğolların şehirden ayrılacakları sırada kale surları önünde onların şehri terk etmeleri ile alay eden halka kızdıkları için geri

---

⁶³⁸ Özdemir, *a.g.e.*, s.171.

⁶³⁹ İbnü’l Kesîr, s.199.

⁶⁴⁰ Cüveynî, s.160; İbnü’l Esir, 327; El-Ömeri, s.350.

⁶⁴¹ İbnü’l Esir, s.328.

⁶⁴² Vladimircov, *a.g.e.*, s.97-98.

⁶⁴³ El-Ömeri, s. 350; İbnü’l Esir, s.328.

⁶⁴⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.187.

⁶⁴⁵ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3852

⁶⁴⁶ D’Ohsson, *a.g.e.*, s.110.

döndüklerini ve şehri yağma ettiklerini söyler⁶⁴⁷. 1220 yılının ortalarında Zâve'den Nişabur'a geçen bu kuvvet, Sultan'a kırk gün kadar uzaklıkta olduklarını öğrenmişlerdi. Nişabur halkının biat etmesi için Moğollar elçi yolladılar⁶⁴⁸. Şehrin vezirlerinden ve ileri gelenlerinden olan Mucirü'l-Mülk Kâfi-i Rabî ve Ziyâü'l-Mülk-i Zuzeni halktan kimseler seçerek Moğollara hediyeler yolladılar. Ancak boyun eğmek istemeyen Nişaburlulara Cengiz Han'ın yarlığı gönderilerek onun şu sözlerini iletmışlerdir; “*Emirler, büyükler ve halk şunu bilsinler ki doğudan batıya kadar bütün yeryüzünü sana verdim. Boyun eğen herkesin kendine, kadınlarına, çocuklarına merhamet edilmelidir. Boyun eğmeyen kimseler ise kadınları, çocukları ve yakınlarıyla birlikte helak edilmelidir.*”⁶⁴⁹ Bu uyarının ardından Nişabur halkı hiçbir mukavemet göstermeyince Moğollar şehri kuşatmadı⁶⁵⁰. Nişabur'da Muhammed Hârizmşah'ın izini kaybettiklerini anlayan Moğollar, bu yüzden kuvvetlerini ikiye böldüler⁶⁵¹. Cebe'nin birlikleri Cüveyn üzerinden Mazenderan'a yönelirken Subutay Tus tarafından ilerledi⁶⁵². D'Ohsson çalışmasında Nişabur'dan sonra Cebe ve Subutay'ın Tus, İsfareyn, Habuşan, Damgan ve Simnan'ı yağmaladıktan sonra ordularını ikiye böldüğünü söylese de Cüveynî açık bir şekilde Nişabur'dan sonra Tus mevkiine Subutay'ı yollar ki kuvvetle muhtemel Nişabur'dan sonra bu bahsettiğimiz yerlerde görülen askeri faaliyetler Subutay'a aittir⁶⁵³.

Tus'un doğusunda kalan tüm şehirleri ele geçiren Subutay, Tus halkının kuvvetli mukavemetiyle karşılaştığı için şehir düştüğünde halkına acımadı. Radakan'ın biadı sonucu buraya sadece şahne atamakla yetindi. Hâbuşân'da kendisine itimat edilmediği için burada da katliam yaptı. Kumiş⁶⁵⁴ üzerinden Damgan şehrine gelen Subutay burada da yöre halkını kılıçtan geçirdi⁶⁵⁵. Görüldüğü gibi Moğol birlikleri Cengiz Han'dan aldıkları emir ile hareket ediyor, sadece kendilerine boyun eğmeyen şehirleri ele geçirmek için zaman harcıyorlardı. Damgan'dan sonra Simnan'a gelip tâbiyetine alan Subutay, buradan Rey'e geçti. Öncesinde yaptığı katliamların

---

⁶⁴⁷ Cüveynî, s.160.

⁶⁴⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.279.

⁶⁴⁹ Cüveynî, s.160-161.

⁶⁵⁰ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3852.

⁶⁵¹ Barthold, *Moğol İstilası*, s.449.

⁶⁵² Cüveynî, s.161.

⁶⁵³ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.111; Cüveynî, s.160.

⁶⁵⁴ Kumiş: Elburz sıradağlarının doğu ucundaki bölgenin adı.

⁶⁵⁵ Cüveynî, s.160-161.

meyvesini toplayan Subutay, yarattığı korku sayesinde Rey şehrini savaşmadan teslim aldı. Daha sonra Kazvin'e gelen Moğol kumandanı oradan Hemedan'a geçerek Cebe ile tekrar birleşti⁶⁵⁶.

Mazenderan'a giren Cebe ve birlikleri Amûl halkının aşırı hareketleri neticesinde şehirde katliam yaptı. Ardından Cebe bir miktar askerini Sultan Muhammed Hârizmşah'ın haremının bulunduğu İlal Kalesi'nde bıraktı⁶⁵⁷. Sultan Muhammed'in Hemedan'da olduğunu haberini alan Cebe, süratle bölgeye yöneldi ve Subutay ile birleşti. Hemedan'ı savaşmadan teslim alan Moğol birlikleri şehre bir şahne atadılar. Ardından Sucas mevkiinde Sultan Muhammed'in askerlerinin toplandığını işitince Sucas'a, Beg Tegin ve Küç Buka Han komutasında bir miktar Moğol askeri yollayarak Sultan'ın birliklerini imha ettirdiler. Bu başarının ardından Moğollar Irak'a geçerek Erdebil'de katliam yaptılar⁶⁵⁸.

Moğollar Hemedan'da ikamet ettikleri sırada ansızın bastıran kışın etkisi ile konaklayacakları bir yer arayışına girdiler. Bu yüzden Azerbaycan'a yönelen Moğollar yolları üzerindeki pek çok köy ve kasabayı yağmalayarak Tebriz'e kadar geldiler. Azerbaycan hükümdarı Özbek, onlara bir hayli erzak ve emtia vererek itaatini sundu. Moğollar da kışı geçirmek için Mugan'a çekildiler. Bu bilgiyi veren İbnü'l Esir Moğolların kışın da dinlenmeyerek Gürcüler üzerine sefere çıktığını söylemektedir⁶⁵⁹. Ancak kış sonu Hemendan'a dönecek olan Moğol askerlerinin aralıksız bir şekilde bu denli çok sefer yapabilecek olması gerçeğe uzak bir ihtimaldir.

Kışın geçmesi ile Cebe, Hemendan'a bıraktığı şahnenin Cemaleddin Ayaba önderliğinde çıkan bir ayaklanma sonucu öldürüldüğünü öğrenmesinin ardından bölgeye intikal ederek sükûneti sağladı⁶⁶⁰. Oradan tekrar Azerbaycan'a gelen Moğollar Tebriz, Meraga ve Nahçıvan'ı alarak Özbek'in kesin bir şekilde biadını sağlayıp ona al tamga verdiler. Sultan'ı yakalamaktan umutlarını kesmiş olduğunu anladığımız bu El-Muğarribe isimli Moğol birlikleri Erran'a geçtiler, Baylakan'ı da

⁶⁵⁶ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s. 282; Cüveynî, s.162.

⁶⁵⁷ Kafesoğlu, *a.e.*, s.280; Barthold eserinde bu kalenin Karun kalesi olduğunu söyler. (Barthold, *Moğol İstilası*, s.447.)

⁶⁵⁸ Cüveynî, s.162.

⁶⁵⁹ İbnü'l Esir, s.333-334.

⁶⁶⁰ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.282.

işgal edip Şirvan yolundan Derbend geçidine vardılar⁶⁶¹. Bu ordunun daha sonra Cuci önderliğinde bulunan Deşt-i Kıpçak Bölgesi'ndeki Moğol birliklerine mi yoksa Toluy ve Cengiz Han'ın birlikleri ile beraber Horasan'a geri mi döndükleri hakkında kaynak ve araştırma eserlerde farklı bilgiler mevcuttur⁶⁶².

Moğolların sayıları sadece 20.000 ile 30.000 arasında değişen El-Muğarribe birliği Sultan Muhammed Hârizmşah'ı yakalamaya muvaffak olamamışlardır. Ancak onların adeta İslam Dünyası'nın ortasından ellerini kollarını sallayarak Müslümanlar nazarında ufak bir ordu ile geçip gitmeleri, Belh ve Rey gibi pek çok önemli İslam şehirlerini savaşmadan ele geçirmeleri, o dönemin Müslüman Dünyası'nın ne büyük bir zafiyet içerisinde olduğunun en açık delillerindendir. Öyle ki İslam topraklarının ortasında bir yıla yakın bir süre faaliyette bulunan bu Moğol birlikleri pek çok katliam ve yağmaya neden oldukları halde karşılarında onlar ile savaşabilecek tek bir düzenli ordu bile bulamadan pek çok ganimet elde ederek geri dönmüşlerdir.

2. Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Moğollardan Kaçışı ve Ölümü

Sultan Muhammed Hârizmşah, yaptıklarının ardından içerisine yerleşen Moğol korkusu ile hareket etmeye ve bu doğrultuda kararlar almaya devam etti. Sağlıksız psikolojinin getirmiş olduğu yanlış kararlar hem kendisinin hem de imparatorluğunun çöküşüne sebebiyet verdi. Yaptıklarının cezasını misliyle çeken Muhammed Hârizmşah, Moğolların elinden kurtulabilmek adına ülkesinin topraklarında adeta fare gibi kaçacak delik aradı. Tüm ruhunu saran Moğol korkusu onu itimat ettiği beylerinden ve sevdiklerinden ayrı koydu.

Cengiz Han Batı Türkistan seferine çıkıp Otrar üzerine yürüdüğü sırada Sultan Muhammed Hârizmşah Semerkant'taydı⁶⁶³. Cengiz ordularını Otrar'da bölüp kendisi oğlu Toluy ile bizzat Buhara'ya doğru yola çıkarken Hârizmşah Muhammed Semerkant'ı terk etti ve Nahşeb'e geçti. Yol üzerinde kiminle karşılaşsa "*Başınızın*

---

⁶⁶¹ Cüveynî, s.163.

⁶⁶² Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti*, s. 282, Cüveynî, s.163;

⁶⁶³ Kafesoğlu, *a.e.*, s.272.

çaresine bakın. Bir yere sığınarak kendinizi kurtarın. Çünkü Moğol ordusuna karşı koymak bizim harcımız değil” diye öğütler veriyordu⁶⁶⁴. Çaresizlik ve korku içinde Mâverâünnehîr’den umudunu kaybeden Sultan, Ceyhun Nehri’ni geçti. Tam bu sırada Nesevî’de Sultan’ın dayısına ait olduğu söylenen 7.000 kişilik Hıtay asıllı askeri birlik, Kunduz Emiri Alâeddin ve adı verilmeyen Belh emiri Sultan’ı terk etti. Bu emirler daha sonra Cengiz Han’ın safına geçerek Muhammed Hârizmşah’ın kendisinden ne denli korktuğu hakkında Han’a malumat sundular⁶⁶⁵.

Ceyhun ötesini geçtikten sonra Belh’e gelen Sultan Alâeddin Muhammed’i burada Irak’a yönetici olarak atadığı oğlu Rükneddin Gürsançtı’nın veziri İmamüddîn Muhammed karşıladı⁶⁶⁶. Nesevî bu vezirin görünüşte oğlu Rükneddin tarafından babasına hizmet için gönderildiğini, ancak işin aslının öyle olmadığını yansıtarak Gürsançtı’nın veziri başından atmak amaçlı böyle bir olayı tertiplelediğini nakletmektedir⁶⁶⁷.

Sultan Muhammed Belh’te bulunduğu sırada etrafındakiler ile sürekli konuşuyor ve kurtuluş için bir çare arıyordu. Abu’l Farac Sultan Muhammed ve çevresindekiler arasında geçen bir konuşmayı şu şekilde nakletmektedir; “ [Sultan] *“Ne yapacağız ve bu müthiş düşmandan yakamızı nasıl kurtaracağız?”* Diyordu. Onlar da *“Ceyhun Nehri’nin ötesindeki memleketlerden yardım gelmesini ümit etmeye imkân yok, ancak, burada yani Horasan’ın kalesi civarında harp etmek üzere asker hazırlamaya ve buraya geldikleri takdirde mukavemet etmeye imkân vardır.”* Diyordular. Sultan *“Bu adamlarla dövüşmek için bizde yürek kalmadı. Bu yüzden buraya da gelecek olurlarsa onların karşılarından Hindistan’a kaçmaktan başka yapılacak iş yoktur.”* Dedi.⁶⁶⁸ Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Sultan Muhammed’in ne kadar derin bir psikolojik buhran içerisinde olduğu görülmektedir.

Rükneddin Gürsançtı’nın Veziri İmamüddîn Muhammed ise farklı bir görüş ortaya atarak Sultan’ın Irak’a çekilmesi gerektiğini, orada yeterli miktarda asker ve mühimmat elde edilebileceğini dile getirmişti⁶⁶⁹. Mâverâünnehîr’den sonra bin bir

---

⁶⁶⁴ Cüveynî, s.322.

⁶⁶⁵ Nesevî, s.35.

⁶⁶⁶ D’Ohsson, *a.g.e.*, s.108.

⁶⁶⁷ Nesevî, s.35.

⁶⁶⁸ Abu’l Farac, s.512-514.

⁶⁶⁹ Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti*, s.276.

meşakkatle ülke topraklarına dâhil edilmiş olan Horasan'ın düşman işgaline terk edilip Irak'a kaçma fikrini uygun bir dille Sultan'a anlatan vezirin bu fikri cesur ve Sultan'ın en büyük komutanlarından biri olarak tanımlanan⁶⁷⁰ Celâleddin tarafından şiddetle reddedildi. Celâleddin itirazını şu sözlerle dile getirdi; “*Düşmanın üzerine yürüyelim, eğer Sultan bunu kabul etmiyorsa kendisi Irak'a gitsin. Askeri bana bıraksın. Ben askerlerle sınıra gidip onlarla karşılaşayım. Eğer talihim yaver giderse başarırım, yok eğer kötü giderse hiç olmazsa halkın kınama oklarına hedef olmam. Kimse bizi yermek için ağzını açmaz, hiç kimse bizden bu kadar vergi aldıkları halde zor zamanımızda bizi ümitsizliğin pençesine bırakıyorlar diyemez.*”⁶⁷¹ Celâleddin'in bu haklı görüşü babasının tabiatıyla umurunda olmadı. Çünkü o, oğlu Celâleddin'in sahip olduğu cesarete ve özgüvene sahip olmaktan acizdi. Aynı zamanda Sultan, oğlu Celâleddin'in halk tarafından da desteklendiğini biliyordu. Bu yüzden oğlunun Moğollara karşı başarılı olması durumunda tahtını elinden almasından korkmaktaydı⁶⁷².

Sultan Muhammed, Vezir İmamüddîn'in görüşünü uygun bularak Irak'a gitmeye karar verdiği sırada Moğolların Buhara'yı ele geçirip Semerkant üzerine yürüdükleri haberini aldı. Bunun üzerine derhal Belh'i terk etti ve Nişabur istikametinde ilerledi⁶⁷³. Şehirden ayrılmadan önce Pençab mevkiine askeri bir birlik yolladı⁶⁷⁴. Yolda annesinin akrabalarına mensup Oran kabilesinden bir grup asker Sultan'ı öldürmeye niyetlendi. Kendisine düzenlenecek olan suikastı kölelerinden biri sayesinde haber alan Sultan, çadırını başka bir çadırla yer değiştirerek askerlerinin oklarına hedef olmaktan kurtulmuştur⁶⁷⁵. Bu durum zaten askerine karşı olan zayıf itimadını da iyiden iyiye köreltmıştır. Yaşanan gelişmelerin ardından yola devam eden Sultan, 18 Nisan 1220'de Nişabur'a geldi⁶⁷⁶. Nesevî'ye göre Sultan Muhammed Moğolların nefeslerini ensesinde hissettiği için şehirde birkaç saatten fazla kalamamıştır. Ancak Cüveynî'nin verdiği ayrıntılı malumata bakacak olursak şehirde bir aya yakın kalmıştır⁶⁷⁷. Sultan burada devlet işlerinden elini eteğini çekmiş, ölümü

⁶⁷⁰ Zeki Velidî Togan, *Çengiz Han (1155 – 1227)*, Kış Sömestresi, 1969-1970, s. 64.

⁶⁷¹ Cüveynî, s.323.

⁶⁷² Vernadsky, *a.g.e.*, s.57.

⁶⁷³ Cüveynî, s.324.

⁶⁷⁴ Barthold, *Moğol İstilası*, s.445.

⁶⁷⁵ Cüveynî, s.324.

⁶⁷⁶ Bünyatov, *a.g.e.*, s.172.

⁶⁷⁷ Nesevî, s.35-36; Cüveynî, s.325-327.

kabullenmiş insanlar gibi davranarak dünya zevklerinin tatlarına dalmıştır⁶⁷⁸. Hatta öyle ki Moğol korkusundan gerilen halk, Sultan'ın bu rahat tavırlarına isyan etmiştir⁶⁷⁹.

Hârizmşah Muhammed'in Pençab'a yolladığı birlikler geri gelip Moğollar'ın Ceyhun'u geçtiğini haber verince Sultan 12 Mayıs 1220 günü Nişabur'dan da ayrıldı⁶⁸⁰. Nesevî'nin naklettiğine göre yolunun üzerindeki Bistam şehrine uğradı. Burada saray memurlarından olan Taceddin'den hazinesini Erdebil Kalesi'ne naklettirmesini istedi. Ancak bu hazine daha sonra Moğolların eline geçti ve Cengiz Han'a götürüldü⁶⁸¹. Ardından Rey'e gelen Sultan, Moğolların yaklaştığını öğrenince Ferrazin'e geçti. Burada Rükneddin Gürsançtı, 30.000 adam ile onu karşıladı⁶⁸². Eski Lur emirlerinden Hezaresp Meliki Nusreddin'i ve diğer Irak emirlerini çağırarak Moğollara karşı önlem planlarını konuştu. Emirler ona Şiran Kuh mevkiine çekilip Moğollar ile mücadele edilmesini önerse de Şiran Kuh'u gören Sultan kaleyi yeteri kadar müstahkem bulmayınca bu fikirden vazgeçti. Eski Melik Nusreddin Sultan'a bulunduğu bölgeyi terk edip Lur, Şul ve Fars bölgelerinden asker toplayarak Moğollara karşı gelme fikrini beyan etti. Sultan ise *"Onun amacı bizi kendi ülkesinden uzaklaştırarak Fars Atabeglerinin üzerine göndermek ve böylece kendini emniyete almaktır."* Diyerek onun asıl niyetinin Fars Atabeglerine karşı Sultan'ı kışkırtmak olduğunu belirtmektedir⁶⁸³.

Yanındaki meliklerin fikirlerine bir türlü güvenemeyen Sultan, Rey'in de Moğollar tarafından zapt edildiğini duyunca Cüveynî'ye göre Karun Kalesi'ne gitmek için yola çıktı. Yolda Moğollar ile karşılaşan Sultan Muhammed, Moğolların onu, tanımaması sayesinde şans eseri kurtulmuştur. Nesevî ise Sultan emrinde 20.000 adamıyla Hemedan'ın Devletabad mevkiinde iken Moğollar tarafından kuşatıldığını ancak pek çok adamını kaybederek canını zor kurtardığını ve Mazenderan'a çekildiğini söylemektedir⁶⁸⁴. Kaynaklarda geçen bu hadise, Sultan'ın ilk kez Moğol

---

⁶⁷⁸ Abu'l Farac, s.514.

⁶⁷⁹ Cüveynî, s.326.

⁶⁸⁰ Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti*, s.279.

⁶⁸¹ Nesevî, s.36.

⁶⁸² Bünyatov, *a.g.e.*, s.172-173.

⁶⁸³ Cüveynî, s.328.

⁶⁸⁴ Cüveynî, s.329; Nesevî, s.36.

kılıcının keskinliğine şahitlik etmesi bakımından dikkat çekmektedir. Cüveynî, Karun Kalesi yakınında yapılan savaştan sonra Sultan'ın önce Bağdat yoluna girdiğini daha sonra buradan saparak Sercihan'a oradan da Gilan'a geçtiğini söylemektedir. Sultan Sercihan'a yöneldiği sırada kılavuzlar Moğolları Bağdat'a yönlendirerek onları şaşırtmış ve Sultan'ın izini kaybettirmişlerdir⁶⁸⁵. Nesevî'ye göre Sultan Devletaabad'daki savaştan kurtularak önce Cebel'e, sonra da Mazenderan'da bulunan ve güvenli oluşu ile bilinen Üstünabad Kalesi'ne sığınmış, oradan Hazar'ın kıyısına gelerek Ab-ı Sükûn adasına geçmiştir. Cüveynî ise biraz daha farklı bir yol güzergâhı takip ederek, Sultan'ın Gilan'dan Mazenderan'da bulunan Espidar'a geldiğini oradan Amul'daki Dabui'ye geçtiğini ardından da Hazar Denizi'nde bulunan Ab-ı Sükûn adasına gittiğini söylemiştir⁶⁸⁶.

Sultan Muhammed'in adada kaldığı günler hakkında Nesevî ayrıntılı bilgi vermektedir. Öyle ki bir zamanlar İslam Dünyası'nın en kudretli hükümdarlarından olan Muhammed Hârizmşah'ın adada kaldığı günlerde ihtiyaçlarını Mazenderan'ın civar köylerinde yaşayan halk karşılar olmuştur⁶⁸⁷. Zamanında annesi Terken Hatun'un baskısı ile Uzlaşah'ı veliaht tayin eden Hârizmşah, ömrünün son faslında bu kararından vazgeçerek büyük oğlu Celâleddin'i veliaht tayin etmiş, hükümdarlığının son evresinde en iyi kararını vermiştir⁶⁸⁸. Abu'l Farac ve Cüveynî'ye göre Sultan adada iken ailesinin bulunduğu kalenin Moğollar tarafından ele geçirilip haremünün esir edildiğini ve erkek evlatlarının öldürüldüğünü öğrenince üzüntüden hastalandı⁶⁸⁹. Hastalığının sebebi tam olarak bilinmese de akciğerinde oluşan iltihaplanmayla alakalı olduğu düşünülmektedir⁶⁹⁰. Yoksulluk ve sefalet içerisinde hayata gözlerini yuman Sultan Alâeddin Muhammed Hârizmşah, kendisini saracak bir kefene dahi sahip olamamış, yanındaki sadık adamlarından birinin gömleğine sarılarak defnedilmiştir (Aralık 1220)⁶⁹¹.

---

⁶⁸⁵ Cüveynî, s.329.

⁶⁸⁶ Nesevî, s.36; Cüveynî, s.329.

⁶⁸⁷ Nesevî, s.36.

⁶⁸⁸ Bünyatov, *a.g.e.*, s.173.

⁶⁸⁹ Abu'l Farac, s.514; Cüveynî, s.330.

⁶⁹⁰ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.113.

⁶⁹¹ Nesevî, s.37; Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", s.583.

Celâleddin Hârizmşah, Sultan Muhammed'in ölümünün ardından na'sını Erdehin Kalesi'ne taşıtmıştır. Daha sonra ise Moğollar bu bölgeyi ele geçirip Sultan Muhammed'in kemiklerini Ögedey Han'a göndererek yakmışlardır⁶⁹².

Hârizmşahlar Devleti'nin en geniş sınırlara ulaştığı Muhammed Hârizmşah dönemi ani ve keskin yükselişinin ardından yine aynı ivme ile çökmüştür. İyi bir devlet adamı özelliklerine sahip olsa da devletinin iç sorunlarına yeteri kadar ağırlık vermeyerek bu çöküşün temelini hazırlamıştır. Zaten sağlam bir psikolojiye sahip olmayan Sultan, Moğolların gelişi ile büyük bir bunalıma girmiş ve bu durumun altından kalkamamıştır. Tıpkı devletinin kalabalıklar içerisindeki yalnızlığını kendi kaderine de yansıtarak yanında birçok destekçisi olmasına rağmen kendini yalnız hissetmiş ve acz içinde ölmüştür.

---

⁶⁹² Cüveynî, s.331.

III. BÖLÜM

KÜLLERİNDEN DOĞAN BİR İMPARATORLUĞUN MİMARİ: CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH VE MOĞOLLARLA MÜCADELESİ

A. MUHAMMED HÂRİZMŞAH'IN ÖLÜMÜNÜN ARDINDAN MOĞOL İSTİLALARI

1. Tirmiz ve Belh'in İşgali

Cengiz Han, Semerkant'ın işgalini gerçekleştirdikten sonra kendisi askerlerinin ve hayvanlarının ihtiyaçlarını gidermek üzere Nahşeb'e geçti⁶⁹³. Oradan Tirmiz'e yönelen Cengiz Han, şehrin direnç göstermesi karşısında on bir günlük bir kuşatma tertipledi ve Tirmiz'i ele geçirdi⁶⁹⁴. Daha sonra tüm şehir halkını dışarı çıkaran Moğollar hepsini katlettiler⁶⁹⁵.

Tirmiz'in alınmasının ardından Belh'e gelen Cengiz Han, Sultan Celâleddin'in bölgede karışıklık çıkarmasından korktuğu için Belh halkının biadını kabul etmedi⁶⁹⁶. Ardından şehirde bulunan insanları yüzlük ve binlik gruplar halinde ayırarak boş bir araziye çıkardılar ve hepsini katlettiler. Belh'ten Peşaverd'e giden Cengiz Han, dönüş yolunda tekrar Belh'e gelerek sağ kalanları da kılıçtan geçirdi⁶⁹⁷.

2. Talekan ve Bamıyan'ın Moğollarca Zaptı

Belh'in ele geçirilmesinin ardından Cengiz Han, öncü kuvvetlerini Talekan'a yolladı⁶⁹⁸. Talekan'da bulunan ve müstahkemliği ile ün yapmış olan Nusret Kûh Kalesi'ndekilere Moğol öncü birliği teslim çağrısında bulundu. Ancak kalede bulunan gözü kara komutanlar Moğolların itaat teklifine sıcak bakmayarak savunmayı tercih

---

⁶⁹³ Özdemir, *a.g.e.*, s.176.

⁶⁹⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.189.

⁶⁹⁵ Cûzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.63.

⁶⁹⁶ İbnül-İbri, s.13.

⁶⁹⁷ Cüveynî, s.153-154.

⁶⁹⁸ Mustafa Alican, *a.g.e.*, s.78.

ettiler⁶⁹⁹. Moğol birliğinin ciddi bir müdafaa ile karşılaşp kaleyi ele geçiremediğini haber alan Cengiz Han bizzat kuşatmaya katıldı⁷⁰⁰. Gerçekleşen şiddetli muhasaranın ardından her iki taraftan da ağır kayıplar verilse de kaleyi savunmaktan vazgeçmeyen askerler Moğollara yenileceklerini anladıklarında bir huruç harekâtı yaparak Moğol hattını yarıdılar. Böylece aralarından az bir sayıda da olsa kurtulanlar oldu. Ancak Moğollar kaleyi yerle bir ederek tüm halkı Moğol gazabıyla tanıştırdılar⁷⁰¹.

Moğollar altı ay süren Talekan kuşatmasıyla meşgul olurken Celâleddin Hârizmşah'ın Tekeçük önderliğindeki Moğolları mağlup etmesi üzerine Cengiz Han Talekan'dan süratle ayrılmak zorunda kaldı. Yol üzerinde bulunan Kerzevan'ı bir ay kuşattıktan sonra halkını kılıçtan geçirerek yoluna devam etti⁷⁰². Bamiyan'a varan Cengiz Han, halkın teslim çağrısına uymaması üzerine savaş hazırlıklarına girişti. Gerçekleşen savaşta Cengiz Han'ın oğullarından Çağatay'ın oğlu Mu Tegin kaleden atılan bir okun kendisine isabet etmesi sonucu öldü⁷⁰³. Cengiz Han'ın en sevdiği torunu olarak gösterilen Mu Tegin'in ölümü Bamiyan halkının felaketi oldu. Şehirde tek bir canlı bırakılmadı⁷⁰⁴. Hatta öyle ki Cengiz Han şehre bir daha yerleşim kurulmasını yasaklamıştır. Bamiyan şehrine kötü köy anlamına gelen "Mayu Balıg" adı verilmiştir⁷⁰⁵.

3. Toluy'un Horasan'ı İşgali

Cengiz Han, henüz Talekan önlerindeyken Uluğ Noyan lakaplı en küçük oğlu Toluy'u Horasan'ı ele geçirmek ile görevlendirdi⁷⁰⁶. İki üç ay gibi kısa bir süre içerisinde Merv, Herat, Belh ve Nişabur'u barındıran İslam Dünyası'nın en önemli eyaletlerinden biri olarak kabul edilen Horasan, tam bir Moğol yağma ve katliamına maruz kalmıştır. Bunun sonucunda yaşanan akıl almaz yıkımlardan dolayı bölgeden Anadolu'ya büyük göçler baş göstermiştir⁷⁰⁷.

---

⁶⁹⁹ Cüveynî, s.154.

⁷⁰⁰ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.386; İbnü'l Esir, s.350.

⁷⁰¹ Cüzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.67.

⁷⁰² Cüveynî, s.154-155.

⁷⁰³ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3867; D'Ohsson, *a.g.e.*, s.128.

⁷⁰⁴ İbnül-İbri, s.13-14.

⁷⁰⁵ Cüveynî, s.155.

⁷⁰⁶ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3869.

⁷⁰⁷ Yuvalı, *a.g.e.*, s.71.

a. Merv'in Ele Geçirilişi

Merv, İran ve Hazar Denizi kıyılarını Orta Asya'nın büyük şehirlerine bağlayan Horasan'ın önemli şehirlerindedir. İslam'ın en önemli merkezlerinden biri olan Merv, bu yönüyle pek çok eski cami ve medreseyi bünyesinde barındırmaktaydı⁷⁰⁸.

Moğolların istila haberleri Merv'de işitilince teslim olmak istemeyen halk, Sultan'ın rehberliğini yapmış olan Türkmen asıllı Buka etrafında toplanarak şehri savunmaya karar verdiler⁷⁰⁹. Buka'nın etrafında yer alanlardan bir kısmı da Cend'ten kaçarak Merv'e sığınan zenginlerdi. Böylelikle Buka, etrafında ciddi bir kitle oluşturmayı başarmıştı. Ancak Sultan Muhammed'in eski vezirlerinden Mucirü'l Mülk, Merv şehrine gelerek yönetimi ele geçirdi. Bu sırada Merv'in eski yöneticisi Bahaü'l – Mülk Mazenderan'da Moğollar tarafından ele geçirilince Merv'i Moğollara savaşı kazandırmayı vaat etti⁷¹⁰. Böylece yanına aldığı Moğollarla Şehristan'a gelen Bahaü'l – Mülk, aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakarak Moğollara biat etmeleri gerektiğini, yoksa acı bir şekilde yok olup gideceklerini anlatan bir mektubu Mucirü'l Mülk'e yolladı⁷¹¹. Ancak Merv halkı, Bahaü'l – Mülk'ün teklifini kabul etmemiş olacak ki, Toluy önderliğindeki Moğollar 1221 yılında yolları üzerinde bulunan Abıverd ve Serahs gibi önemli şehirleri ele geçirerek Merv önlerine geldiklerinde şehrin dışına kurulmuş bir garnizonun savaşmak için kendilerini beklediğini gördüler. Moğollar, büyük bir inançla savaşan bu Müslümanlardan mürekkebe garnizonun etrafını sararak hepsini kılıçtan geçirdiler. Daha sonra ise onların karargâhlarını yağmalayarak tüm mallarına el koydular⁷¹².

Toluy, şehri muhasara için Firuze kapısı önünde 70.000 askeri ile karargâh kurdu. Altı gün boyunca şehri inceledi ve yedinci günün sonunda Şehristan kapısından savaşı başlattı. Şehirde bulunanlar kapıda savaşmaya çalıştılsa da başarılı

⁷⁰⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *DİA*, C. 29, İstanbul 2004, s.121-122.

⁷⁰⁹ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.123.

⁷¹⁰ Cüveynî, s. 167-168.

⁷¹¹ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s.3869; D'Ohsson, *a.g.e.*, s.123, 124.

⁷¹² İbnü'l Esir, s.350-351

olamadılar. Teslim olmayı tek çare gören Mucirü'l Mülk, İmam Cemaleddin'i Moğollara elçi olarak yolladı⁷¹³. Toluy, şehirde bulunan zenginlerin isimlerini alarak şehre girdi. Halkı dört gün boyunca şehrin dışında tuttu. İsimleri verilenlerin hepsi işkence ile öldürüldü. Kadın, erkek ve çocuklar başta olmak üzere ayrı ayrı gruplandırılarak şehrin dışında bekletildi. Daha sonra Moğollar tüm şehri ateşe vermiş sadece 400 kadar sanat erbabı esir alınarak geri kalan tüm şehir halkı öldürülmüştür. Bununla da yetinmeyen Moğollar, son Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'in kemiklerini mezarından çıkararak yakmışlardır⁷¹⁴. Moğollar'ın Merv'de yaptığı katliamın rakamları İbnü'l Esir'e göre 700.000, Cüveynî'ye göre ise 1.300.000'den fazlaydı⁷¹⁵. Buradan daha sonra Nişabur'a hareket eden Toluy, Barmas adlı Moğol komutanını Merv'e şahne olarak atadı. Toluy'un Merv'de açtığı yaralar yetmezmiş gibi Cebe'den ayrılan Taysi'nin birlikleri de Merv'e gelerek tüm sağ kalanları kılıçtan geçirdiler (25 Şubat 1221)⁷¹⁶. Merv şehri önlerinde Moğollar ile girişilen mücadele hususunda bilgi veren İbnü'l Esir, Moğollar hakkında hiçbir şekilde iyi konuşmadığı halde bu savaş sırasında gösterdikleri dirayete duyduğu hayranlığı gizleyememiştir⁷¹⁷.

Bazı önemli tarihçiler Moğollar, Merv şehrini işgal etmeden önce bu bölgede göçebe olarak yaşayan Oğuzların Kayı boyunun Merv'de yaşanan Moğol mezaliminden kaçarak Anadolu'ya sığındıklarını söylemektedir⁷¹⁸.

b.. Nişabur'un İstila Edilmesi

Moğollar Nişabur'a gelmeden önce şehrin ileri gelenleri Moğollara teslim olmamayı kararlaştırmışlardı. Sultan Muhammed'in takibi ile görevlendirilen Cebe ve Subutay'a ek olarak bölgeye yollanan Tohuçar, Toluy'dan az evvel Nişabur önüne geldi. Şehrin kapılarını Moğollara açmayan Nişaburlular, şehirden fırlattıkları bir ok

---

⁷¹³ Vassâf, s.324; Cüveynî, s.171.

⁷¹⁴ Grousset, *a.g.e.*, s.250.

⁷¹⁵ İbnü'l Esir, s. 352; Cüveynî, s.173.

⁷¹⁶ Vassâf, s.324; Cüveynî, s.172.

⁷¹⁷ İbnü'l Esir, s.351.

⁷¹⁸ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri*, C.2 , (Haz. Refet Yinanç), Ankara 2014, s.122.

ile Cengiz Han'ın damadı Tohuçar'ı öldürdüler (Kasım 1220)⁷¹⁹. Tohuçar'ın yardımcısı kumandayı ele alarak şehir önlerinden geri çekildi ve ordusunun bir kısmını yanına alarak Sebzvar kentini üç günlük bir kuşatma sonucu ele geçirdi. Diğer yarısı ise Tus şehrini ele geçirmek amacıyla Kuş Timur'a yardıma gitti.⁷²⁰

Yaşanan olayların ardından Toluy, Merv'den hareket ederek Nişabur'a yöneldi ve bir öncü birliği Şadyah'a gönderdi. Nişabur halkı sağlam muhasara alet ve yeteri kadar askere sahip olmalarına rağmen korkarak teslim olma isteğinde bulundular. Rükneddin Ali b. İbrahim Mugusi'yi aracı olarak Toluy'un huzuruna yolladılar. Kadılık görevini ifa eden bu elçi, halkın canını kurtarmak için yalvardı⁷²¹. Ancak Tohuçar'ın intikam ateşiyle yanan Toluy, bu isteği kabul etmeyerek gelen elçiyi dahi öldürttü⁷²².

7 Nisan'da başlayan savaş, 9 Nisan günü sona erdi. Şiddetli geçen savaşın sonunda Moğollar Hüsrev Köşk adı verilen surun üzerine kendi bayraklarını asmayı başardılar⁷²³. Şehri ele geçiren Moğollar, kadın, erkek, yaşlı, çocuk herkesi şehrin dışındaki boş bir alana çıkardılar. Tohuçar'ın eşi bizzat bölgeye intikal ederek tek bir canlının dahi yaşamasını izin vermemiştir⁷²⁴. Hatta öyle ki yaralı bir şekilde dahi kurtulan olmasın diye öldürülen Nişaburluların kafaları kesilmiş bu yüzden şehir halkından kurtulan olmamıştır. İçlerinden sadece 400 zanaatkâr alıkoyularak Türkistan'a götürülmüştür⁷²⁵.

c. Herat'ın Düşüşü

Nişabur'un alınmasının ardından Herat'ı ele geçirmek üzere şehirden ayrılan Moğollar önce Tus'a vardılar. Tus şehri de Moğol talanından nasibini aldıktan sonra Moğollar buradan da ayrılıp Herat'a yöneldiler⁷²⁶. Akdeniz, Hindistan ve Çin'e giden

⁷¹⁹ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3877; Vassâf, s.325.

⁷²⁰ Cüveynî, s.181-182.

⁷²¹ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3878.

⁷²² D'Ohsson, *a.g.e.*, s.126 .

⁷²³ Cüveynî, s.183.

⁷²⁴ Grousset, *a.g.e.*, s.250.

⁷²⁵ İbnü'l Esir, s.353.

⁷²⁶ Alican, *a.g.e.*, s.80.

önemli ticaret yollarının güzergâhında olan Herat şehri gerek eski olması gerekse görkemli yapılarıyla İslam coğrafyacılarının eserlerine konu edinilmiş bir şehirdir⁷²⁷.

Herat önlerine gelen Toluy, yolladığı Moğol elçisi Herat Valisi tarafından öldürülünce şehri muhasara altına aldı. Sekiz gün süren şiddetli mücadelenin ardından Herat Valisi'nin Moğollar ile savaşırken ölmesi ahalinin bir kısmında teslim olma fikrinin doğmasına neden oldu⁷²⁸. Şehir içinde böyle bir ikiliğin ortaya çıktığını işiten Toluy, Herat'a bir elçi daha yollayarak teslim olmaları halinde halka eman vereceğini söyledi. Bu yüzden Herat halkı teslim olmayı kabul etti. Şehirde bulunan Sultan Celâleddin Hârizmşah'a bağlı 12.000 kişilik birliğin öldürülmesi dışında Moğollar halka dokunmadı⁷²⁹. Herat'a Moğollar tarafından Müslüman bir şahne atandı. Bu sırada Cengiz Han'dan gelen emir üzerine Toluy, Horasan fetihlerine son verdi ve bölgeden ayrılarak babasının yanına gitti⁷³⁰.

B. SULTAN CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN İLK SALTANAT YILLARI

1. Sultan Celâleddin Hârizmşah'ın Tahta Çıkışı ve Moğollarla İlk Savaşı

Türk tarihinin kendisine kahramanlık atfedilen ender şahsiyetlerinden olan Celâleddin lakaplı Mengübirtî, Sultan Muhammed'in en büyük oğludur. Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen Celâleddin'in annesi Hint asıllı Ayçiçek Hatun'dur⁷³¹. Büyük annesi Terken Hatun kendisi gibi Kanglı-Kıpçaklara mensup bir anneye sahip olduğu için torunu Uzlakşah'ı oğlu Muhammed'e zorla veliaht tayin ettirse de aslında Celâleddin, Sultan Muhammed'in her daim en sevdiği evlatlarından biriydi⁷³².

Sultan Celâleddin'in tarih sahnesinde görüldüğü ilk olay, Cuci'nin başında bulunduğu Moğol ordusu ile savaşan Sultan Muhammed'in hayatını kurtardığı

⁷²⁷ Recep Uslu, "Herat", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s.216.

⁷²⁸ Alican, *a.g.e.*, s.127.

⁷²⁹ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3880.

⁷³⁰ İbnü'l Esir, s.353.

⁷³¹ Aydın Taneri, "Celâleddin Mengübirtî", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s.248.

⁷³² Sümer, *a.g.e.*, s.201.

hadisedir. Bundan sonraki gelişmelere bakacak olursak, Cengiz Han'ın Türkistan Seferi'ne çıktığı ilk zamandan bu yana kaynaklar bize Celâleddin'in Moğollara karşı der daim bir savaşıma planı olduğundan bahseder. Ancak netice itibariyle Sultan Muhammed büyük oğlu Celâleddin'i hiç dinlememiş hayatının sonra ereceği Ab-ı Sükûn adasına oğulları Celâleddin, Akşah ve Uzlakşah'ı da götürmüştür. Babası Sultan Muhammed tarafından bu adada yeni veliaht tayin edilen Celâleddin, çok kısa bir aradan sonra Muhammed Hârizmşah'ın ölümüne müteakip (Aralık 1220) Hârizmşahlar Devleti'nin yeniden inşasını sağlamaya çalışmıştır⁷³³.

Hârizmşah Celâleddin Mengübirtî'nin yönetimi ele aldığı zamanı kargaşa dönemi olarak nitelendirebiliriz. Çünkü bir yıl gibi kısa bir sürede Moğollar hiçbir şekilde ciddi bir direniş ile karşılaşmadan Hârizmşahlar İmparatorluğu topraklarının büyük bir bölümünü yağma ve talan etmişler, halkı esir edip, ele geçirdikleri yerlerde ciddi bir otorite sağlayamadıkları için merkezi bir boşluk yaratmışlardır. Böyle bir siyasi ortamda Ab-ı Sükûn adasından ayrılan üç kardeş yetmiş kişiden oluşan bir kabileyle Hârizm'e doğru yola koyuldular⁷³⁴.

Hârizm Bölgesi, Muhammed Hârizmşah öldüğü zaman yukarıda bahsettiğimiz üzere henüz daha düşman işgaline girmemişti. Ali Kûh-i Drügan kısa bir süre yönetime el koyduysa da Sultan Muhammed'in divan üyeleri Ali Kûh-i Drügan'yi Sultan Muhammed'in Moğollar ile mücadele halinde olduğu ve hemen geleceği şekilde kandırarak yönetimi ondan almış ve asayişini sağlamışlardır. Muhammed Hârizmşah'ın oğulları Gürgenç'e gelince halk hanedan üyelerini gördüğü için onları sevinçle karşılamış, az zamanda etraflarına 7.000 adam toplanmıştır⁷³⁵.

Celâleddin Mengübirtî, Hârizm'e geldikten sonra babası Sultan Muhammed'in son vasiyetinde kendisini veliaht tayin ettiğini açıklamıştır. Bu yeni gelişme iki kardeşini olduğu kadar Kanglı-Kıpçaklara mensup diğer devlet görevlileri ve komutanlarını da memnun etmedi. Çünkü Uzlakşah, ağabeyi Celâleddin'e göre daha kolay bir lokmaydı. Uzlakşah'ın yaşının küçük olması ve Celâleddin'in daha sert bir

⁷³³ Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s.283.

⁷³⁴ Mükrimin Halil Yinanç, "*Celâleddin Harzemşah*" Makaleler (Haz. Fahameddin Başar – İlyas Gökhan – Ömer Hakan Özalp) Ankara 2017, s.205.

⁷³⁵ Nesevî, s.41.

karaktere sahip olması bu tecrübeli komutanların işine gelmemekteydi⁷³⁶. Nitekim Celâleddin Hârizmşah'ın yasal varis olduğunu beyan etmesinin hemen ardından Terken Hatun'un akrabası Kutluk Han lakaplı Tuşi Pehlivan, 7.000 adamı ile Uzlağşah'a yanaştı ve Celâleddin'i öldürmek için bir plan tertipledi. Celâleddin Hârizmşah, sadık adamlarından olan İnanç Bey sayesinde bu suikast teşebbüsünden haberdar oldu ve yanına Hocend'i Moğollara karşı kahramanca savunan Timur Melik'i de alarak Horasan'a geçmek için Hârizm'i terk etti (11 Şubat 1221)⁷³⁷.

Moğol hükümdarı Cengiz Han, Sultan Muhammed'in oğullarının Hârizm'e geçtiği ve kısa zamanda etraflarında büyük bir birlik toplandığı haberini alınca bölgeye derhal ordu yolladı. Akşah ve Uzlağşah'ta Moğollardan korktukları için ağabeyleri Celâleddin Mengüberti'nin ardından Hârizm' terk ettiler⁷³⁸.

Timur Melik'in emrindeki üç yüz adam ve Celâleddin Hârizmşah iki hafta sonra Nesa şehrine vardılar. Şayakan civarında 700 Moğol birliğini, Celâleddin Hârizmşah mağlup etti⁷³⁹. Bu ufak çaplı savaş Moğolların Hârizmşahlara karşı ilk ciddi başarısızlığı olarak gösterilebilir. Kazandığı zaferin ardından pek çok ganimet elde eden Hârizmşah, Nişabur'a gitmek için yola devam etti. Bu savaşın ne denli büyük bir önemi olduğunu Celâleddin Hârizmşah'ın şu sözlerinden de anlamaktayız; *“Eğer Moğollar Nesa şehrini bırakmasa, [Moğolların] ellerindeki atlardan biz de istifade etmeseydik Bozkırları geçerken halden çıkan atlarımızla Nişabur'a yetişmemize [varmamıza] imkân yoktu.”*⁷⁴⁰

Celâleddin Hârizmşah Moğollara karşı ilk galibiyetini aldığı sırada kardeşleri Akşah ve Uzlağşah Moğollardan korkularına Hârizm'i terk edip ağabeylerinin peşinden Nişabur'a doğru kaçarlarken yolda bir Moğol birliğine rastlayıp onlarla savaşmak durumunda kaldılar. İki kardeş öncesinde Moğollara üstün gelseler de bozulan Moğol birliğinin akabinde bir başka taze kana sahip olan Moğol kuvveti, şehzadelerin etrafını çevreledi. Yapılan savaş neticesinde mağlup olan iki şehzade, Moğollar tarafından öldürüldü⁷⁴¹. Bu iki Hârizmşah şehzadesinin kesilen başları

⁷³⁶ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.116.

⁷³⁷ Nesevî, s.41-42.

⁷³⁸ Aydın Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 22.

⁷³⁹ Barthold, *Moğol İstilası*, s462.

⁷⁴⁰ Nesevî, s.43.

⁷⁴¹ Cüveynî, s.343; Taneri, *Harezşahlar*, s.45.

Moğol mızraklarına süs olmuş bir vaziyette tüm memleketlerde sergilendi⁷⁴². Bu sayede Celâleddin Hârizmşah, tahtının en büyük iki rakibinden kurtulmuş oldu.

2. Sultan Celâleddin'in Moğollara Galebe Çalması

Moğollara galip gelen Celâleddin Hârizmşah, Şayakan üzerinden yoluna devam ederek Nişabur'a vardı. Babası gibi sadece kaçma odaklı bir planı olmadığını anladığımız Sultan Celâleddin, süratle çevresindeki emir ve beylere mektuplar yollayarak etrafında bir ordu toplamaya çalıştı. Lakin Moğolların onun ardından geldiklerinin haberini işitince Nişabur'dan ayrıldı⁷⁴³. Sultan Celâleddin şehirden ayrıldıktan kısa bir süre sonra Moğol takibine uğradı. Moğollar ile savaşıp kendisine zaman kazandırsın diye Melik İl Direk'i ardında bırakarak yoluna devam etti. İl Direk, Moğollar ile savaşıp mağlup olmasının ardından onları Sultan'ın gittiği yönün tam tersi bir istikamete çekerek oyaladı ve Sultan'ın izini kaybettirdi⁷⁴⁴.

Celâleddin Mengübertî, German Emiri Müeyyedül Mülk'ün yaptırdığı Zevzen civarındaki El Kahir Kalesi'ne sığındı. Nesevî'ye göre Sultanın bu müstahkem kalede Moğollara karşı kendisini savunmak gibi bir planı vardı ancak Müeyyedül Mülk'ün damadı Aynülmülk "*Senin gibi bir adamın bir kaleye tıkalıp kalması doğru değildir. Hükümdar için tek bir kale bindikleri at sırtıdır. Arslanların şehri var mı? Kaleye kapanırsanız Moğollar etrafı yağma ederler.*" Demesinin üzerine bu fikrinden vazgeçti. Kaledeki hazineyi sadık adamlarına dağıtarak buradan ayrıldı⁷⁴⁵.

Sultan El Kahir'den ayrılıp Bust mevkiine geldi⁷⁴⁶. Ardından Gazne'ye gitmek için yoluna devam etti. Bu sırada Herat Emiri Eminü'l Mülk, beraberindeki 10.000 adamıyla Sultan'ın emrine katıldı⁷⁴⁷. Bu avantajı en doğru şekilde değerlendirmek isteyen Sultan Celâleddin, Kandehar Kalesi'ni kuşatan Moğollara karşı saldırıya geçti.

---

⁷⁴² Nesevî, s.45.

⁷⁴³ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamânı*, s.23-24.

⁷⁴⁴ Cüveynî, s.343.

⁷⁴⁵ Nesevî, s.46.

⁷⁴⁶ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.50.

⁷⁴⁷ Bünyatov, *a.g.e.*, s.183; Barthold, *Moğol İstilası*, s 464.

Celâleddin'in ordusu tarafından bozguna uğrayan Moğollar ne yapacaklarını şaşırarak pek çok kayba uğradı ve kaçtılar⁷⁴⁸.

Celâleddin Mengübertî, Moğollara karşı elde ettiği başarılar sayesinde Mart 1221 tarihinde halkın alkışları arasında Gazne'ye girdi⁷⁴⁹. İnsanlar için yeni bir umut olarak görülmeye başladığını anladığımız Celâleddin Hârizmşah'a Halaç aşiretinin reisi Seyfeddin Buğrak, Afgan gönüllülerinin lideri Muzafferü'l Mülk, Karluk birliğinin komutanı Hasan Kazlâk ve bazı Gur emirleri itaatlerini sundular⁷⁵⁰. Bunlar dışında Gazne'de bulunan Emin Melik de 50.000 askeri ile Sultan'ın hizmetine girdi. Ardından Celâleddin, kış ayını Gazne'nin Meydan-ı Zebz mevkiinde orduyu toparlamakla geçirdi⁷⁵¹.

Cengiz Han, Sultan'ın Gazne'ye gidişi sırasında Hârizm ve Horasan'ı ele geçirirken Celâleddin kısa zamanda ciddi bir güce sahip olmuş ve Moğollar ile savaşmak için uygun zamanı kollamaktaydı⁷⁵². Nitekim Sultan Celâleddin gerekli hazırlıkların yapılmasının ardından Veliyan Kalesi'ni kuşatmakta olan Tekeçük ve Molghor önderliğindeki Moğol birliklerine saldırdı⁷⁵³. Saldırışı haber alan Moğollar öncü bir birlik yolladıysa da Celâleddin'in birlikleri onları tarumar edince Moğollar Penc Nehri'ni geçip kurdukları köprüleri yıkmak suretiyle canlarını zor kurtardılar⁷⁵⁴. Sultan da Pervaz⁷⁵⁵ mevkiine döndü.

Hârizmşahlar cephesinde bunlar yaşanırken Talekan'ın işgali ile uğraşan Moğol Han'ı Cengiz Han, ordusunun Sultan Celâleddin'e karşı peş peşe yenilmesine bir son vermek için Şiki Kutuku Noyan'ı 30.000 kişilik bir ordu ile Gazne üzerine yolladı⁷⁵⁶. Gazne ve Bamıyan arasındaki Pervan mevkiinde iki ordu karşı karşıya geldi⁷⁵⁷. Celâleddin Hârizmşah'ın ordusunun sağ kanadını Emin Melik, sol kanadını Seyfeddin Buğrak komuta ediyor, Sultan ise ordusunun merkezinde bulunuyordu.

---

⁷⁴⁸ Nesevî, s.46.

⁷⁴⁹ Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", s.249.

⁷⁵⁰ Bünyatov, a.g.e., s. 184; Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamani*, s.24.

⁷⁵¹ Cüveynî, s.344.

⁷⁵² Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara 1964, s.231.

⁷⁵³ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamani*, s. 24.

⁷⁵⁴ Taneri, *Harezşahlar*, s. 47.

⁷⁵⁵ Pervaz: Çarikar'ın kuzey doğusunda Gorbant ile Pençşir Nehri'nin birleştiği yerde bulunur.

⁷⁵⁶ Cüveynî, s.345.

⁷⁵⁷ Kâmuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, 1981, s.409.

Emin Melik, komutasındaki sağ kanat Moğolların sol kanadının düzenini bozmayı başardı. Bu nedenle Moğolların sağ kanadından ve merkezinden askerler sol cenaha yardıma geldi. Böylelikle almış oldukları savaş düzeni bozulan Moğollar, Celâleddin'in birlikleri tarafından merkezde sıkıştırıldılar. Tüm gün süren mücadelede iki tarafta yenilemediler⁷⁵⁸.

Gece, Şiki Kutuku Noyan atların üzerine insan silueti yerleştirerek bir savaş hilesine başvurdu. Sabah uyandıklarında Moğolların takviye birlikler aldıklarını sanan Sultan'ın adamları korkuya kapılarak ona Hindistan'ın kuzeybatısına çekilmeyi önerdiler⁷⁵⁹. Bunu kabul etmeyen Celâleddin Mengübertî Moğollara karşı umumi taarruz emri verdi. Bizzat kendisi Şiki Kutuku'nun kuvvetlerine saldırarak bir taşla iki kuş vurdu⁷⁶⁰. Böylece hem kendi askerlerinin korkusunu yenerek cesaret kazanmalarını sağladı hem de Moğolları şaşkına çevirerek zaferin elde edilmesinde büyük rol oynadı. Geriye çekilen Moğol birlikleri 300 kadar Hârizmli askeri öldürseler de mağlubiyetin önüne geçemediler⁷⁶¹. Nesevî, savaşın ardından esir edilen Moğolların kulaklarına kazıklar geçirilerek onlara işkence edildiğinden bahsetmektedir. Fakat bu savaşı aktarıırken Cengiz Han'ın Şiki Kutuku yerine oğlu Toluy'u yolladığını, onun da bu mağlubiyetin ardından öldürüldüğünü söyleyerek büyük bir hataya düşmektedir⁷⁶².

İlk defa bu kadar büyük bir Moğol ordusunun hezimete uğraması Müslümanlar nazarında bir hareketlenmeye sebep oldu. Akıbetleri çok kötü olsa da Herat halkı Celâleddin Hârizmşâh'ın bu zaferinin ardından Moğollara isyan edip onların bıraktığı valiyi öldürmüş fakat sonrasında Moğolların gazabına uğramaktan kurtulamamıştır⁷⁶³. Sultan Celâleddin, ne yazık ki bu zaferinin meyvelerini toplayamamıştır. Zaferden elde edilen ganimetler hususunda ordusunun büyük bir çoğunluğunu elinde bulunduran komutanları arasında husumet çıktı. Bu husumet savaşta büyük yararlılıklar göstermiş olan Seyfeddin Buğrak ve Emin Melik arasında yaşandı. Bir Arap atının paylaşımı konusunda ihtilafa düşen iki komutan aralarında anlaşamadılar.

---

⁷⁵⁸ Cüveynî, *a.e.*, s.345.

⁷⁵⁹ Barthold, *Moğol İstilas*, s.466-467; Cüveynî, s.345.

⁷⁶⁰ Bünyatov, *a.g.e.*, s.184.

⁷⁶¹ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.25.

⁷⁶² Nesevî, s.54.

⁷⁶³ İbnü'l Esir, s.353; Alican, *a.g.e.*, s.80.

Cüveynî'ye göre Emin Melik'in Buğrak'ın kafasına kırbaç ile vurması, İbnü'l Esir'e göre ise Seyfeddin Buğrak'ın kardeşinin çıkan anlaşmazlık neticesinde öldürülmesi hadisenin daha da büyümesine neden oldu⁷⁶⁴. Sultan Celâleddin kendisine intikal eden olayda Emin Melik'in cezalandırılmasını isteyen Seyfeddin Buğrak'ın sözünü dinlemeyip Melik'e ceza vermediği için Seyfeddin ona kızdı ve kendine bağlı askerlerini yanına alarak Sultan'ın tüm çabalarına rağmen ordudan ayrıldı. Giderken Gur emirlerini de caydırıp onunla gitmelerine neden olmuştu⁷⁶⁵. İbnü'l Esir'e göre Buğrak, Celâleddin'in yanından ayrılırken 30.000 adamını da yanında götürdü⁷⁶⁶. Cûzcanî, Buğrak'ın askerleri hakkında "*bunların tümü savaşçı, usta ve hunhar süvarilerdir*" diyerek Sultan Celâleddin için büyük bir öneme sahip olduklarını vurgular ki biz de bu sayede onların gidişinin Sultan için ne kadar önemli bir kayıp olduğunu anlamaktayız⁷⁶⁷.

3. Celâleddin Hârizmşah'ın Cengiz Han'a Yenilmesi ve Hindistan'a Kaçışı

Talekan Kuşatması'nı başarı ile neticelendiren Cengiz Han, Şiki Kutuku Noyan'ın yenilgi haberini almasının ardından süratle Celâleddin'in peşine düştü⁷⁶⁸. Cengiz Han, Şiki Kutuku'nun Pervan Ovası'nda mevzilendiği yeri görmeyi arzu etti. Yaptığı teftiş sonrasında onun yanlış yerde savaş düzeni aldığını belirterek savaşın kaybedilmesinin sebebini Şiki Kutuku Noyan'ın yanlış stratejisine bağlamıştır⁷⁶⁹.

Sultan Celâleddin, Emiri Seyfeddin Buğrak'ın ayrılışının ardından zayıf düştüğünün bilincinde olacak ki Cengiz Han ile savaşmaktan kaçınmıştır. Cengiz'in kalabalık bir orduyla üzerine geldiğinin haberini alan Celâleddin Mengübirtî, Sind Nehri'ni aşarak Hindistan'a çekilme kararı aldı⁷⁷⁰. Celâleddin Hârizmşah'ın Gazne'den ayrılmasından kısa bir süre sonra Gazne'ye gelen Moğollar hiçbir

⁷⁶⁴ Cüveynî, s. 346; İbnü'l Esir, s.356.

⁷⁶⁵ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.132.

⁷⁶⁶ İbnü'l Esir, s.356.

⁷⁶⁷ Cûzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.70.

⁷⁶⁸ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3867.

⁷⁶⁹ D'Ohsson, *a.g.e.*, s.133.

⁷⁷⁰ Brockelmann, *a.g.e.*, s.232.

mukavemet ile karşılaşmadan şehri ele geçirip yollarına devam ettiler⁷⁷¹. Celâleddin Hârizmşah, Moğolların hızlı ilerleyişini durdurmak ve zaman kazanmak adına komutanı Orhan önderliğinde bir öncü birliği ardında bıraktı. Ancak Cengiz Han'a beklenilenden çok daha kısa sürede mağlup olan Orhan, gerisin geri döndü⁷⁷². Sultan Celâleddin ve adamlarının nehirden karşıya geçebilmeleri için gemiler bulmaları gerekiyordu. Ancak Cengiz Han'ın elini çabuk tutarak beklenen süreden daha önce gelmesi gemilerin zamanında tedarik edilememesine sebebiyet verdi⁷⁷³. Cengiz Han, Celâleddin'i arkasında Sind Nehri olmak üzere Moğol birlikleri ile çevreledi (24 Kasım 1221)⁷⁷⁴. Sultan Celâleddin paniğe kapılmayarak askerlerine savaş düzeni aldırıldı. Cengiz Han yaptığı hücumlar sayesinde Celâleddin'in sağ kanadını komuta eden Emin Melik'in kaçmasına neden oldu. Ancak yollara nöbetçi olarak bırakılan Moğol birlikleri onu yakalayarak öldürmüşlerdir⁷⁷⁵. Sol kanadın da aynı akıbete uğraması sonucu Sultan Celâleddin, ordusunun merkezindeki 700 adamıyla birlikte büyük bir direniş gösterdi⁷⁷⁶. Umudunun tükendiği anda Cengiz Han'ın üzerine bizzat hücumu geçen Celâleddin, dünyanın önünde titrediği bu büyük Moğol hanını geriye çekilmek zorunda bıraktı. Celâleddin için belki zafer yakın olabilirdi lakin Cengiz Han ihtiyatlı davranarak ardında bıraktığı 10.000 kişilik takviye kuvvetlerini savaş meydanına çağırması ile üstünlüğü yeniden ele geçirdi ve kati suretle zaferini gerçekleştirmiş oldu⁷⁷⁷.

Celâleddin Moğolların kazanacağını anlamıştı. Cengiz Han ise askerlerine onu sağ yakalamalarını emretmişti. Bu nedenle Celâleddin'in üzerine ok atmaktan kaçınan Moğollar, onu etkisiz hale getirmekte esnek davranmışlardı⁷⁷⁸. Celâleddin ise nehrin kıyısında bulunan içlerinde çocuklarının ve annesinin de bulunduğu haremını Moğolların eline düşmemeleri için nehre attırdı ve boğulmalarını seyretmek zorunda kaldı. Bir tek Celâleddin'in sekiz yaşındaki oğlu Moğollara esir düşmüş, ancak Moğollar onu oracıkta öldürmüştür⁷⁷⁹. Hârizmşah ise kaçıktan başka bir çare

---

⁷⁷¹ Barthold, *Moğol İstilas*, s. 468-469.

⁷⁷² Cüveynî, s.347.

⁷⁷³ İbnü'l Esir, s.356.

⁷⁷⁴ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.3868; Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamani*, s.25.

⁷⁷⁵ Cüveynî, s.347.

⁷⁷⁶ Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 497; Abu'l Farac, s.515.

⁷⁷⁷ Taneri, *Harezşahlar*, s 48.

⁷⁷⁸ İbnül-İbrü, s.14.

⁷⁷⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.200.

bulamamış, Sind Nehri'nin ortasına atını sürerek Moğollardan kurtulmaya muvaffak olmuştur⁷⁸⁰. İbnü'l Esir; *“Bu savaşa katılan bütün Müslüman askerler daha evvel katıldıkları savaşları bununla kıyasladıklarında bundan evvelki savaşların tamamen bir çocuk oyuncağı olduğunu bu savaşın ise dehşet verici bir şekilde kanlı geçtiğini söylemişlerdi.”* Diyerek askerlerin verdiği büyük mücadeleyi belirtmiştir⁷⁸¹.

Nesevî ise gerçekleşen savaş hakkında *“az zaman içinde kanlı cesetlerden nehir suyunda yüzden vücutlardan başka bir şey kalmadı”*⁷⁸² diyerek İbnü'l Esir'i destekler niteliktedir. Cengiz Han, Moğol ordusunu defalarca yenen ve netice ne olursa olsun mücadeleden vazgeçmeyen Celâleddin Hârizmşah için şu sözleri söylemiştir; *“Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu! Su ve ateş gibi iki bela girdabından kendini kurtarıp sahile vardı. O başıma büyük işler açacak onun karşısında akıllı bir insan nasıl gafil durabilir”*⁷⁸³” Diyerek onu övmekten kendini alamamıştır.

Cengiz Han daha sonra oğlu Çağatay'ı Celâleddin Hârizmşah'ı yakalamak için Sind Nehri'nin ötesine yollasa da Çağatay eli boş bir şekilde geri dönmüştür⁷⁸⁴.

C. CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN YENİDEN GÜÇLENMESİ VE MOĞOLLAR İLE MÜCADELEYE DEVAM ETMESİ

1. Sultan Celâleddin'in Hindistan'daki Faaliyetleri

Sultan Celâleddin Hârizmşah, Moğollara yenilmiş, ailesini ve ordusunu kaybetmiş perişan bir hükümdar olarak 4.000 adamı ile Kasım 1221 yılında Hindistan'a vardı⁷⁸⁵. Sultan'a kısa bir süre sonra Cemal adlı bir emiri içinde pek çok emtia bulunan bir gemi ile katıldı. Bu dönemde Hindistan'da merkezi otorite yoktu.

---

⁷⁸⁰ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s.51.

⁷⁸¹ İbnü'l Esir, s.357.

⁷⁸² Nesevî, s.55.

⁷⁸³ Cüveynî, s.349.

⁷⁸⁴ Taneri, “Celâleddin Hârizmşah”, s.249.

⁷⁸⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.200.

Yeni kurulan Delhi Devleti'nin hükümdarı İl Tutmuş merkezi otoriteyi sağlamaya çalışıyordu⁷⁸⁶.

Sultan Celâleddin'in güçsüzlüğünden faydalanmak isteyen Hindistan'ın yerel hâkimlerinden Rana Şatra onun üzerine bir ordu ile gelse de kendisi ölmekten, ordusu ise mağlup olmaktan kurtulamadı⁷⁸⁷. Bu savaşta pek çok ganimet elde eden Sultan, Balala ve Nikala dolaylarına geldiğinde karşılaştığı beş, altı bin kişilik bir birliği daha perişan etmeyi başardı. Celâleddin'in bölgedeki başarıları neticesinde 4.000 kadar Hintli ordusuna katıldı. Sultan peş peşe elde ettiği askeri başarılarının ardından Debdaba Usakun Bölgesi'nin hâkimi Kabaca'nın kızı ile evlenerek siyasi gücünü de arttırdı⁷⁸⁸.

Cengiz Han bir türlü ele geçiremediği düşmanı Celâleddin'in ardından büyük bir birlik gönderememiştir. Çünkü burada ciddi bir kuvvete sahip olan Yeni Delhi İmparatorluğu Cengiz'in gözünü korkutmuş olmalıdır⁷⁸⁹. Aynı zamanda yabancı olduğu Hint coğrafyası ve iklimi onun Celâleddin'in peşinden gitmesine mani olmuştur. Ancak, Celâleddin'in bir yıl gibi kısa bir sürede ciddi bir güce sahip olması Han'ın dikkatini çekmiş olacak ki Törbay Tokşin komutasında bir Moğol birliğini Celâleddin'i yakalaması için Hindistan'a yollamıştır. Moğolların peşine düştüğünü haber alan Celâleddin Hârizmşah, Delhi Bölgesi'ne çekildi⁷⁹⁰. Moğollar ise sadece Melikfur Bölgesi'ni yağmalayıp geri dönmek zorunda kaldılar⁷⁹¹.

Delhi'ye yönelen Celâleddin Hârizmşah, bölge hâkimi Şemseddin İl Tutmuş'un kendisine bir yer vermeye yanaşmaması üzerine Balala ve Nikala civarına geri döndü. Kokar Bölgesi'nin hâkimi Rai Kokar ile ittifak eden Sultan, onun kızı ile de evlilik yaptı, Rai Kokar anlaşmanın ardından oğlunu da bir ordu ile Celâleddin'in hizmetine sokunca Hârizmşah bölgede hem askeri hem de siyasi anlamda iyiden iyiye güçlendi⁷⁹². Onun bu başarıları, Irak Bölgesi'nde hüküm süren kardeşi Gıyaseddin

---

⁷⁸⁶ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.27.

⁷⁸⁷ Nesevî, s.57; Bünyatov, *a.g.e.*, s.186.

⁷⁸⁸ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.28.

⁷⁸⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.201.

⁷⁹⁰ Taneri, *Harezşahlar*, s.49.

⁷⁹¹ Cüveynî, s.350.

⁷⁹² Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s 29.

Pirşah'ın bazı emirlerinin Celâleddin'in yanına gelmesine vesile oldu⁷⁹³. Bu sayede komutanlarına da kavuşan Celâleddin, eski vezirini öldürttüğü ve Emin Melik'in oğlunun öldürülmesinde parmağı olduğunu düşündüğü için aralarının açıldığı Kabaca ile mücadeleye girişti⁷⁹⁴. Kabaca'yı mağlup eden Celâleddin onun Multan'a kaçmasına neden oldu ve ona ait pek çok şehri ele geçirdi⁷⁹⁵.

Delhi Sultanlığına bağlı Kanisar önlerine gelen Sultan Celâleddin, şehri mukavemetsiz bir şekilde ele geçirerek burada hüküm sürdü. Ancak Delhi Sultanı Şemseddin İl Tutmuş 30.000 kişilik bir ordu ile onun üzerine geldi. Hârizmşah'ın Cihan Pehlivan önderliğinde yolladığı öncü birliği yenen Şemseddin, Sultan'a yolladığı mektupta kendisi ile ittifak kurmak istediğini söylediye de aslında Sultan Celâleddin'e karşı Hindistan'ın yerel emirleri ile bir ittifak kurmak için zaman kazanmak istiyordu⁷⁹⁶.

Sultan Celâleddin kısa bir zaman sonra Kabaca ve Şemseddin İl Tutmuş önderliğinde toplanan Hint sultanlarının kendisini kısıp aldıklarını fark etti. Özellikle kardeşi Gıyaseddin'in yanından kaçarak Celâleddin'e sığınan emirlerin teklifi ile Sultan, Irak'a geçip kardeşinin hâkimiyetine son vermek ve bölgeye hâkim olmak fikrine büründü⁷⁹⁷. Emirlerinden Cihan Pehlivan'ı Hindistan'da aldığı yerlere yönetici olarak atadı ve 1224 yılının başında Hindistan'dan ayrılıp Kirman'a geçti⁷⁹⁸.

Celâleddin Hârizmşah'ın üç yıl süren Hindistan macerası onun ordusunu yeniden topladığı bir süreç olarak değerlendirilebilir. Celâleddin Mengübürti'nin Hindistan'a çekilmesinin nedeni, annesinin Hint asıllı olması hasebiyle bölge hakkında detaylı bilgiye vakıf olmasından ileriye gelmektedir⁷⁹⁹.

---

⁷⁹³ Bünyatov, *a.g.e.*, s.186.

⁷⁹⁴ Nesevî, s.57-58.

⁷⁹⁵ Cüveynî, s.351-352.

⁷⁹⁶ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.31.

⁷⁹⁷ Nesevî, s.59.

⁷⁹⁸ Özeydin, "Harezşahlar Devleti", s.894.

⁷⁹⁹ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.32.

2. Cengiz Han'ın Moğolistan'a Dönüşü

Cengiz Han, çıkmış olduğu büyük Batı seferinde elde ettiği büyük başarıların vermiş olduğu haz ile ülkesine geri dönme kararı aldı. Bu kararı almasında etkili olan amiller mevcuttu. Muhammed Hârizmşah üzerine düzenlemiş olduğu Batı Türkistan Seferi oldukça uzun sürmüştü, bu nedenle de ülkesinde onun öldüğüne dair haberler yayılmıştı⁸⁰⁰. Çıkan haberlerin ardından hala tam olarak otoritesini oturtamadığı Tangutlar ve Hitaylar isyana kalkıştı. Durumu haber alan Cengiz Han, Moğolistan'a avdet etmeye karar verdi⁸⁰¹.

Celâleddin Hârizmşah ile Sind Nehri kıyısında yaptığı savaşın ardından üç ay daha bölgede kalarak yağma ve talanlarına devam etti⁸⁰². 1222 yılında Hindikuş dağlarına geçerek bir müddet burada kaldı. Burada ölümsüzlüğü arayan Cengiz Han, Çin'in önde gelen Taoist filozoflarından Ç'ang – Ç'uen'i yanına çağırıp ondan sonsuz yaşamın sırlarını öğrenmeye çalıştı⁸⁰³. 1223 yılına gelindiğinde ise oğulları Çağatay, Ögedey ve Toluy ile Kulanbaşı mevkiinde birleşerek dönüş yolculuğuna devam etti⁸⁰⁴. 1224 yılında İrtiş Nehri'ni geçen Cengiz Han'ın başkent Karakurum'a gelmesi 1225 yılına kadar sürmüştür⁸⁰⁵.

3. Sultan Celâleddin'in İran ve Azerbaycan'da Temayüz Etmesi

Sultan Celâleddin Hindistan'da aleyhinde oluşan ittifaktan çekinerek yanında bulunan emirlerin tavsiyesi ile Hindistan'dan ayrılmıştır. Kardeşi Gıyaseddin Pirşah'ın emrinde bulunan askerlerin kendisine destek verdiğini öğrenen Sultan, Ocak 1224 yılında Mekran yolundan Kirman'a varmıştır.

Kirman Hâkimi Barak Hacib, Sultan'a itaatini sundu⁸⁰⁶. Buradan Şiraz'a gitmek için ayrılan Celâleddin, yolda Yezd Emir'ine de itaatini kabul ettirdi. Fars

---

⁸⁰⁰ Cüveynî, s.158.

⁸⁰¹ Cûzcânî, *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.100.

⁸⁰² Barthold, *Moğol İstilasası*, s.478.

⁸⁰³ Vladimircov, *a.g.e.*, s.103.

⁸⁰⁴ Yuvalı, *a.g.e.*, s.80.

⁸⁰⁵ *Gizli Tarihi*, s.186.

⁸⁰⁶ Kâzvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 498

Hâkimi Sa'd b. Zengi Şiraz'a gelen Sultan Celâleddin'in hâkimiyetini kabul ederek kızını Sultan ile evlendirdi⁸⁰⁷. Ardından Celâleddin Mengübirtî kardeşinin hâkimiyetinde olan İsfahan'a geçerek buradaki Kadı Rükneddin Mesud'a boyun eğdirdi. Kardeşi Gıyaseddin'in İsfahan'da bulunan hazinesine de el koydu. Bu haber üzerine Gıyaseddin Pirşah 30.000 kişilik bir ordu ile ağabeyi Celâleddin'in üzerine yürüyünce emrinde sadece 5.000 kişilik bir kuvvet bulunan Sultan Celâleddin, kardeşine sulh teklifinde bulunarak savaştan kaçındı⁸⁰⁸. Ancak Celâleddin yine boş durmayarak gizliden gizliye kardeşine ait emirleri yanına çekti ve Akuta mevkiinde konaklamakta olan kardeşi Gıyaseddin'e ani bir baskında bulunarak kaçmasını sağladı⁸⁰⁹. Sultan Celâleddin, daha sonra huzuruna davet ettiği kardeşi Gıyaseddin'e de hâkimiyetini kabul ettirmesinin ardından düzenlenen bir tören ile resmi olarak sultanlığını ilan etmiştir⁸¹⁰.

1224 yılında Huzistan'da bulunan Sûr reislerini de kendisine bağlayan Sultan Celâleddin, Moğollar ile mücadele etmek için Abbasi Halifesi'nden yardım istedi ancak bu isteğinin reddedilmesi üzerine 1225 yılında Halife'ye ait güçsüz bir orduyu yenerek Bağdat civarına kadar ilerledi ve bölgeyi yağma edip Meraga'ya çekildi⁸¹¹. Aynı yılın Temmuz ayında Sultan, Atabeg Özbek'in karşı koyamayacağını anlayarak kaçmasının ardından Tebriz'i ele geçirdi. Özbek'in karısı aynı zamanda Irak Selçuklu Hükümdarı Sultan III. Tuğrul'un kızı olan Melike Hatun, Sultan Celâleddin ile evlenmek istemiş, Özbek'ten boşanmıştır. Bu izdivacı kabul eden Celâleddin, Nahçıvan'a giderek onunla evlenmiştir⁸¹².

4. Celâleddin Hârizmşah'ın Gürcüler Üzerine Yürümesi

Celâleddin Hârizmşah'ın Tebriz'i ele geçişinin ardından Gürcüler üzerine sefere çıkma fikri bulunmaktaydı. Gürcüler, Müslüman diyarlarına birçok yağma ve talan yapıp Müslüman halkı kılıçtan geçiriyorlardı. Bu durumun bilincinde olan

---

⁸⁰⁷ Nesevî, s.62.

⁸⁰⁸ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamânı*, s.35.

⁸⁰⁹ Özaydın, "Harezşahlar Devleti", s.894.

⁸¹⁰ Kâzvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 498; Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", s.249.

⁸¹¹ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.51.

⁸¹² Kâzvîni, *Târîh-i Güzide*, s.498; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s.66-67.

Sultan, 1225 yılında Gürcüler üzerine sefere çıktı⁸¹³. İlk olarak Dvin şehrini ele geçiren Sultan Celâleddin, Kerbi mevkiinde Gürcü komutanı İvan ve askerleri ile karşı karşıya geldi. Gürcüleri tarumar eden Celâleddin, İvan'ı kaçırmak zorunda bıraktı⁸¹⁴. Kerbi ve Zûn şehirlerini de ele geçiren Sultan, yüklü miktarda ganimet elde etti. Ancak Tebriz'de bıraktığı veziri Şerifü'l Mülk'ten gelen bir haber üzerine acil olarak Tebriz'e geri döndü. Çünkü Tebriz'de yönetimi elinde bulunduran Nizâmü'd-dîn ve kardeşi Şemsü'd-dîn Tuğraî, Özbek'i tekrar yönetime getirmek için isyan etmişlerdi. Celâleddin, süratle bölgeye gelerek Nizamü'd-dîn'i öldürmüş, kardeşi Şemsü'd-dîn'i ise tevkif ettirerek sükûneti sağlamıştır⁸¹⁵. Bu isyan dolayısıyla perişan duruma düşürdüğü Gürcülerden tam anlamıyla yararlanma fırsatını kaçırmıştır.

1226 yılında ikinci defa Gürcülerin üzerine sefere çıkan Celâleddin Hârizmşah, Tiflis önlerine kadar geldi. Celâleddin'in az sayıda adamıyla saldırıya geçtiğini sanan Gürcüler şehirden çıkış yaparak Sultan'ın askerlerine saldırdılar. Ancak Sultan, onlara pusu kurmuştu ve aniden adamları Gürcü askerlerini çembere alarak onları kılıçtan geçirdi. Böylelikle Tiflis ele geçirildi (10 Mart 1226)⁸¹⁶.

Tiflis'i ele geçiren Sultan Celâleddin, Kirman Emiri Barak Hacib'in kendisine ihanet edip Moğollara onun hakkında malumat verdiğini öğrenince bu sefer yönünü Kirman'a çevirdi⁸¹⁷. Barak Hacib yanına hazinesini de alarak müstahkem bir kaleye kaçtı⁸¹⁸. Sultan ise Barak Hacib'i ele geçirmeye fırsat bulamadan Ahlat'ta Melik Eşref'in Hârizm ordusunu yenilgiye uğrattığının haberini alınca bir kez daha işini yarım bırakarak Doğu Anadolu'ya yöneldi. Yolda Kars ve Ani'yi kuşatan Sultan Celâleddin bir başarı elde edemedi yoluna devam etti⁸¹⁹.

Celâleddin Hârizmşah Ahlat'ı kuşattığı sırada Gürcüler Tiflis'e hücum etmiş, şehri yakarak Celâleddin'in askerlerini bölgeden sürmüşlerdir (Aralık 1226)⁸²⁰.

⁸¹³ Hasan Geyikoğlu, "Hârezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, C. 4. Ankara 2002, s.919; İbnü'l Esir, s.394-395.

⁸¹⁴ Bünyatov, *a.g.e.*, s.195-196.

⁸¹⁵ Nesevî, s.71-72.

⁸¹⁶ Oktay, "Ermeni Müellifi Kiragos", s. 26; Gürün, *a.g.e.*, s.409.

⁸¹⁷ Kâzvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 498.

⁸¹⁸ Abdülkerim Özaydın, "Barak Hacib", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s.63.

⁸¹⁹ Geyikoğlu, "*Doğu Anadolu*", s.921.

⁸²⁰ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.50.

Celâleddin Hârizmşah ise kışın bastırması ve Azerbaycan'da çıkan karışıklıklar nedeniyle Ahlat Kuşatması'nı kaldırarak Tebriz'e geri döndü⁸²¹.

1228 yılına gelindiğindeyse Sultan Celâleddin Hârizmşah son Gürcü Seferi'ni gerçekleştirdi. Bu sefer neticesinde Lori şehri ele geçirildi. Gürcüler, Hârizmşahlara karşı 40.000 kişiden mürekkep ve içerisinde Ermeni, Laz, Alan, Sabir ve Kıpçakların bulunduğu bir ittifak bloğu oluşturdular⁸²². 1229 yılının başında Celâleddin Hârizmşah, Gürcülerin bu büyük ordusu ile giriştiği savaşı da kazandı ve Tiflis'i bir kez daha ele geçirmekle kalmadı Şekan, Gag ve Kağızman gibi önemli kalelere de sahip oldu⁸²³.

Celâleddin Hârizmşah, dört yıl boyunca mücadele edip mütemadiyen üstün geldiği Gürcülerin topraklarında ne yazık kalıcı bir hâkimiyet kuramadı. Bunun sebebi olarak Moğol tehlikesinin bir kez daha ortaya çıkması ve Sultan Celâleddin'in Ahlat şehrini ele geçirme hedefine yönelik ağırlık verdiği Doğu Anadolu politikasını gösterebiliriz⁸²⁴.

5. Sultan Celâleddin'in Rey ve İsfahan'da Moğollar ile Mücadelesi

Hindistan'dan Irak-ı Acem'e gelen Celâleddin Hârizmşah, ara vermeden devam ettiği siyasi mücadeleler ile yeniden teşekkülünü sağladığı devletini güçlendirmeyi hedeflemekteydi. Onun Gürcüler, Ahlat ve Fars Atabegleri ile mücadele içerisinde geçen Irak-ı Acem yıllarında en büyük düşmanı olarak nitelendirebileceğimiz Moğollar da Sultan'ı rahat bırakmamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Kirman Emiri Barak Hacib, Sultan Celâleddin'e itaatsizlik etmiş ve bununla da yetinmeyerek Moğollara onun hakkında malumat vermişti. Onun ulaştırdığı bilgi Moğollar nazarında dikkat çekmiş olacak ki 1226 yılında bir Moğol birliği Rey civarında görülmüştür. Moğolların Rey'in yakınındaki

⁸²¹ Bünyatov, *a.g.e.*, s.201.

⁸²² Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", s.249-250.

⁸²³ Nesevî, s.113.

⁸²⁴ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.51.

Damgan'da bulduklarını öğrenen Celâleddin, süratle onların üzerine yürüdü. Bölgede karşılan iki ordu çetin bir mücadeleye girişmiş, ancak kazanan taraf Celâleddin Hârizmşah olmuştur. Önünden kaçan Moğolları yakalamaya çalışsa da Rey civarında onu daha büyük bir Moğol birliğinin beklediğini öğrenince bu kovalamayı yarıda kesmek zorunda kalmıştır⁸²⁵.

1227 yılında Moğolların İsfahan önlerine geldiğini haber alan Sultan Celâleddin, Tebriz'den ayrılarak İsfahan'a geldi. Yolladığı 4.000 kişilik bir müfreze Moğollar ile mücadele etmeden önlerinden kaçınca Celâleddin Hârizmşah düşmanı İsfahan'a bir günlük bir mesafede karşılamaya karar verdi. Moğollar 2.000 kişilik bir birlik ile civar memleketleri yağmalamaya çıktıklarında bunların üzerine saldıran Sultan, 400 kadarını esir ederek İsfahan halkının önünde öldürttü⁸²⁶. İbnü'l Esir'in verdiği bilgiye göre İsfahan önlerine gelen bu Moğol birliğini Cengiz Han ile anlaşmazlığa düşerek kovulan bir Moğol komutanı yönetmekteydi⁸²⁷.

5 Eylül 1227 yılında Moğol birlikleri ile harp etme kararı alan Celâleddin, devletinin ileri gelenlerini bir araya toplayarak şu sözleri söyledi; "*Önemli bir iş ve büyük bir bela kendini gösterdi. Eğer aciz davranır sırtımızı düşmana dönersek hiç birimizin sağ kalması mümkün olmaz. Karşı koyma ve sabretme bizim tek yapacağımız iştir. Eğer Allah'ın yardımı bizimle olursa hepimiz kurutuluruz. Eğer başka türlü olursa şehitlik saadetinden ve faziletinden mahrum kalmayız. Yüce Allah şöyle buyurmuştur; "Ey inananlar. Bir toplulukla karşılaşırsanız dayanın, başarıya erişebilmeniz için Allah'ı çok anın"*⁸²⁸" Diyerek çevresindeki komutanlarının Moğol korkusunu bertaraf etmeye çalıştığı açıktır.

Asker sayısı bakımından Moğollardan iki katı üstün olan Celâleddin bu üstünlüğünü kardeşi Gıyaseddin Pirşah'ın ihaneti ile kaybetti. Öyle ki Pirşah, Celâleddin hücum emri verdiği sırada Elçi Pehlivan ve askerlerini de yanına alarak savaş alanını terk etmiştir⁸²⁹. Yine de umudunu kaybetmeyen Sultan Celâleddin'in ordusunun sağ cenahı önce Moğolların sol kanadını hezimete uğrattı. Akşama doğru

---

⁸²⁵ İbnü'l Esir, s.432.

⁸²⁶ Nesevî, s 84-85.

⁸²⁷ İbnü'l Esir, s.438.

⁸²⁸ Cüveynî, s.366.

⁸²⁹ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.52.

Moğol ordusu top yekûn geri çekilirken Sultan Celâleddin onların üzerine saldırdı. Fakat savaş stratejileri gereği pusu kurdukları anlaşılan Moğollar, ansızın Hârizmşah'ın etrafını sararak peşi sıra onun sol cenahını çökerttiler. Nesevî, sol cenahın yenilmesini Gence Emiri ve aynı zamanda Sultan'ın sol cenah komutanı olan Orhan'ın Gence'de bir Bâtînî tarafından öldürülmesine bağlamaktadır⁸³⁰. Moğolların çemberi içinde kalan Celâleddin Hârizmşah ise atından düşmüş, Moğollara esir düşecekken bir Moğol askerinin üzerine çullanmış ve onun atını alarak yarma harekâtıyla Moğol kısı kacından canını zor kurtarmıştır⁸³¹. Merkez ve sol cenahı dağılan Sultan'ın sağ cenahı İsfahan'a avdet etti⁸³².

Sultan Celâleddin'den haber alınamayan sekiz günlük süreçte Moğollar İsfahan şehrini kuşatmışlardır. Sultanın öldüğü haberinin yayılması ahalinin maneviyatını düşürdüğü sırada Sultan Celâleddin İsfahan halkına bir haber yollayarak şunları söylemiştir; *“Ben askerlerimden dağılanları toplamak üzere bölgede dolaşıyorum. Ordularımı topladığım anda tekrar yanınıza gelecek ve birlikte Moğolları İsfahan kuşatmasından uzaklaştıracağız. Yanınıza varacağım, sizinle birlikte onları mağlup edecek ve buradan uzaklara süreceğiz.”*⁸³³ İfadelerini kullanarak İsfahan halkının Moğollara direnişini arttırmıştır. Babası Muhammed Hârizmşah'ın aksine halkına verdiği sözü yerine getiren Celâleddin, kısa zamanda topladığı ordu ile tekrar düşmanın karşısına çıkmış, İsfahan halkıyla eş zamanlı bir hücum düzenleyerek Moğolları kısı kacı altına almış ve onları tarumar etmiştir⁸³⁴.

Moğollara karşı ciddi bir başarı elde eden Celâleddin Hârizmşah'a, Cengiz Han'ın yerine geçici süreliğine ülkesini idare eden Toluy, yenilen Moğolların kendileri tarafından azledilmiş olan bir birlik olduğunu savunmuş ve Celâleddin'in gerçek Moğol kuvvetleri ile savaşmadığını belirterek bir nevi bu yenilgiye bahane bulmuştur⁸³⁵.

---

⁸³⁰ Nesevî, s.85-86.

⁸³¹ Cüveynî, s.367.

⁸³² Nesevî, s.86.

⁸³³ Hasan Geyikoğlu, “Hârizmşah Celâleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Erzurum 1996, s.95; İbnü'l Esir, s.439.

⁸³⁴ İbnü'l Esir, s.439.

⁸³⁵ Bünyatov, *a.g.e.*, s.202.

Moğollar ile yapılan savaş esnasında birliklerini de alıp savaş meydanından kaçan Sultan'ın kardeşi Gıyaseddin Pirşah, Alamut İsmâîlîlerine sığınmıştı. Fakat burada kendisini güvende hissetmeyen Pirşah, Sultan'a isyan ettiğini bildiğimiz Kirman Emiri Barak Hacib'e sığındı. Barak Hacib önce rızası olmadan Gıyaseddin'in annesi ile evlendi. Ardından anne ve oğulun kendisini öldüreceklerinden şüphelenerek ikisini de katletti. Böylelikle Hârizmşahlar Devleti'nin tek vasisi olarak hayatta kalan Celâleddin Hârizmşah, önemli bir rakibini bertaraf etmiş oldu⁸³⁶.

D. CELÂLEDDİN HÂRİZMŞAH'IN ANADOLU POLİTİKASI VE MOĞOL MÜNASEBETLERİNE ETKİSİ

1. Hârizmşah-Türkiye Selçuklu Münasebetleri

Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarı Alâeddin Keykubad, 1220 yılında tahta geçmiştir⁸³⁷. Onun tahta geçtiği sene Moğollar Batı Türkistan Seferi'ne müteakip Hârizmşahların topraklarını işgal ediyorlardı. İleri görüşlü bir Sultan olan Alâeddin, daha tahta geçtiği ilk yıllarda Moğol tehlikesine karşı önlem olarak devletinin önemli şehirlerinin savunmasını güçlendirecek imar faaliyetlerinde bulunmuştur⁸³⁸.

Sultan Alâeddin'in Doğu Anadolu politikası da Moğol işgalleri ile paralel olarak gelişmiş ve bölgede bulunan Eyyûbî, Mengücek ve yerel Selçuklu Hanedanlığı ile Moğollara karşı ittifak kurmaya çalışmıştır. Ancak Celâleddin Hârizmşah'ın Irak-ı Acem'e gelmesi ve 1225 yılında Tebriz'i alıp Azerbaycan'a hâkim olduktan sonra yönünü Şarki Anadolu'ya çevirmesi Sultan Alâeddin'in Doğu Anadolu politikasında değişikliğe gitmesine sebep olmuştur.

Celâleddin Hârizmşah, 1225 yılında Mucireddin Tahir b. Harezm ile Sultan Alâeddin Keykubad'a bir mektup yollayarak ilk siyasi münasebetleri başlatmıştır⁸³⁹. Sultan Alâeddin Keykubad'a övgüler ile başlayan mektubun devamında “*Garp*

⁸³⁶ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.39-40.

⁸³⁷ Faruk Sümer, “Keykubad I”, *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s.358.

⁸³⁸ Salim Koca, “Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara, s. 346.

⁸³⁹ İbn Bibi, s.369.

*padişahlarından küfrün kökünü kazıyan ve İslâm hudutlarını kapayan zat-ı devletleridir; Şark ülkelerinde de kılıçla kâfirlerin fitnesini yatıştıran biziz.*⁸⁴⁰”
Diyerek Sultan ile kendisini aynı kefeye koymakta ve aynı amaç için mücadele verdiklerini anlatmaya çalışmaktadır. Alâeddin Keykubad da Sultan’ın elçisi olan Mucireddin Tahir’i çok iyi karşılamış, akabinde o da Celâleddin Harizmşah’a bir mektup yollayarak başlatmış oldukları dostluk münasebetlerinden son derece mutlu olduğunu belirtmiştir⁸⁴¹.

Yukarıda da görüldüğü gibi Harezmsah – Selçuklu münasebetleri dostane bir şekilde başlamıştır. Lakin Doğu ve Güney Doğu Anadolu’daki yerel hâkimler Celâleddin Harizmşah’ın bölgeye intikali ile Alâeddin Keykubad’a olan bağlılıklarını sorgulamaya başlamışlardır. İlk olarak Amid ve Hısn-ı Keyfa Artuklularının başında bulunan Mesud öteden beri tâbi olduğu Selçukluların hâkimiyetinden çıkarak Mısır’da bulunan Eyyûbî hükümdarı Melik Kamil’e biat etmiş ve Celâleddin Hârizmsah ile ittifak yapmak için girişimde bulunmuştur⁸⁴². Yaşanan bu hadiseler Melik Eşref’in kendi topraklarının tehlikede olduğunu düşünmesine ve Alâeddin Keykubad ile yakınlaşmasına sebep olmuştur. Melik Eşref, Artuk Hükümdarı Mesud’un üzerine sefere çıkması konusunda Alâeddin Keykubad’ı ikna etmiş o da 1226 yılında Artuklular üzerine sefer düzenlemiştir⁸⁴³. Tam bu sırada Barak Hacib’in isyan etmesinden dolayı Celâleddin Hârizmsah Kirman’a gidince müttefiksiz kalan Artuklu hükümdarı Mesud, Selçuklulardan çekinerek tekrar Melik Eşref’e yanaşmıştır⁸⁴⁴. Bu durum Selçuklu – Eyyûbî ittifakını bozmuş lakin Sultan Alâeddin yine de seferden vazgeçmeyerek Temmuz-Ağustos 1226 yılında Adıyaman ve Çemişkezek’i ele geçirmiştir⁸⁴⁵. Fakat Sultan, Moğol tehlikesinden ötürü Melik Mesud’u affederek kalan topraklarında hüküm sürmesine izin vermiştir⁸⁴⁶.

---

⁸⁴⁰ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, Ankara 1988, s.82.

⁸⁴¹ Ali Öngül, *Anadolu Selçukluları*, İstanbul 2017, s.185.

⁸⁴² Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*, Ankara 2003, s.38.

⁸⁴³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2013, s.396

⁸⁴⁴ Yavuz Selim Burgu, *Anadolu Selçuklu Devleti, Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, İstanbul 2011, s.126.

⁸⁴⁵ Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 2005, s.222

⁸⁴⁶ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Ankara 2014, s.235.

Alâeddin Keykubad'a karşı Sultan Celâleddin ile ittifak yapan ikinci isim ise Erzincan Mengüçük Hükümdarı Davutşah'tır. Babası Behramşah (1165 – 1225) altmış sene boyunca Selçuklulara sadık kalarak ölmesinin ardından başa geçen Davudşah, babasının politikasından vazgeçerek Selçukluların tâbiyetinden çıkmaya yönelik politikalarda bulunmuştur⁸⁴⁷. Şöyle ki; Erzurum'da hüküm süren Sultan Alâeddin Keykubad'ın yeğeni Cihanşah, Alamut hâkimi Alâeddin Nev Müslüman ve Celâleddin Hârizmşah ile Alâeddin Keykubad'a karşı ittifak kurmaya çalışmıştır. Lakin Celâleddin Hârizmşah bu teklife itibar etmemiştir⁸⁴⁸. Yaşanan gelişmeler Sultan Alâeddin'in 1228 yılında yeni bir sefere çıkarak Erzincan'ı ele geçirmesi ve Mengüçüklerin Erzincan koluna son vermesine neden olmuştur⁸⁴⁹. Sultan Alâeddin, Erzincan Mengüçüklerine sefere çıktığı sırada Celâleddin Hârizmşah'ın Moğollar ile mücadele ediyor olması onun bu ittifaka sessiz kalmasına neden olmuş olabilir.

1228 yılında Harizmşah – Selçuklu ilişkilerinin genel seyri iki sultan arasında yapılan mektupların içeriğinde de anlaşılacağı üzere herhangi bir bozulma yaşamamıştır. Zira Celâleddin Moğollar ile mücadele ettiğinden bahsetmiş ve sultanın Erzincan Mengüçükleri üzerine yaptığı seferi takdir ederek yerinde bir karar olduğunu beyan etmiştir⁸⁵⁰. Sultan Alâeddin de Hârizmşah'ın doğuda yaptığı cihadın batıdaki kolunu kendisinin devam ettirdiğinden bahsederek Melik Eşref'in Ahlat Valisi Hacib Ali'ye karşı olası bir savaş çıkması durumunda ittifak yapabileceklerinin sinyalini vermiştir⁸⁵¹.

Aynı yıl Trabzon Komnenoslarının hükümdarı Andronikos Komnenos, Celâleddin Hârizmşah'a biat etmişti⁸⁵². Bunun ardından Alâeddin Keykubad'ın Erzincan seferini fırsat bilerek Türklere ait olan Samsun ve Sinop limanlarını yağmalamıştır. Bu durum Sultan'ı Trabzon Rum İmparatorluğu üzerine sefere

---

⁸⁴⁷ Faruk Sümer, "Mengüçüklüler", *DİA*, C. 29, İstanbul 2004, s.140.

⁸⁴⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s.376.

⁸⁴⁹ Abdülkerim Özaydın, "Mengüçüklüler", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, (Ed. Haşim Şahin), Ankara 2016, s. 107.

⁸⁵⁰ Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 84-85.

⁸⁵¹ *a.e.*, s.89.

⁸⁵² Jakob Phillip Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ahmet Cevat Eren), Ankara 2011, s.103.

çıkmaya itmiştir. Süratle Karadeniz üzerine hücum eden Selçuklu birlikleri Trabzon şehrini kuşatsa da zorlu hava şartları seferin başarısız olmasına neden olmuştur⁸⁵³.

Aşağıda daha detaylı anlatacağımız üzere Melik Eşref'in Ahlat Valisi Hacib Ali'nin Celâleddin Hârizmşah'a ait olan Azerbaycan ve Gürcistan topraklarına düzenlediği seferler ve elçilik heyetlerinin geçişlerine engel olmaları gibi hadiseler 1229 yılında Celâleddin Harizmşah'ın Ahlat'ı kuşatmasına neden olmuştur. Kuşatma sırasında Sultan'ın yeğeni olan Erzurum Meliki Cihanşah Ahlat bölgesine gelerek Celâleddin Hârizmşah'a biat ettiğini göstermiş ve onun Ahlat'ı alması için her türlü yardımı yapacağını vaat ederek açıkça Türkiye Selçuklu Devleti'ne isyan etmiştir⁸⁵⁴. Yaşanan bu son gelişmeler Selçuklu – Hârizmşah münasebetlerinin geri dönüşü olmayacak bir şekilde bozulmasına, devrin en güçlü iki Türk ve Müslüman hükümdarlarının savaşmasına neden olacaktır.

2. Sultan Celâleddin'in Ahlat Kuşatmaları ve İslam Dünyası'ndaki İtibarını Yitirmesi

Celâleddin Hârizmşah 1225 yılında devletini yeniden temayüz ettirdiği sırada Ahlat şehri Melik Eşref'in yönetimindeydi. Melik Eşref'te şehre 1220 yılında Hüsâmeddin Hacib Ali adında bir vali atamıştı⁸⁵⁵.

Sultan Celâleddin, Tebriz'i almasının ardından şehrin yönetimini veziri Şerifü'l Mülk'e bırakmıştır. 1226 yılında Vezir, Tebriz'deki gıda stoklarının azalmasından dolayı Erzurum civarına bir saldırıda bulundu. Hatırı sayılır miktarda yüklü ganimet elde ederek Erzurum ve civarındaki pek çok yeri yağmaladığını anladığımız Vezir, elde ettiği ganimetler ile Tebriz'e geri dönerken yolda Ahlat Valisi Hacib Ali'nin saldırısına uğramıştır⁸⁵⁶. Bu beklenmedik saldırı sırasında aciz kalan Vezir Şerifü'l Mülk elde ettiği emtiayı Ahlat Valisi'ne kaptırarak geri dönmüş ve o

⁸⁵³ Uyumaz, *a.g.e.*, s.46.

⁸⁵⁴ Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, s.240.

⁸⁵⁵ Faruk Sümer, "Ahlat", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s.21.

⁸⁵⁶ İbnü'l Esir, s.417.

sırada Kirman'da Barak Hacib'in isyanını henüz bastırmış olan Celâleddin Hârizmşah'a durumu haber vermiştir⁸⁵⁷.

Celâleddin Hârizmşah, Ahlat Valisi'nin hasmane tavrını cezasız bırakmak istemeyerek, önce Tiflis üzerine yönelmiş, daha sonra Gürcüler üzerine sefere çıkacakmış hissiyatı uyandırarak Vali'yi şaşırtmıştır. Ardından süratle Doğu Anadolu'ya yönelen Celâleddin Hârizmşah, Ekim 1226 yılında Ahlat'ı kuşatmıştır⁸⁵⁸. Kırk gün süren bu kuşatma sırasında gerek Ahlat Valisi gerekse şehir halkı Hârizmşahlara karşı Ahlat'ı dirayetli bir şekilde savunmuşlardır. 15 Aralık 1226 yılında hava şartlarının bozulması ve Azerbaycan'da Yıva Türkmenlerinin karışıklığa yol açması nedeniyle Sultan Celâleddin kuşatmayı kaldırarak bölgeden ayrılmıştır⁸⁵⁹.

1227 yılında Celâleddin Mengübîrti, Moğollar ile mücadele halindeyken eşi olan Melike Hatun, Hoy mevkiinde ikamet etmekte idi. Melike Hatun, Sultan Celâleddin'in ilgisizliğinden dolayı ona düşman olmuştu. Hoy halkının da Hârizmşah'ın yönetiminden hoşnut olmadığını bildiğinden, Ahlat Valisi Hüsâmeddin Hacib Ali'ye haber yollayarak onu Azerbaycan'a davet etti⁸⁶⁰. Ancak Nesevî'ye göre Celâleddin'in veziri bu kadını hiç sevmediği için baskı altına almaya çalışmış, kadının da başka bir çaresi olmadığı için Hacib Ali'yi çağırarak zorunda kalmıştır⁸⁶¹. Neticede Celaeddin Hârizmşah Moğollar ile mücadele halindeyken Hacib Ali, Temmuz-Ağustos 1227 yılında Azerbaycan'a geldi. Melike'nin ikamet ettiği Hoy şehrini ve civarındaki kaleleri ele geçirdi. Merend ve Nahçıvan'ı yağmalayan Hacib Ali, Sultan Celâleddin'in karısı Melike Hatun'u yanına alıp Ahlat'a geri döndü⁸⁶².

Celâleddin Hârizmşah'ın yokluğunu fırsat bilen Azerbaycan'ın eski yöneticileri bölgede eski Atabeg Devleti'ni yeniden kurmak için bir kez daha Hacib Ali'yi bölgeye çağırdılar. Hacib Ali ikinci defa Azerbaycan'a geldiğinde bu kez onu

⁸⁵⁷ Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.65.

⁸⁵⁸ Yinanç, *Makeleler*, s.207.

⁸⁵⁹ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.52.

⁸⁶⁰ Bünyatov, *a.g.e.*, s.202-203.

⁸⁶¹ Nesevî, s.95-96.

⁸⁶² Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.66.

Celâleddin'in veziri Şerefü'l Mülk karşıladı ve Hacib Ali ile giriştiği mücadeleyi kazanarak bölgede sükûneti sağladı. Ahlat Valisi çekilmek zorunda kaldı⁸⁶³.

Hârizmşah, Moğolları uzaklaştırıp Gürcüler üzerine sefer düzenledikten sonra yönünü Şark-i Anadolu'ya çevirdi ve Ağustos 1229 yılında Ahlat şehrini kuşattı⁸⁶⁴. Melik Eşref ise Ahlat'a gönderdiği İzzeddin Aybeg'e verdiği emir ile Hacib Ali'yi öldürttü ve yerine Aybeg'i yeni vali olarak atadı⁸⁶⁵. Bu gelişmesinin yaşanmasında Celâleddin Hârizmşah'ın Hüsameddin Hacib Ali ile olan husumetinden ötürü Ahlat'ı kuşattığının bilinmesi ve Hacib Ali'nin öldürülmesi ile belki kuşatmayı kaldırma ihtimali etkili olmuş olabilir. Ancak bu gelişme Celâleddin Hârizmşah'ı hiçbir şekilde etkilememiş ve kuşatmaya devam etmiştir.

Sultan Alâeddin Keykubad, Celâleddin, Ahlat'ı kuşattığı sırada Alanya'daydı. Huzuruna gelen Celâleddin Hârizmşah'ın elçileri ile konuşan Keykubad, onlara Sultan'ın Ahlat gibi önemli bir İslam şehrini kuşatmaktan vazgeçmesi gerektiği yönünde tavsiyelerde bulundu. Ardından Alâeddin Keykubad, Kemaleddin Kamyar'ı elçi olarak Hârizmşah'a yollamış, ona Ahlat Kuşatması'nı kaldırıp Moğollar ile mücadele ederse kendisine istediği kadar askeri yardımda bulunacağını teklif etmiştir. Lakin Hârizmşah kararından yine de vazgeçmedi⁸⁶⁶. Onun Ahlat Kuşatması'nda bu derece kararlı olmasının bir nedeni de Tebriz'de yeniden kurduğu devletinin zenginleşmesi için Ahlat yolu üzerinde bulunan ticaret yollarını kontrol altına alması gerektiğini düşünmesiydi⁸⁶⁷.

Celâleddin Hârizmşah'ın Ahlat Kuşatması İbnü'l Esir'e göre sekiz, Cüveynî'ye göre on ay sürmüştür⁸⁶⁸. Kuşatma sırasında şehir halkı ciddi sıkıntılar yaşamış, kıtlık yaşayan insanlar şehirdeki kedi ve köpekleri yemek zorunda kalmışlardır. Ahlat'ta yaşayan İsmail Vâni adında bir adam Sultan Celâleddin ile anlaşarak gece vakti Hârizmşah'ın askerlerini Ahlat'a soktu⁸⁶⁹. Bu sayede Mayıs 1230'da Ahlat şehri

---

⁸⁶³ Yinanç, *Makaleler*, s.208.

⁸⁶⁴ Taneri, *Harezşahlar*, s.79.

⁸⁶⁵ Sümer, "Ahlat", s. 21.

⁸⁶⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s.388-389.

⁸⁶⁷ İlhan Erdem, "Alâeddin Keykubad'ın Doğu Politikası ve Moğollar", *II. Uluasal I. Alâeddin Keykubad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. Yusuf Küçükdağ-Mustafa Çıpan) Konya 2008, s.87.

⁸⁶⁸ İbnü'l Esir, s. 450-451; Cüveynî, s.372.

⁸⁶⁹ Nesevî, s.126.

Hârizmşahların eline geçti. Sultan Celâleddin, Ahlat'ın yağma edilmesini istemese de kılıç hakkından dolayı askerleri üç gün boyunca Ahlat'ı yağmaladılar. Halktan pek çok insan mallarını sakladıkları yerleri söylemedikleri için işkence ile öldürüldü⁸⁷⁰.

Yıllardır Moğollar ile giriştiği başarılı mücadeleler neticesinde İslam Dünyası nazarında bir kahraman gibi görülen Celâleddin Hârizmşah'ın, Kubbet'ül İslam olarak anılan Ahlat'a yapmış oldukları zulüm ve kıyım onun tüm değerini yitirmesine neden oldu. Kendisi asıl büyük sorun olan Moğol tehlikesine karşı İslam Dünyası'nı birleştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunacağına, daha ufak ve şahsi meselelerine öncelik vererek büyük bir hataya düşmüştür. Osman Turan'a göre; "*Calal al-Din, askerî meziyetlerine ve kahramanlığına mukabil, siyasette görüşü kifayetsiz bir hükümdar idi*"⁸⁷¹.

Sultan Celâleddin Mengübîrti'nin komşularına karşı son derece pervasız ve saldırgan bir tavır takınmasında, Cengiz Han'ın 1227 yılında bir sefer esnasında ölmesinin de büyük payı vardır⁸⁷². Çünkü Cengiz Han'ın ardından toplanan Moğol kurultayı iki seneye yakın bir süre yeni hanını seçememiştir. Bu durum Celâleddin'in Moğolların bölgeyi terk ettiğini ve bir daha geri dönmeyeceklerini düşünmesine neden olmuştur.

3. Yassı Çimen Savaşı ve Celâleddin Hârizmşah'ın Bozguna Uğraması

Halife En-Nasır zamanından beri gergin olan Hârizmşah - Abbasi ilişkileri yeni Halife Mustansır zamanında düzelmeye başlamıştır. Yeni Halife, Hârizmşah Celâleddin'e karşı daha dostane bir tavır takınmış, Hârizmşah'ın Ahlat'ı muhasarası sırasında ona ve adamlarına bir elçilik heyeti ile hil'atler göndermiştir⁸⁷³. Celâleddin Hârizmşah da Ahlat'ı almasının ardından yolladığı fetihnamede "*Artık şimdi Suriye ve Anadolu bölgelerinin, Sultan'ın [Celâleddin] devletinde görevli olanların ellerine*

⁸⁷⁰ Kâzvîni, *Târîh-î Güzide*, s.499; Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.68.

⁸⁷¹ Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, s.240.

⁸⁷² Gizli Tarih, s.190.

⁸⁷³ Nesevî, s.118-119.

*geçmesi an meselesidir.*⁸⁷⁴” Demekten çekinmeyerek aleni bir şekilde Alâeddin Keykubad’a ve Melik Eşref’e düşmanlık edeceğini beyan etmiştir.

Alâeddin Keykubad, Erzurum Meliki Cihanşah’ın Celâleddin Hârizmşah ile yakınlaştığını öğrenince olası bir savaşa karşı ittifak arayışlarına girmiş, Mısır hükümdarı Melik Kamil ve Eyyûbîlerin Dımaşk Meliki Eşref’e elçiler yollamıştır. Ahlat’ın düşmesinin ardından zaten öncesinde hazırlığının yapıldığı Melik Eşref – Alâeddin Keykubad ittifakı gerçekleşmiştir⁸⁷⁵.

Dönem kaynaklarından İbn Bibi ve Nesevî’nin aktardıklarına göre, Celâleddin Hârizmşah’a karşı kurulan Selçuklu ve Eyyûbî ittifakını Sultan’a, Erzurum Meliki Cihanşah haber vererek onların ordularının birleşmeden evvel bozguna uğratılması gerektiğini belirtmiştir⁸⁷⁶. Ancak Celâleddin, Ahlat’ın ele geçirilişinin ardından askerlerinin bir kısmını dinlenmeleri için dağıtmış, bir kısmını ise Veziri Şerefü’l Mülk komutasında Malazgirt Kuşatması’na göndermişti⁸⁷⁷. Bu olumsuz şartlar altında Celâleddin, dağıttığı askerleri toplamadan elindeki kuvvetle bizzat kendisi yola çıkmıştır. Ancak Alâeddin Keykubad ve Melik Eşref’in ordularının birleşmesine mani olamamıştır. Celâleddin Hârizmşah hasta olduğu halde yola çıktığı esnada Erzurum Melik’i Cihanşah da kuvvetlerini yanına alarak Harput mevkiinde Hârizmşah’a katıldı⁸⁷⁸.

Yaklaşık olarak 40.000 kişiyi bulan Hârizmşah’ın ordusu Sivas’a doğru ilerledi. Selçuklu birliğinin de sayısı takriben 50.000 kişi kadardı. İki ordu birbirlerinden habersiz Erzincan’ın Yassı Çemen bölgesinde karşı karşıya geldi⁸⁷⁹. Celâleddin’in, Alâeddin Keykubad önderliğinde toplanan orduyu görmesinin ardından imrenerek; “*Eğer bu ordu benim olsaydı, bunlarla Tatar ordusuyla savaşa girseydim, onların damarını çıkarır, o azgın köpeklerin kanlarıyla yeryüzümün otlarını sularım*⁸⁸⁰.” Demekten kendini alamamıştır.

---

⁸⁷⁴ Cüveynî, s.375.

⁸⁷⁵ İbnü’l Esir, s.453.

⁸⁷⁶ İbn Bibi, s.388; Nesevî, s.131.

⁸⁷⁷ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul 2011, s.85; Taneri, *Celâlu’d Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.71.

⁸⁷⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s.391.

⁸⁷⁹ Öngül, *a.g.e.*, s.187.

⁸⁸⁰ İbn Bibi, s.398.

10 Ağustos 1230 yılında iki ordunun başlattığı umumi taarruz ile Celâleddin'in kuvvetleri büyük bir gayretle savaşmasına rağmen yenilmekten kurtulamamıştır. Celâleddin Hârizmşah savaş alanını terk etmiş, askerlerinin birçoğu ölmüş, bir kısmı da kaçmayı başarmıştır⁸⁸¹. Ancak Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah bu savaşta esir alınmıştır. Yapılan muharebenin ardından Alâeddin Keykubad ve müttetikleri çok sayıda ganimet ele geçirmişlerdir⁸⁸².

Moğolların Türkistan ve İran'da gerçekleştirdikleri tahribat ve felaketten ders çıkarmadıklarını anladığımız İslam Dünyası'nın bu büyük sultanları, yakın gelecekte bir kez daha başlayacak olan Moğol istilaları öncesinde ne yazık ki birbirlerini zayıflatmaktan kendilerini alamamışlardır.

4. Celâleddin Hârizmşah'ın Moğol Takibine Uğraması ve Ölümü

Yassı Çemen Savaşı'nın ardından Celâleddin Hârizmşah, ilk olarak Harput'a, oradan Malazgirt Kuşatması'nı devam ettiren veziri Şerefü'l Mülk'ün yanına giderek muhasaraya son verdimiştir. Yanına vezirini de alan Celâleddin, büyük tahribatlara sebep olduğu Ahlat'a varmıştır. Ahlat'tan taşıyabileceği ne varsa yanına alarak Azerbaycan'a doğru hareket etti⁸⁸³.

Cengiz Han'ın ölmesinin ardından yerine halefi ve oğlu olan Ögedey 1229 yılında hanlığın başına geçmiştir. Ögedey'in ilk hedeflerinden biri Hârizmşahlar İmparatorluğu'nu tamamıyla ortadan kaldırmaktı. Celâleddin Hârizmşah'ın bölgede yaptıklarından haberdar olan Moğollar, ne pahasına olursa olsun onu ele geçirmeyi akıllarına koymuşlardı. Moğolların Yassı Çemen Savaşı'nın hemen ardından Curmagun Noyan önderliğinde büyük bir ordu göndermesi tesadüf değildir⁸⁸⁴. Celâleddin, zamanında kardeşi Gıyaseddin'i teslim etme hususunda problem yaşadığı Bâtınîlerin üzerine sefere çıkarak İsmâîlîleri vergiye bağlamıştı. Bu vergilerin eksik ödenmesinden dolayı sürekli mücadele halinde olduğu Alamut İsmâîlîleri onun içinde

⁸⁸¹ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, C.2, s.67.

⁸⁸² Cahen, *a.g.e.*, s.85-86.

⁸⁸³ Öngül, *a.g.e.*, s. 188; Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.72.

⁸⁸⁴ Özgüdenli, "*Ögedey Han*", s.21.

bulduğu aciz durumdan faydalanarak bölgedeki Hârizmşâh hâkimiyetindense Moğol boyunduruğuna girmeyi tercih etmiş ve Celâleddin'in müşkül durumda olduğunu Moğollara söylemişlerdir⁸⁸⁵.

Sultan Celâleddin Ahlat'tan Hoy mevkiine geçmişti. Burada ikamet ederken Moğolların Maverâünnehir sınırlarına dayandığını öğrenince Melik Eşref ve Sultan Alâeddin Keykubad ile barışmak zorunda kalmıştır. Sultan Hoy'dan Tebriz'e geçmiş ve buradayken Halife Mustansır, başta olmak üzere Alâeddin Keykubad ve Melik Eşref gibi İslam Dünyası'nın güçlü liderlerinden yardım talep etti⁸⁸⁶. Bu yardım isteğini şu sözler ile temellendirmiştir; “*Ögedey'in ordusunun Amuderya'yı geçtiğini, sayı ve güç bakımından çok fazla olduklarını, Tatar ordusunun karşısında kalelerin ve şehirlerin dayanamayacağını, eğer kendisini ortadan kaldırırlarsa onların Moğol askerleri karşısında tutunamayacağını. Sultanın Moğol askerleri ve onlar arasında bir set vazifesi gördüğünü, eğer onlar kendisine askeri destek sağarlarsa bu durumun düşmanın dişlerini küt edeceğini ve kendi askerlerine cesaret vereceğini. Yok eğer teklifini hafife alacak olurlarsa başlarına geleceği düşünsünler*⁸⁸⁷.”

İttifak hareketlerinin dışında Celâleddin kendi başının çaresine de bakmaya çalışıyordu. Bu nedenle on dört kişiden mürekkeb ve başlarında Bergu adlı komutanının bulunduğu bir keşif kolunu Moğollardan haber almak adına yola çıkardı. Zencan yakınlarındaki Merc-i Şerevân bölgesinde Moğol öncü birliklerine yakalanan bu keşif kolu Moğollar tarafından katledildi. İçlerinden sadece Bergu kurtularak Sultan'a başlarına gelenleri anlattı⁸⁸⁸. Sultan aldığı haber üzerine asker toplamak amacıyla Mukan bölgesine gitti. Mukan'dan Arminan civarına geçen Sultan, buradaki bir kale komutanından Moğolların yedi yüz kişilik bir kuvvetle Zencan'da ikamet ettiklerini öğrendi⁸⁸⁹. Moğolların gelişiyile büyük bir korku ve telaş içerisine giren Celâleddin, bu yedi yüz kişilik Moğol birliğinin öncü kuvvet olduğunu anlayamayacak kadar aciz bir durumdaydı. Bunun üzerine yeniden Mukan mevkiine giden Celâleddin Mengübîrti, burada henüz ordusunu toplamaya fırsat bulamadan Moğolların yaklaştığını öğrenince sadece beraberindeki 1.000 kişi ile Şirkebut'a

⁸⁸⁵ Farhad Dafdary, *İsmaililer (Tarihleri ve Öğretileri)*, (Çev. Erdal Toprak), Ankara 2002, s.581-582.

⁸⁸⁶ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s.95.

⁸⁸⁷ Cüveynî, s.377.

⁸⁸⁸ Nesevî, s.139-140.

⁸⁸⁹ Cahen, *a.g.e.*, s. 88; Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.77.

gitmek zorunda kaldı. Ancak Moğollar, Şirkebut'ta Celâleddin'e baskın yaparak onun süratle kaçmasına neden oldu⁸⁹⁰.

Şirkebut'tan kaçan Sultan, önce Mahan mevkiine geldi ve kış ayını burada geçirdi. Yazın gelmesi ile Moğolların kendisinin ikamet ettiği yeri öğrendiklerini ve onu takibe koyuldukları haberini alınca Arran'a gitmek için yola çıktı⁸⁹¹. Güçten düşmesi ile itaatsizliklerin ortaya çıktığını gördüğümüz Sultan'a karşı veziri Şerefü'l Mülk isyan bayrağını çekmişti. Sultan'ın haremını ve hazinesini emanet ettiği Şerefü'l Mülk, onun Moğol takibi ile kendisinden uzaklaşmasını fırsat bilerek Alâeddin Keykubad ve Melik Eşref'e mektup yazmış, onlara hutbeleri kendileri adına okutmak şartıyla Azerbaycan ve Arran'ın yönetimini kendisine vermeleri konusunda anlaşmaya çalışmıştır. Vezirinin isyan ettiğini haber alan Sultan, kısa zamanda onu ele geçirerek teşebbüslerine son vermiş ve onu öldürmüştür (1231)⁸⁹².

Sultan Celâleddin'in, Arran'dan Gence civarına gelip bir ordu toplayarak Moğollar ile mücadeleye devam etmek gibi bir planı vardı. Lakin Gencililer Hârizmşah'a isyan ederek onun şehre atadığı valiyi öldürdüler ve Moğollara haber gönderdiler. Bu isyan üzerine Gence'ye yürüyen Hârizmşah kısa zamanda sükûneti sağladı ve bir müddet burada ikamet etti⁸⁹³.

Celâleddin, Gence civarında iken Kuke Yakom isimli bir Moğol Noyan'ı kendisine sığındı. Ondan aldığı bilgilere göre hareket eden Celâleddin, Van'ın Cür Dağı'nda Moğollara pusu kurdu. O sırada Sultan, elçi olarak gönderdiği Nesevî'den Meyyâfârikîn Meliki Muzaffer'in kendisi ile ittifak etmeye yanaşmadığı haberini aldı⁸⁹⁴. Daha sonra Melik Eşref'ten yardım alacağını düşündüğü için El-Cezire bölgesine yönelen Celâleddin Hârizmşah, Hani şehrinde iken Amid hükümdarı Mesud'un kendisine biat ettiği haberini alınca Amid şehrine geldi⁸⁹⁵. Şehrin yakınındaki Dicle köprüsü civarında konaklayan Hârizmşah Bargiri, Ahlat yönünden inerek etrafını saran Moğolların kısılcı altında kaldı⁸⁹⁶. Geceleyin eğlenceye dalıp

---

⁸⁹⁰ Nesevî, s. 40-41.

⁸⁹¹ a.e., s.43.

⁸⁹² Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamânı*, s.77.

⁸⁹³ Bünyatov, a.g.e., s.216.

⁸⁹⁴ Nesevî, s. 153-154.

⁸⁹⁵ Öngül, a.g.e., s. 189; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 97.

⁸⁹⁶ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146 – 1233)*, Ankara 2013, s.419.

içkiyi fazla tüketen Hârizmşah, Türkmen bir habercinin Moğolların geldiğini söylemesine rağmen ona itimat etmedi. Çünkü o, Hani önlerindeyken Moğolları gözlemek ve oyalamak amacıyla Otur Han önderliğinde 4.000 atlıdan oluşan bir kuvveti görevlendirmişti. Ancak Otur Han, Moğol korkusundan mütevellit, görevini ifa edememiş, Sultan'a yalan söyleyerek Moğolların Malazgirt'ten avdet ettiğini belirtmiştir⁸⁹⁷.

Sabah olunca Moğolların geldiğini fark eden Sultan, akrabasının yardımıyla bir ata binerek Amid'e kaçtı. Ancak halk daha önce yaptıklarından ötürü onu taşıyarak şehirden uzaklaşmasını sağladı. Daha sonra Meyyâfârikîn'e gelen Sultan, Moğolların sıkı takibindeydi. Peşine takılan on beş Moğol süvarisinden ikisini öldürdükten sonra dağlara kaçıp saklanmak zorunda kaldı⁸⁹⁸.

Moğollara yakalanmamak için atını dağlara süren Sultan Celâleddin'in akıbeti ile farklı bilgiler mevcuttur. Nesevi'ye göre; Sultan çıktığı dağda saklanırken Kürt eşkıyalar tarafından yakalanarak soyulmuş, kendisini öldürecekleri sırada Sultan olduğunu söyleyerek Meyyâfârikîn hâkimi Muzaffer'e haber vermelerini istemiştir. Eşkıyaların reisi onu obasına götürüp haber vermek için şehre indiği sırada başka birisi gelip onun Sultan olduğunu öğrenince Sultan'ın Ahlat'ı ele geçişi sırasında kardeşini öldürdüğünü söyleyerek üzerine saldırmış ve Celâleddin Hârizmşah'ı şehit etmiştir⁸⁹⁹. Cüveyni ise daha basit bir hikâye ile eşkıyalar tarafından yakalanan Sultan'ın kim olduğu hakkında hiçbir bilgisi olmayan insanlar tarafından öldürüldüğünü nakleder (1231)⁹⁰⁰. Ölümünden haberdar olan Melik Muzaffer onun cesedini Meyyâfârikîn'e getirip buraya defnettirmiştir⁹⁰¹.

11 yıllık mücadelesinin ardından acz içinde ölen Sultan Celâleddin Hârizmşah, liderlik ve kahramanlık ruhunun vermiş olduğu cesaretle Moğollarla, babasının aklından dahi geçiremediği birçok meydan muharebesine tutuşmuştur. Kısıtlı imkânlarla büyük başarılar elde eden Sultan Celâleddin, kendi döneminde Moğol zulmüne karşı halk tarafından bir umut ışığı olarak görülmüştür. Öyle ki öldüğüne bile

---

⁸⁹⁷ Nesevî, s.154-155.

⁸⁹⁸ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 98; Taneri, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, s.79.

⁸⁹⁹ Nesevî, s.157-158.

⁹⁰⁰ Cüveynî, s.383-384.

⁹⁰¹ Devlet, *Harezşahlar Devleti*, s.55.

uzunca bir süre kimse inanmamış Anadolu'da sahte Celâleddinler türemiş idi. Bu söylentiler dahi Moğolların yüreğine korku salmaya yetmiştir⁹⁰². Ancak Sultan Celâleddin, çok iyi bir komutan olmasına karşın iyi bir devlet adamı olamamıştır. Çevresinde bulunan tüm komşu ülkeler ile bir anlaşmazlık yaşamış, onun bu saldırgan politikası Moğollar karşısında yalnız kalmasına neden olmuştur. Celâleddin Hârizmşah'ın ölümü ile birlikte gereken desteği vermeyen İslam Dünyası'nın liderleri yaptıkları hatayı on yıl sonra Anadolu'nun (1243), takriben yirmi yıl sonra da Bağdat'ın (1258) Moğollar tarafından işgal edilmesi ile çok acı bir biçimde tecrübe edinmişlerdir.

---

⁹⁰² Yinanç, *Makaleler*, s.212-213.

Sonuç

Hârizm Bölgesi, bulunduğu coğrafyadan dolayı, İpek Yolu ve Asya ülkeleriyle, Avrupa'da Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasıdır. Bu nedenle tarih boyunca döneminin en güçlü devletlerinin dikkatini üzerine çekmiştir. Bu durum, hem çevresindeki devletlerle hem de uzağındaki devletlerle ilişkilerin kurulmasını ve geliştirilmesini sağlamıştır.

1215 yılında Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Pekin başta olmak üzere Kuzey Çin'i ele geçirmesinin ardından yanı başında duran Hârizm gibi değerli bir ticaret merkezini ellerinde bulunduran Hârizmşahlar ile münasebete girmemesi beklenemezdi. Tangut ve Çin'in tam manasıyla fethini tamamlayamamış olan Cengiz Han'ın Hârizmşah İmparatorluğuyla dostane ilişkiler kurmaktan başka bir çıkar yolu yoktu. İki devlet arasında ilişkilerin başlama sebebi Muhammed Hârizmşah'ın Çin'in fethi hayalidir. Ancak onun bu mefkûresini Cengiz Han daha önce gerçekleştirerek Hârizmşah'ın hayallerini suya düşürmüştü. Bu duruma bir türlü inanamayan Hârizmşah'ın gönderdiği elçilik heyeti Cengiz Han ile ticari münasebetlerin temelini oluşturmuştur.

Muhammed Hârizmşah, dostane ilişkiler kurma çabasında olan Cengiz Han'ın teklifine olumlu cevap verince, karşılıklı elçilerin gidip gelmesiyle Moğol-Hârizmşah münasebetleri kısa süreliğine de olsa gelişmiştir. Bu ilişkilerin bozulmasında Muhammed Hârizmşah'ın kendi devletinin iç dinamikleri arasındaki bağının kuvvetli olmaması en etkin sebeplerdendir. Öyle ki; Otrar gibi önemli bir ticaret şehrinin Kanglı-Kıpçak asıllı Valisi olan Gayır Han'ın başına buyruk hareket ederek hem Hârizmşahlar Devleti'nin hem de İslam Dünyası'nın çöküşüne sebep olması Muhammed Hârizmşah'ın devlet adamlığının ne derece zayıf olduğunun bir göstergesidir. Dışarıdan pek azametli görünen devletinin iç yapısındaki çift başlı yönetimi ortadan kaldıramaması yani Kanglı-Kıpçak soyundan gelen annesi Terken Hatun'un baskısına maruz kalması devletinin bir diğer zafiyetlerindendir. Annesinin hem ulema hem askeri sınıfla ilişkilerinin sağlamlığının aksine kendisinin bu sınıflar ile arasındaki uçurum gittikçe açılmıştır. Bu nedenle ordusuna ve ulema sınıfına güvenemeyen Hârizmşah,

bu sorunların giderilmesi için bir çabada ve önlemede bulunmamıştır. Kendisinin tam tersi olan Cengiz Han gibi bir imparatora karşı defalarca affedilemez hatalara düşmesi onun hem İslam Dünyası bakımından hem de Dünya tarihi açısından bir daha geri gelmeyecek olan yıkımların müsebbibi olarak görülmesine yol açmıştır.

Muhammed Hârizmşah, devrin en büyük İslam Devleti'nin başında olmasına rağmen, şahsi menfaatlerini ön planda tutarak Küşlûg'e karşı Fergana, İsficab, Şaş başta olmak üzere Mâverâünnehîr Müslümanlarına sahip çıkmamış ve İslam Dünyası'nı yaklaşan Moğol tehlikesine karşı birleştirmek yerine Abbasi Halifesi ile mücadele içine girmiştir. Dar ufuklu politikalar neticesinde hem dış hem de iç siyasette yalnızlaşan Hârizmşah, Moğol ordusu önünde aldığı ufak bir yenilginin ardından tam manası ile bir yıkım yaşamıştır. Düşmanın zaafını çok iyi gören Cengiz Han, Muhammed Hârizmşah'ın korkularını gün yüzüne çıkarmak adına tertiplelediği türlü hileler sayesinde çıkmış olduğu Türkistan Seferinden kısa zamanda ciddi başarılar elde etmiştir. Moğol ordusunun Cengiz Han önderliğinde yekpare bir uyum içerisinde olması ve Çin'in fethinin ardından Moğolların kendilerini özellikle kale kuşatması hususunda geliştirdikleri bir gerçektir. Lakin Moğolların bu denli başarılı olmalarının tek sebebi olarak iyi birer savaşçı olmalarını gösteremeyiz. Çünkü Hârizmşahlar ordusunun temelini oluşturan Kanglı-Kıpçak askerleri de savaşçı yönleri ile ön plana çıkmış ve bağlı oldukları devleti kısa sürede bir imparatorluk haline getirmişlerdir.

Cengiz Han, Batı Türkistan Seferi'nin bu kadar kolay olacağını şüphesiz kendi bile düşünmemiştir. Bu seferin Cengiz Han açısından kolaylıkla zafere ulaşmasının en önemli sebeplerinden biri Muhammed Hârizmşah'ın kriz yönetimini başarılı bir şekilde gerçekleştirememesidir. *“Bütün beş, parça ondan güçlüdür”* mantığı çerçevesinde hareket etmesi gerekirken ordusunun tüm kuvvetini şehir şehir dağıtarak zaten disiplinden yoksun olan birliklerini iyice güçten düşürmüştür. Bu taktiksel hatanın sonucunu, Semerkant, Buhara, Herat, Merv ve Nişabur başta olmak üzere devrin en büyük İslam şehirleri en acı şekilde ödemiştir. Cengiz Han'ın şehirleri kolaylıkla ele geçirmesinin bir diğer önemli sebebi ise zamanında Hârizmşahların ele geçirdikleri ülkelerin hanedanlarının sonunu getirmeleridir. Bu durum, Moğolların önünden kaçan Muhammed Hârizmşah'ın yokluğunda düşmana karşı insanları birleştirecek kutlu bir liderin ortaya çıkmasına engel olmuştur. Gürgeç direnişi ve

Hocend Emiri Timur Melik'in münferit direnişleri ise ne yazık ki sonucu değiştirecek ciddi bir etkiye sahip olamamıştır.

Muhammed Hârizmşah, bir şehzade olarak geldiği dünyaya Ab-ı Sükûn adasında bütün ihtişamından yoksun, kendi topraklarında bir kaçak olarak veda etmiştir. Onun ölümü ile viran devletinin başına geçen Celâleddin, Hârizmşahlar tarihinde Moğollara karşı dik duruşun en büyük timsalidir. Cesareti ve kararlılığı ile babasının zıttı bir politika izleyerek Moğollara karşı mücadele edilmesi gerektiğini savunan Celâleddin, ne yazık ki politik dirayetsizliğini babasından miras olarak almıştır. Moğollara ve Gürcülere karşı kazandığı zaferler sayesinde kısa zamanda İslam Dünyası'nda sevilen bir lider haline gelen Celâleddin, Doğu Anadolu'daki saldırgan politikası ve Ahlat halkına uyguladığı zulüm neticesinde kazandığı itibarını aynı hızla kaybetmiştir. Anadolu topraklarına açıkça göz diken Celâleddin, Alâeddin Keykubad ile yapmış olduğu Yassı Çemen Savaşı'nı kaybetmesinin ardından iyice güçten düşmüş ve sonrasında Moğollardan kaçarken Meyyâfarikîn'de eşkıya bir Kürt tarafından öldürülmüştür. Moğol felaketine karşı birlik ve beraberlik içerisinde olamayan dönemin İslam devletleri, yaptıkları hatanın bedelini 1243 Köseadağ Bozgunu ile Anadolu'da ve 1258'de Bağdat'ın Moğol mezalimine uğramasıyla tüm Doğu İslam coğrafyasında en acı şekilde ödemiştir.

Hârizmşahlar Devleti, Moğolların işgaline uğrayarak sadece siyasi ve sosyo-ekonomik yönden değil, döneminin en önemli ilim merkezlerine sahip olması bakımından da hem İslam âlemi, hem de dünya tarihi açısından geri getirilemeyecek büyüklükte kayıplar vermiştir. Dünya'nın pek çok şehirlerinden Hârizm'deki âlimleri dinlemeye gelen insanlar bulunmaktaydı. Din, astronomi, felsefe, matematik, tıp gibi birçok alanda önemli âlimlere ev sahipliğı yapan Hârizm coğrafyası, aynı zamanda dünyanın pek çok yerinden eğitim almak için bölgeye gelen insanlara da kucak açmaktaydı. Örnek verecek olursak Kübrevî tarikatının kurucusu Ömer b. Muhammed Hayvakî, astronomi alanında çok mühim eserlere imza atmış olan Mahmud b. Muhammed el Hârezmî, tıpta Ebu Hamid es-Semerkindî gibi isimler dönemin en değerli âlimlerindendi, ancak ne yazık ki bu saydığımız şahıslar Moğollar tarafından öldürülmüşlerdir.

Hârizmşahlar Devleti'nin yeniden ihya edilip sonradan tamamen sükût etmesinde başrolü oynayan Celâleddin Hârizmşah'ın ölmesi ile Hârizşahlar tarih sahnesinden silinmiştir. Lakin bu denli büyük bir coğrafyaya yayılan güçlü bir devletin etkileri uzun yıllar özellikle Anadolu'da kendini hissettirmeye devam etmiştir. Öyle ki; Moğolların Batı Türkistan Seferi'ne müteakip Hârizm, Mâverâünnehîr ve Horasan'dan pek çok insan Moğol mezaliminden kaçarak devrin bir diğer güçlü İslam Devleti olan Türkiye Selçuklularına sığınmıştır. Bazı görüşlere göre bu dönemde Hârizm'deki Moğol kıyımından kaçarak Anadolu'ya gelen Oğuz Boylarından birisi de Kayılardır ki, herkesçe bilindiği üzere Kayılar Anadolu'da Osmanlı Devleti'ni kuran boy olarak tarihe geçmiştir. Bunun dışında Anadolu'nun kültür mirasının başında gelen Mevlana Celâleddin Rum-î'nin babası Bahaüddîn Veled de Moğolların Belh'i işgal etmesine müteakip buradan Anadolu'ya göç etmiştir. Yassı Çemen Savaşı'ndan sonra Celâleddin Hârizmşah'ın birlikleri bozguna uğramışlar ve Anadolu'nun dört bir yanına dağılmışlardır. Dağılan bu Hârizmlileri, olası bir Moğol tehlikesine karşı kullanmak için devlet bünyesine alan Alâeddin Keykubad, zamanla onların yönetim kademesinde yükselmesine vesile oldu. Lakin Keykubad'ın ölümünün ardından Türkiye Selçuklu Devleti ile araları bozulan Hârizmli askerler itaatten çıkarak Anadolu-Suriye yolu üzerinde yağma ve talan hareketlerinde bulunmuşlar, ayrıca bölgeye yeni gelen Türkmenlerin de desteği ile feodal bir devlet kurmuşlardır. Zamanında Moğollar tarafından toprakları işgal edilen Hârizmlilerin, Anadolu'da çıkardığı huzursuzluk 1240 yılında Babaî Ayaklanması'nın çıkmasına neden olacak, bu isyan neticesinde güçsüzlüğü gün yüzüne çıkan Türkiye Selçukluları da 1243 yılında Moğol hâkimiyetine girecekti.

Bibliyografya

AĞALDAĞ, Sebahattin, “Moğol Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014, s. 265-277.

AHİNCANOV, Sercan, M, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (çev. Kürşat Yıldırım), İstanbul: Selenge Yay., 2014.

Ahmed bin Mahmud, *Selçukname*, (çev. Erdoğan Merçil), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2001.

Al-Bondârî, *Zubdat al- Nuşra va Nuşbat (Irak ve Horasa Selçukluları Tarihi)*, (çev. Kıvameddin Burslan), Ankara: TTK, 2016.

ALİCAN, Mustafa, *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, İstanbul: Timaş, 2016.

AYDINLI, Osman, “Semerkant” *DİA*, XXXVI, İstanbul: TDVY, 2009, 481-484

BARHOLD, Vasiliy, Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK, 1990.

_____, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (terc. Ragü Hülisi Özdemir), (haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Ankara: TTK, 2013.

_____, “Cengiz Han”, *İA*, III, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1963, s. 91-100.

BEYÂNÎ, Şîrîn, *Moğol Dönemi İran 'ında Kadın*, (çev. Mustafa Uyar), Ankara: TTK, 2015.

BEZER, Gülay Öğün, “Terken”, *DİA*, XXXX, İstanbul: TDVY, 2011, s. 509.

BOSWORTH, Clifford Edmund, “Khwazm”, *Eİ*, IV, Leiden, 1978, s. 1060-1065.

_____, “Khwazmshas”, *Eİ*, IV, Leiden 1978, s. 1065-1068.

BROCKELMANN, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara: TTK, 1964.

BURGU, Yavuz Selim, *Anadolu Selçuklu Devleti, Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, İstanbul: Selenge, 2011.

BÜNYATOV, Ziya, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, (çev. Tural Rızayev), İstanbul: Der Yay., 2003.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: TVYY, 2011.

CECELİ, Gülseren, *Hârizmşah Hükümdarı Sultansah Mahmud (567-589/1152-1193)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: M.Ü.T.A.E., 2006.

_____, "Hârizmşahlar Siyasi Hayatında Kadının Yeri ve Önemi", *Ortaçağda Kadın*, (Ed. Altan Çetin), Ankara: Lotus Yay, 2011, s. 483-519

CEVDET PAŞA, Ahmed, *Kıyas-ı Enbiya*, VI, (haz. Mahir İz), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay, 1985.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Atâ Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK, 2013.

ÇAKMAK, Mehmet, Ali, "Harezmsahlar Devleti", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Ed. Refik Turan) Ankara: Grifker Yay., 2014, s. 251-268.

DAFDARY, Farhad, *İsmaililer (Tarihleri ve Öğretileri)*, (çev. Erdal Toprak), Ankara: Doruk Yay, 2002.

DEVLET, Nadir, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, İstanbul: Başlık Yay., 2010.

DİLEK, Asuman, *XI. – XIII. Yüzyıllarda Harezm Bölgesinde Türk Boyları'ndan Kanglılar*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: M.Ü.T.A.E., 1994.

D'OHSSON, Abraham Konstantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, (çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), İstanbul, IQ Kültür Sanat Yay., 2014.

_____, "Harezmsahlar Devleti", *DGBİT*, IX, İstanbul: Çağ Yay., 1992, s. 19-60.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (çev. A. Sait Aykut) İstanbul: YKY, 2013.

Ebü'l-Ferec İbnül-İbri, *Târîhu Muhtasari'd Düvel*, (çev. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara: TTK, 2011.

Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büdan), (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yay., 2017.

EL- HÜSEYİNÎ, Şadrüddîn Ebu'l - Hasan'Ali İbn N'aşır İbn'Ali, *Ahbâriü'd-Devleti's-Selçukiyye* (çev. Necati Lügal), Ankara: TTK, 1999.

EL-ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, (çev.Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yay., 2014.

ERDEM, İlhan, “Alâeddin Keykubad’ın Doğu Politikası ve Moğollar”, *II. Uluasal I. Alâeddin Keykubad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, (ed. Yusuf Küçükdağ-Mustafa Çıpan), Konya, 2008, s. 87-89.

ERSAN, Mehmet-ALİCAN, Mustafa, *Sorularla Selçuklu Tarihi Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, İstanbul: Timaş, 2012.

FALLMERAYER, Jacob Philip, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Ahmet Cevat Eren) Ankara: TTK, 2011.

GEYİKOĞLU, Hasan, “Hârizmşah Celâleddin Mengüberti’nin Şahsiyeti”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 4, Erzurum, 1996.

_____, “Hârezmşahlar ve Doğu Anadolu”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 917-925.

GÖK, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara: TTK, 2013

GÖMEÇ, Saadettin “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, *Electronic Turkish Studies*, Vol. II/2, 2007

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: TTK, 1950.

GROUSSET, Renê, *Stepler İmparatorluğu*, (çev. Halil İnalçık), Ankara: TTK, 2011.

GÜLER, Nagehan, “Cengiz Han’ın Mâverâünnehîr’i Zaptı” *Anasay Dergisi*, S. 1, Ağustos, 2017, s. 15-36.

GÜNDOĞDU, Abdullah, “İpek Yolu’nun Türklere Sunduğu Jeo-Stratejik İmkânlar”, *İpek Yolu’nda Türk Kültür Mirası*, (Ed. Fahri Atasoy), Ankara: Türk Yurdu Yay., 2014. S. 294-300.

GÜRBÜZ, Meryem, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür)*, İstanbul: Boğaziçi Yay, 2014.

_____, “Tekiş, Alâeddin”, *DİA*, XXXX, İstanbul: TDVY, s. 364-365.

GÜRÜN, Kâmuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Karaca Yay., 1981.

HARTMANN, Angelika, “Nâsır-Lidîfillâh”, *DİA*, XXXII, İstanbul: TDVY, 2006, 399-402.

HEMENDÂNÎ, Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't Tevarih*, (Nşr. Behmen Kerîmî), Tahran: Eqbal Yay, h. 1362.

_____, *Cami'ü't Tevarih Selçuklu Devleti*, (çev. Erkan Göksu - H.Hüseyin Güneş), İstanbul: Selenge Yay. 2010.

HİTTİ, Ph. K, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: M.Ü. İFAV Yay., 2011.

İbn Bibi, *El- Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçukname II)*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK, 2014.

İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarihi Tercümesi, İslam Tarihi*, XII, (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özyaydın), İstanbul, Bahar Yay, 1987.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yay., 2015.

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yay., 2014.

İbn Kesîr, *El Bidâye ve’N-Nihâye (Büyük İslam Tarihi) XIII*, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul: Çağ Yay. 2000.

İZGİ, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: TTK, 2014.

KAFESOĞLU, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara: TTK, 1984.

_____, "Harezmsahlar Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara: TKAE Yay., 1992.

_____, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken, 2014.

_____, "Alp Arslan", *DİA*, II, İstanbul: TDVY, 1989, s. 526-530.

KAFALI, Mustafa, *DİA*, VII, İstanbul: TDVY, 1993, s. 367-369

KAMALOV, İlyas, *Moğolların Kafkas Politikası*, İstanbul: Kaknüs Yay., 2003.

KAYHAN, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya: Çizgi Kitapevi, 2001

KAZVÎNÎ, Hamdullâh Müstevfî-i, *Târîh-i Güzîde*, (nşr. Abdül Hüseyin Nevaî), Tahran, h. 1364.

_____, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, (Ed. Erkan Göksu), (haz. Ayşe Ayna-Bilal Şahin-Ayşe Alhan-, Sevgi Kübra Akdemirel, Ayşe Tepe, Sibel Temiz), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay, 2015.

KEMALOĞLU, İlyas, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı, Çengizoğulları*, (haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu), İstanbul: Ötüken, 2016, s. 29-67.

KOCA, Salim, "Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın Güvenlik Politikası" *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara: Berikan Yay., s. 345-377

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Hârizmsahlar", *İA*, V/1, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, s. 263-296.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, Ankara: TTK, 2002.

_____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK, 2015.

LAMB, Harold, *Moğolların Efendisi Cengiz Han*, (çev. A. Göke Bozkurt), İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yay., 2006.

LIGETI, Luis, *Bilinmeyen İç Asya*, (çev. Sadrettin Karatay), Ankara: TDK, 2011.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK, 2011

Minhâc-i Sîrac el-Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabegliler, Hârezmşahlar*, (çev. Erkan Göksu), Ankara: TTK, 2015.

_____, *Tabakat-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (çev. Mustafa Uyar), İstanbul: Ötüken, 2016.

MEVLEVÎ, Tahir'ül, *Cengiz ve Hülâgü Mezalimi*, (haz. Tahir Galip Seratlı), Konya: Kardelen Yay., 2011.

MÎRHÂND, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd, *Ravzatu's-Safâ*, V, (Nşr. Cemşid Kiyâfer), Tahran, h.1285.

_____, *Ravzatu's-Safâ, Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (çev. Erkan Göksu), Ankara: TTK, 2015.

Moğolların Gizli Tarihi, (çev. Ahmet Temir), Ankara: TTK, 1986.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs –Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)* I-II, (çev. Ahmet Ateş), Ankara: TKK, 1999.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)* (haz. Ali Öngül), İzmir: Akademi Kitapevi, 2000.

_____, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II (Anadolu Selçukluları ve Beylikleri)*, (haz. Ali Öngül), İstanbul: Kabcacı Yay., 2017.

NESEVÎ, Şihâbeddin Ahmed, *Celâlüttin Harezemşah (Siret-î Sultan Celâleddîn Mengübertî)*, (çev. Necip Asım Bey), İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1934.

ÖNGÜL, Ali, *Anadolu Selçukluları*, İstanbul: Çamlıca Yay., 2017.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Harezmsahlar Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 883-896.

_____, “Mengüçlüler”, *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, (Ed. Haşim Şahin), Ankara: Grafiker Yay., 2016, s. 101-113.

_____, “Barak Hacib”, *DİA*, V, İstanbul: TDVY, 1992, s. 62-63.

_____, “Cend”, *DİA*, VII, İstanbul: TDVY, 1993, s. 359-360.

_____, “Hârizm”, *DİA*, XVI, İstanbul: TDVY, 1997, s. 217-220.

_____, “Kutbüddin Hârizmşah”, *DİA*, XXVI, İstanbul: TDVY, 2002, s. 484-485

_____, “Muhammed b. Tekiş”, *DİA*, XXX, İstanbul: TDVY, 2005, s. 581-583.

_____, “Sencer”, *DİA*, XXXVI, İstanbul: TDVY, 2009, s. 507-511.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul: İz Yay., 2005.

_____, “Cengiz İstilası”, *Türkler Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul, Yeni Türkiye Yay., s. 312-323.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Merv”, *DİA*, XXIX, İstanbul: TDVY, 2004, s. 221-223.

_____, “Ögedey Han” *DİA*, XXXIV, İstanbul: TDVY, 2007, s. 21-22.

RÂSONYİ, Lâzlô, *Tarihte Türklük*, Ankara, TTK, 1996.

RATCHNEVSKY, Paul, *Genghis Khan (His Life and Legacy)*, New Jersey: Wiley-Blakwell, 1993.

ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul: Kabalcı Yay., 2001.

_____, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (çev. Lale Arslan), İstanbul: Kabalcı Yay., 2006.

_____, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, (çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan), İstanbul: Kabalıcı Yay., 2012.

SAUNDERS, J.J., *The History of The Mongol Conquest*, Pennsylvania, 2001.

SERTKAYA, Pınar, *Türk Tarihinde Terkenler* (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat, Kültür*, Ankara: TTK, 1995.

SIDDIQUI, İqtidar Husain, "Gurlular", *DİA*, XIV, İstanbul: TDVY, 1996, s. 207-211.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara: TTK, 2011.

_____, "Bozkır Halkının Gelişi", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, (çev. Hamdi Aktaş), İstanbul: Kitapevi Yay., 1997, s. 151-208.

SUYÛTÎ, Celâleddîn, *Halifeler Tarihi*, (çev. Onur Özatağ), İstanbul: Ötüken, 2015.

SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, İstanbul: TDAV Yay, 1999.

_____, "Ahlat", *DİA*, II, İstanbul: TDVY, 1989, s. 19-22.

_____, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, IV, İstanbul: TDVY, 1991, s. 91-92

_____, "Keykubad I", *DİA*, XXV, İstanbul: TDVY, 2002, s. 358-359.

_____, "Mengüçüklüler", *DİA*, XXIX, İstanbul: TDVY, 2004, s. 138-141.

_____, "Tuğrul II", *DİA*, XXXXI, İstanbul: TDVY, 2012, s. 342-344.

ŞEŞEN, Ramazan, "Buhara" *DİA*, VI, İstanbul: TDVY, 1992, s. 363-367.

TANERİ, Aydın, *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1977.

_____, *Harezşahşar*, Ankara: TDVY, 1993

_____, "Celâleddin Mengübertî", *DİA*, VII, İstanbul: TDVY, 1993, s. 248-250.

_____, "Gürgenç", *DİA*, XIV, İstanbul: TDVY, 1996, s. 321-323.

_____, “Hârizmşahşar”, *DİA*, XVI, İstanbul: TDVY, 1997, s. 228-231.

TOGAN, Zeki Velidî, *Çengiz Han (1155 – 1227)*, (Ders Notları), Kış Sömestresi, 1969-1970

_____, “Hârimz”, *İA*, V/1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950, s. 240-256

TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, Ankara: TTK, 1988.

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken, 2012.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken, 2013.

_____, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, Ankara: TTK, 2014.

USLU, Recep, “Herat”, *DİA*, XVII, İstanbul: TDVY, 1998, s. 215-218.

USTA, Aydın, “Moğol İstilasası Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Hârizmşahlar Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2012, s. 897-903.

UYUMAZ, Emine, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*, Ankara: TTK, 2003.

ÜREMİŞ, Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Ebabil Yay., 2005.

VASSÂF, Şihâbu‘d-din ‘Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (nşr. Abdu‘l-Muhammed Âyetî), Tahran, h. 1364.

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, (çev. Eşref Bengi Özbilen), İstanbul: Selenge Yay., 2015.

WEATHERFORD, Jack, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, (çev. Sermin Karakale), İstanbul: İnkılâp Yay, 2009.

YAZICI, Nesemi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara: TDVY, 2011.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbasi Hilafeti”, *DGBİT*, III, İstanbul: Çağ Yay., 1992, s. 15-333.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri, II*, (haz. Refet Yinanç), Ankara: TTK, 2014.

_____, “Celâleddin Harzemşah” *Makaleler*, (haz. Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp), Ankara: TTK, 2017. s. 205-2014.

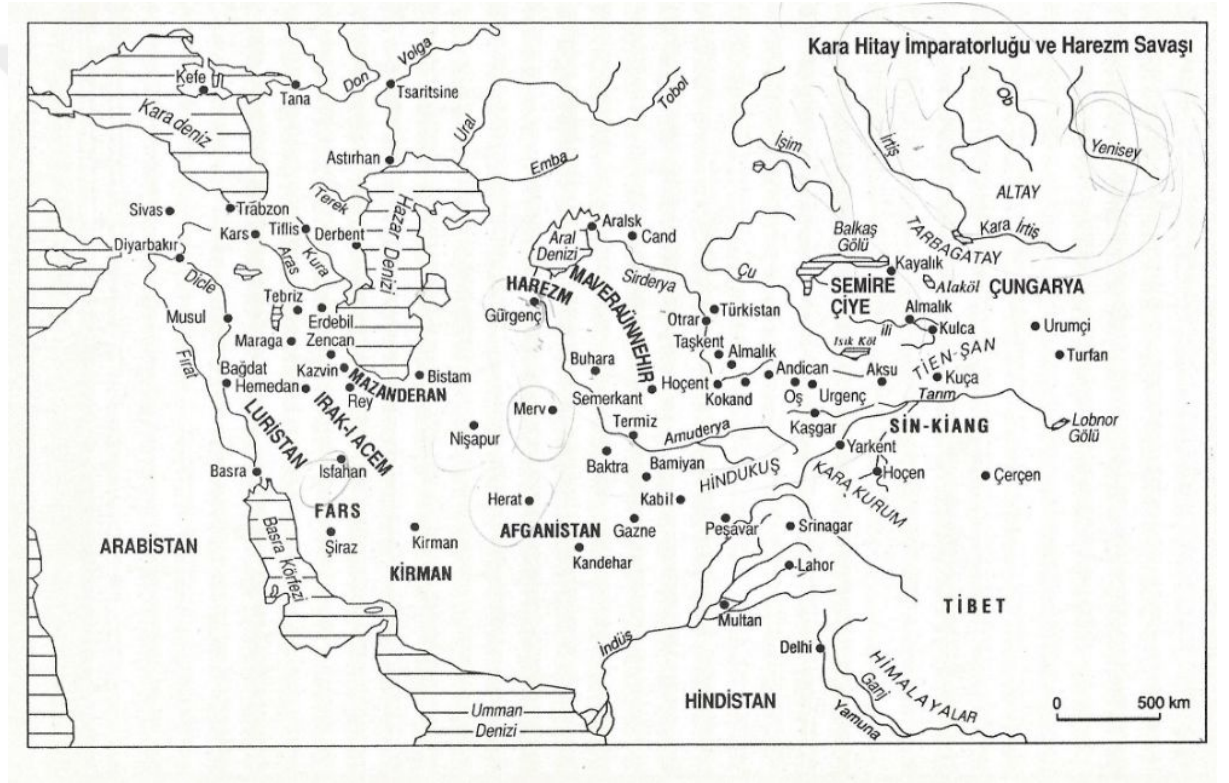
YORUMAZ, Osman, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul: Ötüken, 2012.

YUVALI, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., , 2012.

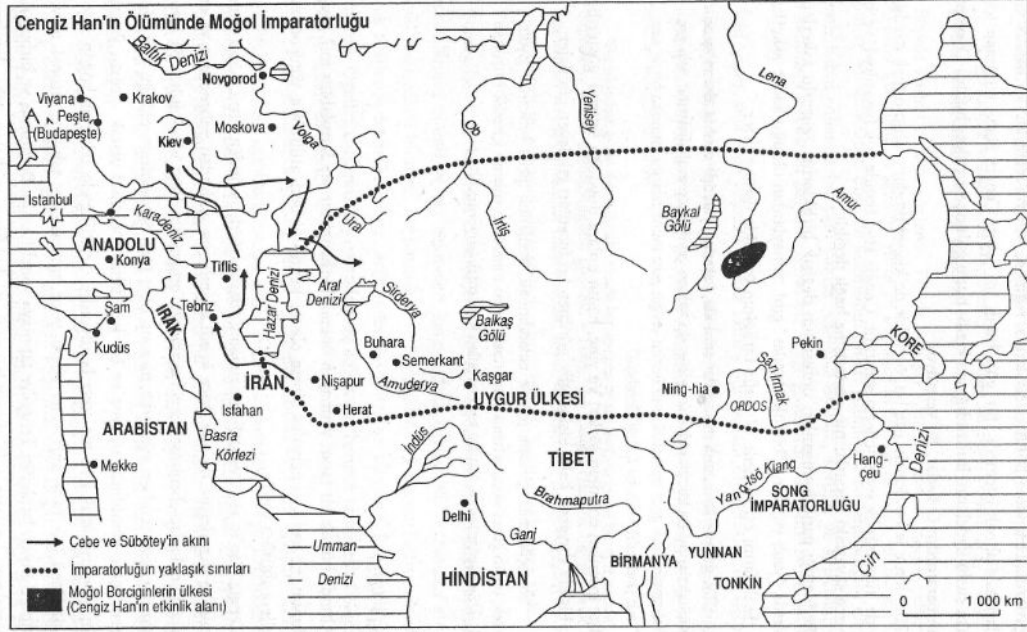

EKLER

1. Haritalar

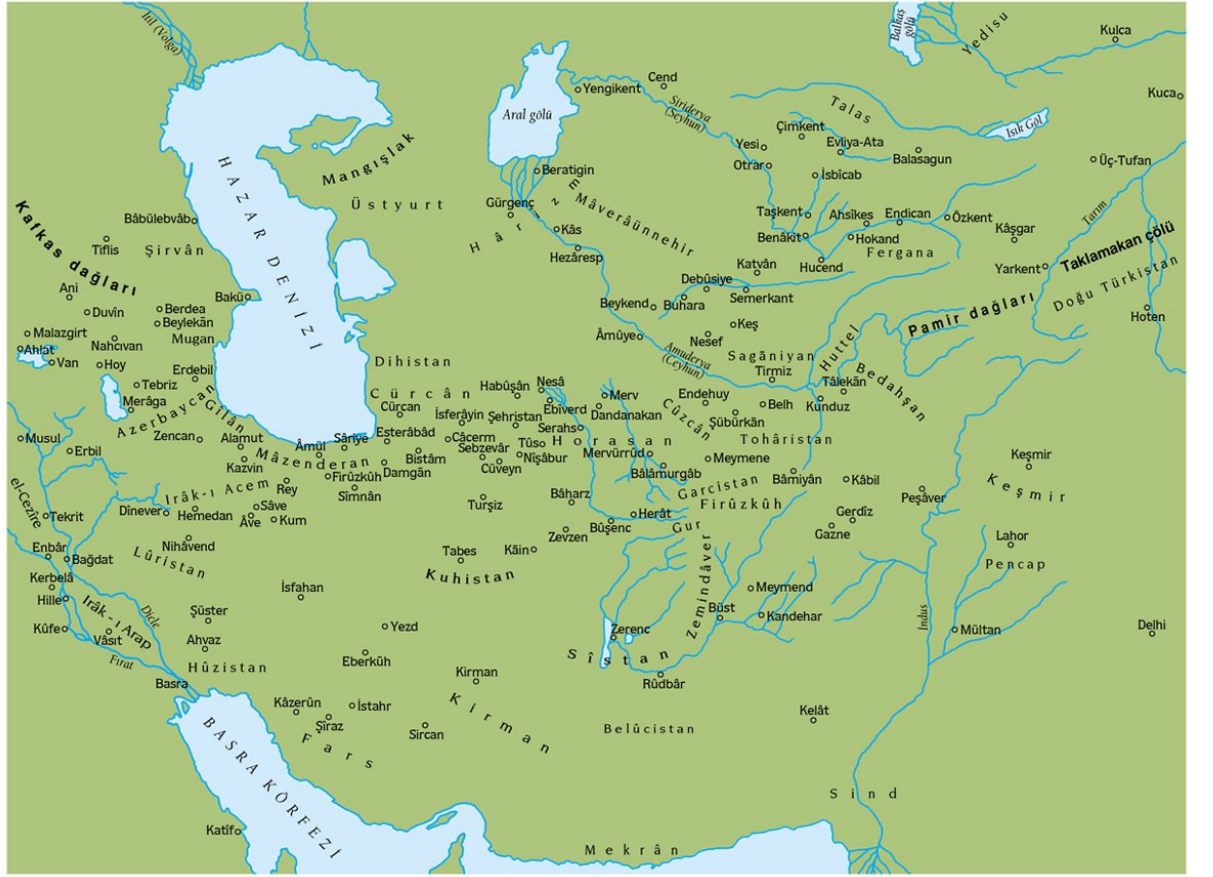

(Harizmşahlar'ın Hâkim Olduğu Coğrafya ve Komşuları)

(Cengiz Han'ın Ölümünde Moğol İmparatorluğu)

(Hârizmşahlar Devleti Haritası)

ÖZGEÇMİŞ

1992 yılında Ayvalık / Balıkesir’de doğdum. İlköğrenime Ayvalık İstiklal İlköğretim Okulu’nda başladım. Orta ve lise öğrenimimi İstanbul Genç Osman İlköğretim Okulu ve Erkut Soyak Lisesi’nde tamamladım. Lisans eğitimimi İzmir Ege Üniversitesi’nde 2010 – 2015 yılları arasında aldım ve “ *İlhanlılardan Timur’a Azerbaycan*” adlı bitirme tezimi Prof. Dr. Mehmet ERSAN danışmanlığında hazırlayarak lisans eğitimimi sonlandırdım. 2015 yılında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Anabilim dalında Yüksek Lisansa başladım. Bir yıl sonra tez danışmanım Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ile birlikte “*Hârizmşahların Moğollarla Siyasi İlişkileri (Alâeddin Muhammed ve Celâeddin Mengübertî Dönemi)*” adlı teze başladım.